

ЕЛЕНСКИ СБОРНИК

Книга първа

ПРЕИЗДАВАНЕТО НА „ЕЛЕНСКИ СБОРНИК“
СЕ ОСЪЩЕСТВЯВА ПО ПОВОД 85-ГОДИШНИНАТА
ОТ ПЪРВОТО МУ ОТПЕЧАТВАНЕ.

ФИНАНСИРАНО Е ИЗЦЯЛО ОТ „РОТАРИ КЛУБ“ –
ЕЛЕНА, В РАМКИТЕ НА ИНИЦИАТИВАТА „ДА
СЪХРАНИМ ИСТОРИЯТА НА ЕЛЕНА“.

Rotary
District 2482

Ротари
клуб Елена

Еленски сборник

ОПИСАНИЕ НА ГР. ЕЛЕНА И ЕЛЕНСКО

Книга първа

Фототипно издание

София, 2016

ISBN 978-954-523-150-6

ЕЛЕНСКИ СБОРНИКЪ

ОПИСАНИЕ НА ГР. ЕЛЕНА И ЕЛЕНСКО

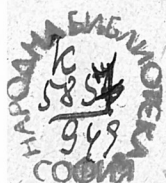
Съ 54 снимки въ текста, една географска
скица и единъ геолог. профилъ

ИЗДАВА ЕЛЕНСКОТО ПРОСВѢТИТЕЛНО БЛАГОТВОРИТЕЛНО
ДРУЖЕСТВО ВЪ СОФИЯ

СОФИЯ
Печатница „Художникъ“
1931

49сб

У.З.

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
1. Предговоръ. Отъ редакторитѣ.	VI
2. Уводъ. Отъ проф. С. С. Бобчевъ, председателъ на Еленското просвѣтително благотв. д-во	IX
3. Гр. Елена. Поселищно—географски чъртици. Отъ проф. А. Иширковъ	1
4. Градиво за историята на гр. Елена. Отъ М. Дичевъ	13
5. Еленчани — учители и просвѣтни дейци. (Никифоръ п. Константиновъ, Дичо Марковъ, Стоянъ п. Андреевъ Робовски и Миланъ Т. Радивоевъ). Отъ М. Дичевъ, Д-ръ Ник. Бобчевъ и Пан. Кършовски.	195
6. Еленчани — поети и писатели (Стоянъ Н. Михайловски). Отъ Д-ръ Никола Бобчевъ	345
7. Боеветъ при Елена и Златарица — Ноемврий 1877 г. Отъ Генералъ Ал. Кисъвъ	261
8. Минералнитѣ богатствана Еленска околия Отъ инж. Богомилъ М. Радославовъ	295
9. Еленски народни пѣсни. Събралъ и записалъ Илия С. Бобчевъ.	311

*

Помѣстени въ сборника снимки :

(вж. списъка на отв. страница)

1. Изгледъ на гр. Елена	V
2. Центърът на града	17
3. Еленската рѣка	17
4. Кѣща въ Кисѣовската махала	19
5. Часть отъ главната улица	20
6. Кѣща въ Мавлювската махала	20
7. Каменъ мостъ, съединяващъ „Кметската махала“ съ другитѣ части на града	22
8. Еленски селянинъ-колибаринъ	23
9. Околийското и общинското управления	28
10. Кѣщата на Куру-Никола Момчиловъ	30
11. Разсукановска улица	32
12. Една отъ Разсукановскитѣ кѣщи съ двоенъ чердакъ	34
13. Нѣколко граждани начело съ първия еленски мюдюринъ Садъкъ-ефенди (1864 г.)	41
14. Сахатната кула	42
15. Еленско чорбаджийско семейство	44
16. Дѣщери на еленски чорбаджии презъ Освободителната война	46
17. Кѣщата на попъ Стойка	49
18. Една отъ кѣщитѣ на хаджи Ивана Кисъовъ въ Кметската махала	53
19. Кѣщата на хаджи Йорданъ Брадата	56
20. Иларионъ Макариополски	61
21. Кѣщата, въ която се е родилъ Макариополски	62
22. Новото училище — паметникъ „Ил. Макариополски“	68
23. Никола хаджи Стояновъ Михайловски	71
24. Иларионъ Ловчански	73
25. Кѣщата на попъ Никола попъ Стояновъ	78
26. Иванъ Н. Момчиловъ	12
27. Улица, която води за кѣщата на Робовски	115
28. Стоянъ попъ Андреевъ Робовски	120
29. Надгробеиъ кръстъ	126
30. Църквитѣ „Св. Никола“ и „Успение пр. Богородици“	127
31. Улица въ кметската махала	129
32. Хаджи Христовата чешма	131
33. Реалното училище „Ил. Макариополски“	132
34. Йорданчо-паша	133
35. Генчо Бакаловъ	135
36. Иванчо Бакаловъ	136
37. Янко Бѣлелиевъ, последенъ еленски мюдюринъ	137
38. Йорданъ П. Тодоровъ	140
39. Атанасъ Кочановъ	163
40. Свеш. Тодоръ Калинкинъ	164
41. Никола Хр. Михайловски	165
42. Петко В. Горбановъ	169
43. Народната банка	174
44. Електрическа централна и градска баня	175
45. Полк. К. А. Рудановски	179
46. Центърът на града, гледанъ отдалечъ	182
47. Паметникъ на падналитѣ руси	192
48. Никифоръ п. Константиновъ	195
49. Дичо Марковъ	214
50. Читалището „Напредъкъ“	228
51. Миланъ Т. Гадивоевъ	237
52. Стоянъ Михайловски	245
53. Мина „Бутура“	305
54. Изгледъ отъ мината „Бутура“	307

ПРЕДГОВОРЪ

Въ края на 1924 г. частъ отъ живушитѣ въ София еленчани отъ града и околията се събиратъ и основаватъ Еленско просвѣтително благотворително дружество. Споредъ чл. 2 отъ Устава на това новоосновано дружество, то си поставя между друго за целъ „да се грижи и подпомага изучаването на гр. Елена и околията му въ историческо, етнографско и културно отношение“. Поради това още презъ първитѣ години отъ съществуването на дружеството нѣкои отъ членоветѣ му почнаха да изказватъ желание и възбуждатъ въпросъ за издаване на единъ Сборникъ, който въ редица статии и очѣрти да подаде едно всестранно описание на града и околията.

Посрѣщайки това хубаво желание на добри наши членове, председателътъ на Дружеството, проф. С. С. Бобчевъ самъ въодушевенъ отъ него въ заседанието на 16 октомврий 1926 г. предлага на събранието и то напълно одобрява и възприема микълъта да се изнамѣрятъ срѣдства, съ които да се издаде единъ Еленски сборникъ, който да съдържа географско-етнографско и културно-историческо описание на Елена и околията, а така сжщо и очѣрти за дѣла и заслуги на видни еленчани, както и сведения за загиналитѣ презъ войнитѣ граждани отъ Еленска околия. Въ заседанието станало на 7 ноемврий вече се избра за целъта и редакционенъ комитетъ отъ 15 души, начело съ председателя С. С. Бобчевъ, като се опредѣлиха и лица за кореспонденти отъ Елена и отъ по-главнитѣ села на околията (Бебрево, Миндя и Златарица), както и отъ други нѣкои центрове въ провинцията, гдето има по-значителни еленски колонии (Русе, Варна, Плѣвненъ, Бургасъ и пр.). При това реши се още да се разшири програмата на Сборника, като въ него се помѣстятъ и проучвания върху сегашното стопанско състояние на Еленско и мѣроприятията, които следва да се взематъ за повдигането му.

За набавяне срѣдства за изданието на Сборника, въз-

ложи се на единъ комитетъ отъ дружествени членове, подъ председателството на ген. о. з. М. Никифоровъ, да събира за целта волни пожертвувания отъ по-заможни еленчани, гдето и да се намиратъ.

Въ заседанието на Дружеството отъ 12 декемврий 1926 г., проф. С. С. Бобчевъ представи вече подробно разработенъ планъ за съдържанието на Сборника и издаването му, който се и одобри. Този планъ читателятъ ще намѣри по-долу въ Увода.

Разпредѣление на работитѣ (темитѣ) по изпълнението на програмата стана въ заседанието на 25 януарий 1927 г., като се взе и решение да се помѣстятъ въ Сборника и следнитѣ работи: 1. Военнитѣ събития около гр. Елена и околията по време на Освободителната война г. 1877; 2. Сборове (паннаири) въ гр. Елена и Еленско и 3) Библиография на гр. Елена и Еленско. Второ разпредѣление на темитѣ стана на 11 ноемврий 1927.

Презъ 1928 и 29 г.г. членътъ на дружеството г. Марко Дичевъ чете на нѣколко пѣти беседи, извлѣчени изъ неговата отдавна готвена работа „Градиво за историята на гр. Елена“. Този свой трудъ г. М. Дичевъ представи на Дружеството, за да го издаде било въ отдѣлна книга, било като се помѣсти въ Сборника. Настоятелството на Дружеството въ заседанието на 23 ноемврий 1929 г. реши да откупи „Градивото“ на г. Дичева и възложи на дружественитѣ членове Д-ръ Никола Бобчевъ, ген. М. Никифоровъ и Ив. Кириловъ да го прегледатъ. Рецензентитѣ представиха на Настоятелството своето мнение въ смисълъ, че трудътъ на г. М. Дичевъ „Градиво за историята на гр. Елена“ заслужва да се издаде, безъ обаче да влизатъ въ обстоятелна критическа оценка на труда, който самъ авторътъ представи именно като градиво, т. е. като необработенъ материалъ, — тъй че, ако Дружеството реши да го издаде, отговорността за съдържанието му да остане върху самия авторъ. Настоятелството усвои това мнение и реши, трудътъ на г. Дичева да се напечата въ Еленски Сборникъ.

Тримата рецензенти на г. Дичевия трудъ решиха помежду си, да предложатъ на Настоятелството да се пристъпи вече къмъ печатане на Сборника, ако и да не сж готови темитѣ по всички отдѣли на изработения планъ, а като се помѣсти въ една първа книга това, което е вече готово за печатане. Въ заседанието на Настоятелството на 17 окт

1930 г., Д-ръ Ник. Бобчевъ докладва за това решение на рецензията, което Настоятелството напълно одобри.

Въ същото заседание Настоятелството реши да допълни редакционния комитетъ съ още двама души — г. г. Д-ръ Никола Бобчевъ и Марко Дичевъ, като двамата предишни членове отъ Редакционния комитетъ, ген. М. Никифоровъ и писателятъ Ив. Кириловъ, заедно съ новитѣ се помолятъ да поематъ грижата за редактирането на I-та книга отъ Еленски сборникъ. Така се образува единъ ограниченъ, тъй нареченъ Малък редакционенъ комитетъ, въ съставъ: ген. М. Никифоровъ, Ив. Кириловъ, Д-ръ Н. Бобчевъ и М. Дичевъ. Въ края на месеца комитетътъ се конституира, като избра за свой председателъ ген. М. Никифорова, а за секретаръ — М. Дичева. При това той реши да привлече въ своя съставъ и художника Христо Берберовъ. Така съставенъ, Малкиятъ редакционенъ комитетъ пое цѣлата работа по печатането на кн. първа отъ „Еленски сборникъ“, която той е честитъ сега да представи на членоветъ на Еленското дружество, на своитѣ съграждани еленчани и на българската читателска публика.

Срѣдства за издаване Сборника се набавиха: отъ събранитѣ суми отъ членски вносове и отъ различни забави, отъ пожертвувания на членоветѣ и сумата 5 хиляди лева, внесена отъ г. Д-ръ Хр. Тодоровъ, изпълнител на завещанието на покойния еленски благодетелъ, Д-ръ Хр. Момчиловъ.

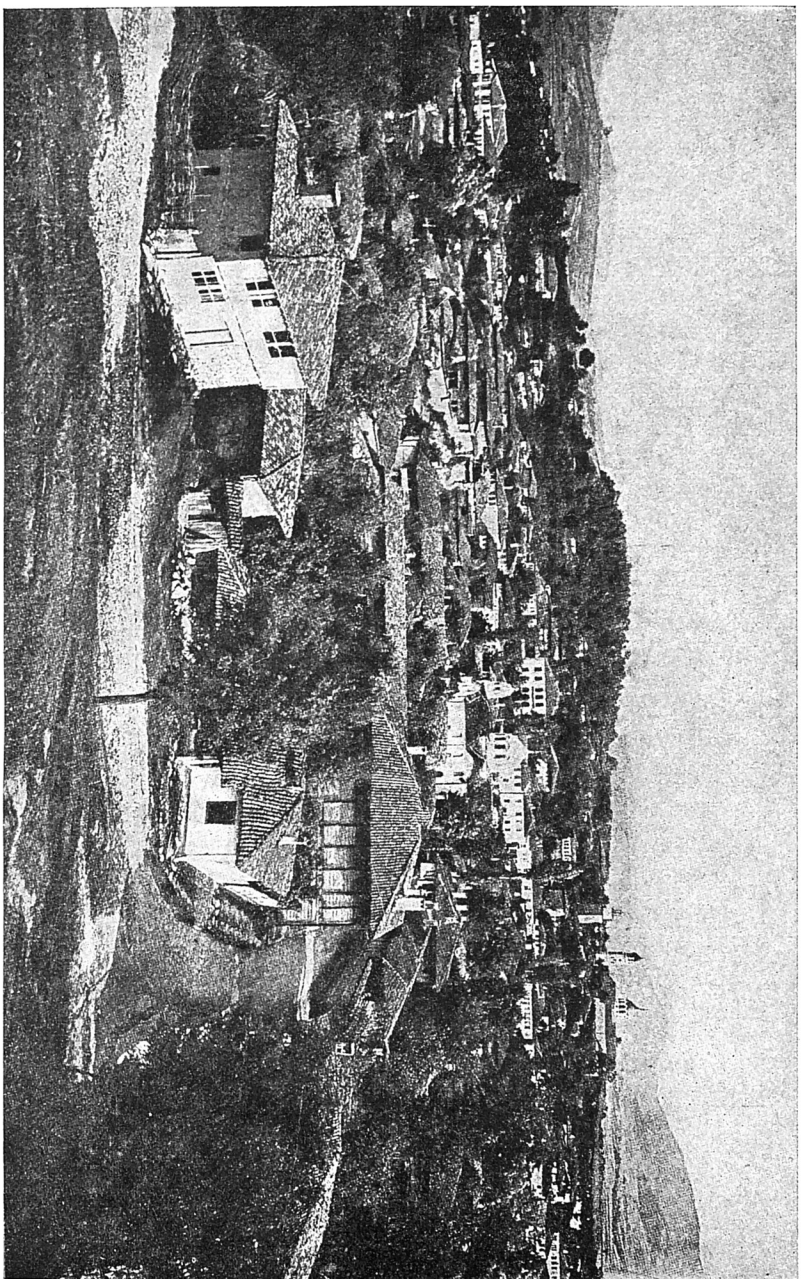
Потрѣбната за печатане хартия отпуста безплатно нашиятъ съгражданинъ г. Крумъ Радивоевъ.

За събирането на срѣдства за Сборника не малко спомогнаха и периодическитѣ и други забави, които съ голѣмо усърдие урежда Дамскиятъ комитетъ при дружеството ни, председателствуванъ отъ г-жа Стефана Дончева, което обстоятелство считаме за свой дългъ да отбележимъ тукъ на това мѣсто.

На всички тия лица, които въ този или онзи видъ и размѣръ подпомогнаха изданието на тази първа книга отъ Еленски сборникъ, Редакционниятъ комитетъ, отъ името на Настоятелството на дружеството, изказва най-голѣма благодарностъ и признателностъ.

София, Гергьовденъ, 1931.

Отъ редакторитѣ

Изгледъ на гр. Елена.

УВОДЪ

Отъ проф. С. С. Бобчевъ,
председател на Еленското дружество въ София.

Еленски Сборникъ. Това е общо заглавие на редица студии, материяли и биографически очърти, които Еленското Просвѣтително Благотворително дружество въ София има да поднесе на българския читателъ.

Еленски Сборникъ. Години наредъ той е билъ нѣщо като идеалъ на Еленската колония въ София, та и на всички еленчани, копиѣещи да видятъ сбъдването, напечатването, обнародването на този Сборникъ.

Кога ще се появи Еленски Сборникъ? бѣше единъ въпросъ, поставянъ много често при еленскитѣ срещи, при срещи на еленчанинъ съ други, особено на дошлитѣ отъ Елена въ София еленски граждани.

А Сборникътъ не се появяваше.

*

Още въ 1927 г. единъ комитетъ, избранъ отъ Еленското дружество, начерта пълненъ планъ съ научна система и основа за изработването и издаването на Еленски Сборникъ.

Този планъ се посрещна съ задоволство не само въ еленскитѣ срѣди. Той обещавахе много. Той уплътваше къмъ едно превъсходно дѣло. Мнозина го посочиха за образецъ,

Струва и тукъ да го помѣстимъ изцѣло. Ето го :

ГЕОГРАФИЯ.

О т д ъ л њ I.

1. Географическо и топографическо описание на Елена и Еленската околия. — Еленско въ време на турското владичество: територия, население, административно дѣление, названия на селищата, рѣки и гори.

2. Еленска околия следъ Освобождението: а) по време на руската окупация; б) следъ окупацията и в) въ днешно време.

3) Живописни мѣста съ пейзажи, скици, картини.

4. Демография на Елена и Еленско (движение на населението).

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ.

О т д ъ л њ II.

1. Основание на Елена и сведения за първитѣ селища около Елена. — Разни предания за основаването на Елена.

2. Старини и паметници въ Елена и околията: градища, черкови; — писмени паметници: рѣкописи, надписи, записи и пр.; — художествени паметници (иконописъ) и др.

3. Еленско презъ време на турското владичество: а) управление; б) данъци, берии и други тегоби; в) правни отношения; г) чорбаджийскиятъ институтъ и неговото значение за управлението и обществеността; д) еснафи, „класи и тѣхното значение за духовната култура.

4. Обществени дейци: видни и заслужили на България еленчани въобще.

5. Еленчани — чорбаджии и еснафлии, ꙗко заслужили въ борбата за независима свободна иерархия; — дейци взели участие въ разни освободителни движения презъ XIX столѣтие.

6. Културна история: а) първитѣ училища въ Елена и първата Еленска „даскалоливница“; в) първи учители и уче-

ници; в) еленчани учители и свещеници, както въ Еленско, така и въ другитѣ мѣста.

7. Лица изъ Елена и околията, паднали на бойното поле презъ време на Войнитѣ.

ФОЛКЛОРЪ (народопись).

О т д ѣ л ѣ III.

1. Семеенъ битъ, обичаи, носии и пр.
2. Погледъ върху народнитѣ умотворения: пѣсни, приказки, пословици и поговорки.
3. Особенности въ еленския говоръ.
4. Тузлукътъ и неговитѣ особености.
5. Разни народности. Имало ли е въ Елена турско население?

СТОПАНСКИ УСЛОВИЯ.

О т д ѣ л ѣ IV.

1. Стопански животъ въ Еленско: поминѣкъ нѣкога и сега.
2. Занаяти (грънчарство, бояджийство, медникарство и пр.); земледѣлие и градинарство; лозарство; скотовѣдство и др.
3. Ходене на занятия извънъ Еленско: романскѣ, градинарски (бахчовански) и други „дружини“.
4. Стопанскитѣ упадѣкъ въ Елена следъ Освобождението: съсипването на Елена въ време на „бѣга“: време на Сюйлеманъ-пашовото нашествие въ Елена; Описание и значението на „бѣга“.
5. Срѣдства за стопанското издигане на Еленско.
6. Какви природни богатства се криятъ въ Еленско.

Редакционният Комитетъ разпредѣли отдѣлитѣ и работката на горния планъ между разни лица, които бѣха поканени, та и самички разбираха нуждата, да побързатъ съ приготвянето на своитѣ писменни работи, за да може по тозъ начинъ да се обнародва една хубава сбирка, полезна за дѣлото. Приготвянето на Сборника, съгласно съ този планъ, щѣше да даде едно всестранно описание на Елена и Еленско въ географско, културно-историческо, обичайно-правно, фолклорно и стопанско отношение.

За голѣма жалость, лицата, на които бѣше възложено приготвянето на статии, студии и материяли, бѣха, — всички безъ изключение, — претрупани съ много служебни или други професионални частни занятия, и тѣ не намѣрваха достатъчно свободно време, за да го посветятъ на много-полезното наше дѣло.

Всѣки искаше да напише нѣщо пѣ-значително, добро, научно, пълно, защото вече имаше предъ себе си пълнитѣ съ интересъ и сполучливи издания на Сливенската, Казанлъшката, Калоферската, Копривщката, Ловешката и на др. и др. дружби. Нѣкои отъ тѣзи дружби издадоха по два и по три тома. И трѣбва да се отдаде справедливостъ на сътрудницитѣ, редакторитѣ и издателитѣ на поменатитѣ сбирки. Тѣ дадоха многообразни материяли, които ще служатъ колко-годе за една цѣлостна българска политическа, културна и стопанска история, сжщо така и за една научна етнография и археология.

Надпреварването въ това отношение имаше да даде, даде и, надѣваме се, въ бъдеще ще даде още повече добри приноси за цельта.

*

Еленското дружество срещна голѣми прѣчки въ самото начало на своето начинание предъ видъ на поменатитѣ условия за работата на тѣзи, на които бѣ възложено да приготвятъ студии за Сборника. Независимо отъ това, мжчно се събираха и срѣдства за готвеното издание.

Предъ видъ на всичко това изданието на Сборника се отлагаше и отлагаше. Справедливи натяквания за това бавене се появиха. Тѣ трѣбаше да се взематъ въ внимание.

*

Дългогодишният учител-еленчанинъ. г. Марко Дичевъ, подбужданъ отъ съжитѣ чувства, които ръководѣха Дружеството за изданието на единъ Сборникъ, събралъ материали отъ разни печатани вече описания и бележки за гр. Елена и околността му, като използвалъ и своитѣ спомени и чути разкази отъ стари еленчани, допълня всичко това съ нѣкои отъ него записани легенди, предания и пѣсни и съставя по тозъ начинъ това, което той нарича „Градиво за историята на гр. Елена.“

Съставителтъ е единъ скроменъ компилаторъ. Той нѣма претенцията да дава нѣкакво научно, систематично, географско-историческо и културно-стопанско описание на нашето родно мѣсто и въобще на Еленско. Безхитростно той ни излага събранитѣ отъ него съ голѣма грижливостъ бележки и сведения, съ които е изпѣтрена неговата работа.

Наистина, той не е могълъ да издържи една система въ своето изложение. Неговото единствено желание е било да изнесе своитѣ материали, та нека и въ необработенъ видъ. Бъдещиятъ историкъ и битописателъ на Елена и Еленско ще намѣри въ „Градиво“ ценни елементи за една научна работа, каквато заслужава родното мѣсто на плеада еленчани — учители, писатели, учени и общественици.

На първо мѣсто въ този Сборникъ читателтъ ще срещне името на проф. А. Иширковъ, който пише „Поселищно-географски чертици за гр. Елена“. Тѣзи чертици сж написани съ познаване на предмета, следъ лични издирвания на автора въ време на неговото посещение на Елена, и съ любовъ къмъ географската наука, специалностъ на проф. Иширковъ. Тѣзи чертици сж едно украшение на Сборника и, както се вижда, въ нѣкои отношения тѣ сж послужили като ръководство и на съставителя на „Градиво“ при изказване на нѣкои предположения.

*

Кога се е появило първоначалното селище Елена? Отъ тде иде това негово название? Какъ малкото това селище се е развило постепенно, за да стане още въ време на неотколѣшното турско владичество единъ чистъ и благоустроенъ

цвѣтущъ градецъ, ако и не многолюденъ? Какво е било най-ранното население на Елена? Отъ где е дошло то? Защо еленското население продължава да не расте, напротивъ, даже да се намалява? Какъ се е управлявала Елена въ старина—въ време на турското владичество и по-късно? Каква роля сж играли еленскитѣ първенци, наречени чорбаджии? Какви сж били първоначалнитѣ права и задължения на еленчани къмъ царщината? Какъвъ е билъ стопанскиятъ животъ отъ началото на основаването на Елена?

Всички тѣзи въпроси се засѣгатъ и само се засѣгатъ въ тѣзи книга на Сборника, безъ да се разрешаватъ, но тѣ ще бждатъ предметъ на нови изучвания. Всѣки, който досега е писалъ за Елена, е ималъ подъ ржка твърде малко достовѣрни данни, паметници, писменни бележки. Времето и злочестинитѣ, които сж сполитали Елена, кърджалийски нашествия, пожари и грабежи — на първо мѣсто и до голѣма степенъ сж погребали много ценности на родното мѣсто. Голѣмото разграбване на Елена по време на Освободителната война (1877 г.) сложи последния тежъкъ ударъ въ това отношение. Всичко това дойде да затрие и малкитѣ може би налични данни въ надписи, записи, лѣтописни бележки и други, каквито не може да не сж се намѣрвали въ този градъ, гдето е имало вече писменностъ преди две столѣтия, ако не и повече, отъ гдето се появи предшественикътъ на отца Паисий — бележитиятъ монахъ отецъ Йосифъ Брадати—въ този градъ, който първи е видѣлъ—въ началото на мин. столѣтие (още въ 1844 г.)—едно доста уредено училище съ такива лични и отлични учители, каквито бѣха Иванъ Момчиловъ, Никола Михайловски, Никифоръ попъ Константиновъ.

Това, което се знае за заселването на Елена, е легенда или предположения. Легендата за младоженцитѣ, момата отъ Капиново, момъкътъ отъ Твърдица, ако и подкрепена съ посочвания на гробоветѣ имъ и мѣстата, гдето е станала тѣхната трагическа смъртъ, все още не може да се потвърди като безспорна историческа истина. Сжщо така едва ли може да се приеме предположението, че Елена носи названието си отъ многобройнитѣ елхи (ели), които сж дали названието си на Еловската махала (П. Р. Славейковъ), нито пъкъ отъ еле-

нитѣ, каквито имало много въ гориститѣ околни мѣста на селището.

Предположението на г. Д. въ „Градиво“, че Елена е основана веднага следъ падането на Българското царство и превземането на Търново (1393 г.), и че тука сж били преселени известенъ брой търновски болѣри, основатели на Горни и Долни Болерци, сжщо така не може да се подкрепи съ положителни исторически данни. Още по-малко може да се отдава значение на казването на д-ръ Константинъ Иречекъ, който въ своята „История на българитѣ“ загатва, че наистина въ Елена сж се преселили болѣри отъ търновскитѣ и че отъ тѣхното потекло били еленскитѣ чорбаджии.

Едно нѣщо може да се приеме за положително: Елена не е сжществувала по-рано отъ появяването на турцитѣ и завоеванието на България. Тя е селище отъ по-късно произхождение. Овчари, дошли нѣкъде отъ западна България, които вѣроятно сж прекарвали презъ балканскитѣ устия своята жива стока, сж намѣрили за удобно да се спратъ временно, най-напредъ, а после и постоянно въ туй предпланинско мѣсто, отстранено и потулено, съ тучни паши и хубави мѣстности, при всичко, че въ самото еленско селище не е имало едно отъ главнитѣ условия за заселване — една колко-годе пълноводна рѣка. Таквазъ рѣка, обаче, се образува по-нататкъ отъ сливането на други малки, та се появява Голѣмата Рѣка.

Вѣроятно, най-напредъ въ мѣстото, дето е сега Елена се е построила нѣкаква сградица—черкова, — мѣстността „Кръсть“ напомня за това. Около тази сградица, която е привличала жителитѣ околнитѣ полугари (кошари за овце и пр.) на светъ день да се черкуватъ, е възникналъ сборъ-панаиръ — мѣничкътъ търгъ-пазаръ съ стока на нѣкои необходими предмети въ живота. Купцитѣ, които сж донасяли тука тази стока, сж си построили сжщо така малки колиби (хижи) за подслонъ и защита. Тѣй почнато, заселването се развивало постепенно, еленското селище нараства, продължава да има най-близки и непосредни общувания съ скотовъдческитѣ малки колиби и селища, развити отъ полугаритѣ; създаватъ се еленскитѣ по-голѣми колиби, наричани още махали—нѣкои много близко, нѣкои по-далече отъ централното селище Елена и по тозъ начинъ се явява на лице

картината на първобитното Еленско, което постепенно се разширява главно отъ заселвания, идващи отъ малкитѣ колибарски селища. Божиятъ храмъ — черковата въ главното Еленско селище — а такава е имало винаги въ една или въ друга форма — е билъ притегателниятъ центръ, който събиралъ на сборъ околнитѣ малки селища. Въ по-ново време лека-полека тѣ се еманципирватъ отъ тази „черковна“ и „сборна“ зависимостъ, като почватъ да си строятъ сами черковни храмове — нѣщо, което е станало къмъ половината на миналото столѣтие.

*

Въ Худутнамето на Еленско (синорлама или разграничителенъ документъ) преводътъ на което е извършенъ официално въ Търновския окр. сждъ отъ преводача П. Георгиевъ и напечатано въ моя „Сборникъ на Бълг. юрид. оичаи“, ч. II. — Държавно право, стр. 216 и 223, се чете, какво преди около 100 години, а именно въ 1261 г., 1 сеферъ—1841, християнско лѣточисление—Елена е била сматряна за село. Жители, наречени обожатели на огъня (една квалификация на българитѣ), имало е 513. Елена е влазяла въ вакѣфския приходъ на Хазрети Синамъ-Паша, бидейки по-рано подаренъ отъ Султанъ Мехмедъ Ханъ на неговата майка. Това Худутнаме, много интересно за историята на Елена, Капиново, Златарица и Бебрево, за които се говори въ него по-отдѣлно, заслужва особено проучване не само отъ географа и историка, но и отъ всѣкиго, който се занимава съ културната история на нашата страна. Номенклатурата на разнитѣ мѣстности е извънредно интересна: названията на разнитѣ синури, слогове, каменни белези, даватъ материалъ за нашата топонимия и проучване не на единъ жктъ отъ нашитѣ неизучени поземелни отношения отъ време на турското владичество.

Населението въ Елена отвреме на турското владичество и отпосле следъ Освобождението се е движело между 3300 и 2750 души българи, между които нѣколко десетки християни-цигани. Причината на това, дето това население не се е развивало, е понятна. Тя се крие главно въ икономическитѣ условия на Еленска околия. Едно голѣмо на брой население едва ли би могло да се препитава въ Елена и

Еленско, освенъ при една недостъпна до сега рационализация на земеделското производство и на малкото скотовъдство, които сж били и оставатъ главния поминъкъ на еленчани. Тази е причината, дето всѣка година въ турско време и следъ Освобождението, еленчани отъ колибитѣ сж били принудени да отиватъ на далеченъ пътъ въ Влашко и Молдава, въ Маджарско и Бесарабия, за да дирятъ поминъкъ, главно въ градинарството, една специалностъ, която иматъ както еленскитѣ, тѣй сжщо и нѣкои отъ жителитѣ въ съседнитѣ околии.

Турци въ Елена, като постоянни жители, не е имало никога. Това впрочемъ е констатирано и подкрепено отъ проф. Иширковъ въ неговата малка, но ценна студия, която се поднася на читателя въ този Сборникъ.

Колкото се касае до боярството, до Горни и Долни Болѣрци и до свързанитѣ съ тѣхното положение сведения за еленското чорбаджийство, може да се каже съ повече или по-голъма положителност следното.

Думата болѣринъ у българитѣ, освенъ своето специално значение, за което ни разправятъ нашитѣ исторически паметници — хрисовулитѣ—т. е. „голѣми“ и „малки“ болѣри, като служебни категории въ българската земя—тази дума болѣринъ, казваме, има и значението, най-много разпространено, на човѣкъ богатъ. Собствено отъ тамъ иде и названието болѣринъ. (Вж. нашата „История на старобългарското право“ стр. 81 и сл. и нашата статия „Думата болѣринъ—и държавно-правното ѝ значение“, Юрид. Прегледъ, XXII, 2). Най-вѣроятното е, че Горни и Долни Болѣрци сж били нѣкои по-състоятелни наспроти другитѣ тука заселници, дошли отъ вѣнка, вѣроятно съ голѣми стада, съ голѣми сръдства и заселили се въ селища-колиби — едни въ Горни, други въ Долни Болѣрци.

Съвсемъ другъ е произходътъ на чорбаджийството, като институтъ и като категория жители. Тука на първо мѣсто

* Интересни сведения за тѣзи Горни и Долни Болѣрци се намиратъ въ моя Сборникъ на Б. юр. обичаи, ч. II, т. III. отговоритѣ отъ Елена на стр. 75—76.

трѣбва да се каже, че самата дума чорбаджия е турска и първоначално е означавала човѣкъ занимаващъ службата поваръ на чорба—главната храна въ еничерския оджакъ. Чорбаджи-башии сж били началниците на чорбаджиитѣ въ този оджакъ.

Прочее, чорбаджия е онзи, който готви храна, който дава храна, и турчинътъ, който е обикалялъ въ българскитѣ земи, е намѣрилъ за най-правилно да нарече съ думата чорбаджия тогозъ, у когото той е „кондисвалъ“ — оставалъ на ношувка, и който му поднасялъ храна, чорба и пр. Чорбаджиата не е могълъ да не бжде колко-годе богатъ — състоятеленъ. По-късно, чрезъ разширително прилагане, чорбаджия е билъ всѣки домовладика, всѣки домакинъ, стопанинъ на домъ и имотъ. Думата чорбаджия, прочее, е била почетна титла, която обаче турцитѣ прилагали изключително за християнитѣ, у насъ само за българитѣ. Турчинътъ не е могълъ да бжде чорбаджия. Той е ага, ефенди, бей и пр. Християнинътъ не е могаль да бжде нито ага, нито ефенди а за бей, което ще каже князъ, и дума не е могло да става.

Чорбаджиитѣ въ Елена досущъ, както чорбаджиитѣ въ Тръвна, Габрово, Тетевенъ, Етрополе, Копривщица, Търново, Казанлъкъ и другаде сж били хора повече или по-малко състоятелни или пъкъ влиятелни. Последнитѣ сж били издигнали всрѣдъ своитѣ едноселци и еднограждани, благодарение на своя умъ, на своята будностъ, на умението си да се представятъ, да се докарватъ, да говорятъ, да убеждаватъ, да решаватъ и да се налагатъ съ своя нравственъ и умственъ авторитетъ. И Елена, и Копривщица, и други мѣста знаятъ чорбаджии не болѣри, т. е. не богати, които, обаче, съ своитѣ лични качества сж се издигали и сж принасяли голѣми услуги на мѣстото, гдето сж живѣли.

До 1857 г. чорбаджилькътъ въ Търновско не е билъ уреденъ, като обществено и народно представителство — миллетъ векиликъ. Имало е чорбаджии—селски и градски, — кѣй-башии и миллетъ—векили, които били избирани отъ мѣстното население и отъ които едни били представители на мѣстото предъ търновския воевода, аенинъ, а други били мемлекетъ-чорбаджии, които заседавали въ търновскитѣ съвети при пашитѣ. Избранитѣ въ Елена и другаде получавали отъ търновския воевода, като знакъ (инсигния) на своето достоинство, една тояга, която воеводата или аенинътъ.

лично вржвалъ на новоназначения чорбаджия. Това е било нѣщо като инвестируа на чорбаджията. Последниятъ е билъ ръководното лице въ селото или града. Известно време той е събиралъ данѣцитѣ, внасялъ ги на санджк-еминията въ Търново, посрѣщалъ и изпращалъ турскитѣ служащи, които идвали въ селото. Мѣстниятъ турски представител — началникъ, субашъ, е билъ въ постоянно съ него обшуване, чорбаджията е държалъ селскитѣ смѣтки за всевъзможнитѣ разноси, главно около гоститѣ — турци кър-сердари, бюлюк-башии и др., които идвали въ селото по служебни дѣла.

Следъ Кримската война, Парижкия договоръ и последвалия Султански хатихумаюнъ отъ 1856 г., въ цѣла България се е появило едно движение да се използватъ правата, обещавани въ този хатихумаюнъ. Редомъ съ оплакванията противъ гръцкитѣ владици, които станали вече повсемѣстни, сега почнали и по-чести оплаквания противъ золумитѣ, насилията и злоупотрѣбленията на мѣстни влиятелни дере-бейове, бегликчи, ошурджии и разни забити. Таквизъ мѣстни оплаквания почнали да се появяватъ и противъ нѣкои чорбаджии, които се смятали като представителни и посрѣднически органи на турската власть, нѣщо като полицейски органи. (вж. нашиятъ Сборникъ „Сб. Ю. О“, Ч. II, т. III — Държавно право).

Както другаде, тѣй сѣщо и въ Елена, оплакванията противъ злоупотрѣбления на чорбаджии сѣ стигали до Търново, другаде напр. за Копривщица, Казанлъкъ — до Пловдивъ, Одринъ и даже до Цариградъ. Впрочемъ, много пѣти селянитѣ—колибари не се оплаквали; тѣ, като напълно свободни и независими, правили джумхуръ, т. е. събирали се на общъ сборъ, искали смѣтки, прогласявали за сваленъ чорбаджията, отивали въ Търново, настоявали да се назначи новоизбрания отъ тѣхъ чорбаджия. Елена знае и едно-две убийства отъ страна на селянитѣ, извършени надъ подобни мними или действителни злоупотрѣбители-чорбаджии.

Въ 1857 г. Митхадъ-ефенди — бждещиятъ Митхадъ-паша—билъ изпроводенъ отъ Цариградъ въ Търново, за да изучи тамошнитѣ движения и оплакванията противъ гръцки владици и турски золуми. Между друго, той се запозналъ и съ оплакванията противъ чорбаджиитѣ. Митхадъ-ефенди още

тамъ, въ Търново, казалъ, че въпросътъ за чорбаджиитѣ ще да бжде уреденъ съ специално Канунъ-наме, каквото действително и се издало не много следъ неговото връщане въ Цариградъ (Вж. по този въпросъ подробни сведения въ нашата статия „Канун-наме отъ 1857 г. за чорбаджилъка въ Търновския санджакъ“ — Приносъ къмъ правната ни история отъ времето на турското владичество. „Списание на Бълг. Академия на Наукитѣ“ кн. XXIX). Крайно интересно е туй Канун-наме, въ което се нарежда, какъ става изборътъ на чорбаджията за една година; той е длъженъ да дава всѣка година отчетъ, като държи точни смѣтки за разносикитѣ, които прави; трѣбва да му се дава заплата и да представи двама поржчители, за да може да бжде утвърденъ като чорбаджия отъ меджлиша въ Търново; трѣбва да се преглеждатъ смѣткитѣ му; не трѣбва да се допускатъ никакви разноси за храна на заптиетата и други турски служащи; необходимитѣ разноси за това трѣбва да си ги теглятъ сами чорбаджиитѣ, които получаватъ заплата; никакви ангарии не трѣбва да се налагатъ; даването вергия и бедели-аскерие, бидейки опредѣлено, повече не може да се иска нищо; а за всѣки чорбаджия, който налага ангарии или купува имотъ отъ селянитѣ съ долна цена, има глоба и наказания; единъ чорбаджия не може да бжде такъвъ повече отъ една година; всѣки, който знае за злоупотрѣбления на чорбаджия, трѣбва да ги донесе на началството, обаче, ако има нѣкой, който клевети, и той ще бжде наказанъ.

Както отъ това Канун-наме, тъй сжщо и отъ други положителни данни излазя, че истинскитѣ чорбаджии сж занимавали служебно положение и, по силата на това, тѣ сж изпъквали, даже и тогазъ, когато сж били само една или две години таквизъ. Чорбаджийството, обаче, като състояние не е било нито каста, нито болѣрство. Най-сиромахътъ е можелъ да стане чорбаджия. Впрочемъ таквозъ е било положението и на болярството по време на първото и второто Българско царство. То не е било съсловие, а служебно положение. Великитѣ и мали боляри сж занимавали еднитѣ по-голъми, а вторитѣ по-дребни служби.

Малко ни говори авторътъ на „Градиво“ за отношенията на чорбаджиитѣ къмъ колибаритѣ. Но и казаното е достатъчно, за да се види, че чорбаджийскиятъ институтъ

въ Елена, както впрочемъ въ Копривщица, Казанлъкъ, Тръвна, Габрово, Търново и другаде е било единъ защитникъ, подслонъ за сиромаситѣ. Чорбаджиитѣ сж защищавали сиромашта, колибаритѣ, давали имъ пари на заемъ, когато се нѣждаели, вземали лихва не по-голѣма отъ 12, най-много 15%. Ние имаме на рѣка голѣмъ брой записи (сенети), а сжщо и тевтери отъ онова време, въ които документално се доказва тази безспорна истина. Ако противъ чорбаджиитѣ отъ онова време се вика, то е по едно скръбно увличание на млади противъ стари, на едно повеждане подиръ веднажъ писаното отъ нѣкой недоволенъ. Че между чорбаджиитѣ е имало и субекти съ некрасиво поведение, това не може да се открича; но въ кое състояние, въ кои срѣди, въ коя професия нѣма подобни нечестивци? Малко ли сж таквизъ и днесъ? Чорбаджиството като хула е било нужно, а може и сега да е нужно на нѣкои, за да си правятъ отъ него една прицелна точка за партийни или лични вражди и отмъщение. Между това, тѣхнитѣ заслуги, като културни дейци, благотворители, строители на училища и черкови сж грамадни. Та тѣ сж били и първитѣ борци и съдейци за политическа свобода. (Вж. за това Канун-намето за чорбаджилѣка отъ 1857 г.“; Д. Мишевъ. България въ миналото и пр.)

Поменава се за нѣкакви привилегии и за автономия, давана на Елена и Еленско изобщо. Моитѣ изучавания не сж ми дали още основания, за да правя положителни заключения въ тѣзи областъ. Това, което мога да твърдя, то е, че Еленско, бидейки вакѣфъ, както Бебрево, Капиново и Златарица, намѣрвали сж покровителство при случай на нужда у мютевелиитѣ (настойниците) на вакѣфа въ Цариградъ.

Колкото пъкъ за привилегии, давани на хаджи Юрдана, трѣбва да се каже веднага, че това не сж никакви привилегии политическо-обществени, а само търговски права, дадени чрезъ единъ документъ, който издига търговеца въ видна личностъ. Тѣ сж права, дадени съ бератъ, по силата на който тѣзи личностъ е можела да носи униформена носия и да има право на известни почести въ официалнитѣ мѣста. Таквизъ берати сж давани на нѣкои търговци въ Казанлъкъ и другаде. Собствено, ако е имало нѣкаква автономия не само въ Елена, но и въ много други мѣста, тя е била добивана, благодарение на усилията и дарбитѣ на мѣстнитѣ чорбад-

жии, будни и бодри българи, защитници на правата на своя край и на своитѣ съетечественници.*) Турцитѣ, особено турскитѣ „забити“ и чиновници никакъ не сж обичали, напротивъ, мразѣли много тѣзи чорбаджии, защото тѣ спжвали тѣхнитѣ произволи, защото често тѣхното влиятелно слово и тѣхнитѣ протести сж били за тѣхъ дамоклевъ мечъ, стоящъ надъ главитѣ имъ, а много пжти тѣ сж били за тѣхъ една уволнителна предпоставка.

*

Споредъ замисления планъ, който предадохме по-горе, очаква се да се напишатъ редица малки и голѣми монографии, които да очертаятъ съ повече или по-малко данни и системно това, което ние нарекохме : география, история и археология, фолклоръ и стопански условия на гр. Елена и Еленско. Критикътъ на този Сборникъ ще трѣбва да има предъ видъ голѣмото желание на еленчани да видятъ, колкото се може по-скоро неговото издание. Бавенето ги правѣше нетърпеливи. При тази именно психологическа обстановка се появява този Сборникъ. Освенъ г. Дичевото „Градиво“ тукъ сж напечатани: 1. Военната студия на ген. Ал. Кисъвъ — сегашния министъръ на Войната, за „Боеветѣ при Елена и Златарица. Ноемврий 1877 г.“ Това е едно пълно описание на тѣзи достопаменти боеве, написано съ знание, съ методъ и система; 2. много интересна и важна въ стопанско отношение е студията на инж. Б. Радославовъ. — „За минералнитѣ богатства на Еленска околия“; 3. съ живъ интересъ се четатъ биографическитѣ очърти за четирмата еленчани-учители и просвѣтни дейци, както и тоя за поета-писателъ Ст. Михайловски. Полезенъ приносъ къмъ еленския фолклоръ сж въ сжщото време и „Еленскитѣ народни пѣсни“, съ които се завършва този Сборникъ. Тѣ сж записани преди 40 години и сега се обнародватъ за пръвъ пжтъ. Издателятъ имъ, Д-ръ Ник. Бобчевъ, ги е придружилъ съ надлежния предговоръ и нужнитѣ пояснителни бележки.

Книгата е снабдена съ множество снимки, една карта на военнитѣ събития при Елена презъ 1877 г. и единъ геологич. профилъ презъ Еленско.—Твърд. балканъ (стр. 297).

*) Тукъ не е дума за специалнитѣ фермани дадени при завоеванието на известни войнишки и други мѣста.

За гр. Елена и Еленска околия не е писано много. Въ плана на Редакционния комитетъ влиза и изработването на една пълна библиография на Елена — за писаното върху нейното историческо и културно значение, за стопанското ѝ положение, за виднитѣ личности, излѣзли отъ Елена, и пр. Подобна пълна библиография ще се напечата въ втората книга на Еленския Сборникъ, която, имаме надежда, нѣма да се забави съ появяването си*).

София 20. V. 1930.

*) Между трудоветѣ, които зислужватъ да бждатъ консултирани за Елена, нека поменемъ тука следнитѣ:

Йорд. попъ Георгиевъ. Градъ Елена. СПС. Кн. 65, 1904;

Миланъ Радивоевъ. Врѣме и животъ на търновския митрополитъ Илариона (Макариополски.) София, 1912. стр. 454. Гол. осмина.

Отъ сжщия, Биография на Иванъ Николовъ Момчиловъ и биографич. очертъ и характеристика на попъ Андрея Робовски (точно цитирани по-долу на стр. 241.)

Проф. А. Иширковъ. Градъ Елена. (Въ юбил. сборникъ за Илар. Макариополски. София, 1925).

Пан. С. Кършовски, Календарче „Самуилецъ“, издавано въ Елена отъ 1924 г. насамъ, и книжкитѣ „Изъ миналото на гр. Елена“.

Въ издавания отъ П. Кършовски в. „ЕленскаЗащита“ се срѣщатъ сжщо ценни материали за Елена и Еленско.

С. С. Бобчевъ. Приносъ къмъ историята на българското възраждане. — Попъ Андрея Робовски (Сборникъ СНУ кн. XXI, 1905).

С. С. Бобчевъ. Сборникъ на българскитѣ юридически обичаи частъ I, т. I Семейно право — Пловдивъ, 1887 г.. Томъ II. Вещи, Наследство. Обязателства, т. II. томъ III—Държавно право. София 1915;

С. С. Бобчевъ. Българско сждебно обичайно право. Студия и материяли. Издание на БАН.

С. С. Бобчевъ. Българско наказателно обичайно право. Студия и материяли. Изд. на БАН.

Въ тѣзи сборници на Бобчева има отговори отъ Елена, въ които сж дадени подробни данни върху мѣстнитѣ челядни, имотни и обществени отношения. Изследователтъ на Еленско не ще бжде напълно освѣтенъ по тѣзи отношения, ако не се обърне за справка къмъ поменатитѣ сборници.

Сжщиятъ. Канун-наме отъ 1857 г, за чорбаджилъка въ Търновския санджакъ (Спис. на БАН. кн. XXIX)).

Сжщиятъ. Участието на българитѣ въ завѣрата. Гръцкото освободително движение 1821. Въ Наученъ прегледъ. Издание на Свободния Университетъ. София. Год. II. Кн. 2.

Проф. Мих. Арнаудовъ. Фолклоръ отъ Елена. Въ СНУ, кн. XXVII. Изд. БАН, 1923.

К. Иречекъ. Княжество България, т. II Пловдивъ. 1889, стр. 891 и сл.

Б. Цоневъ. Книжовни старини отъ Елена. Годишникъ на Соф. У-тетъ. Историко-филолог. факултетъ, кн. XIX. 7. 1923.

ПРОФ. А. ИШИРКОВЪ.

Градъ Елена.

Поселишно-географски чъртици.

Между старопланинскитѣ градове на Дунавска България Елена заема особено мѣсто въ много отношения. Тоя градъ не лежи на рѣка, която съсъ своята напрѣчна долина да е преправила удобенъ пѣть презъ предпланинитѣ къмъ нѣкой проходъ на Стара-планина, както е случая съ градоветѣ Тръвна, Габрово, Троянъ, Тетевене и Етрополе: Елена лежи въ надлъжна долина, на съвсемъ малка рѣкичка, която се образува въ самия градъ чрезъ смѣсата на потоцитѣ Балювски, Казашки и Сълбишки. Еленска рѣка се втича близо подъ града (1.5 км.) въ Иванкова-рѣка, притокъ на Распоповска, или Златаришка-рѣка, която се втича въ Янтриния важенъ притокъ Голѣма-рѣка.

Градъ Елена поддържа най-тѣсна връзка съ Търново, който отъ дълги години е най-важниятъ градъ въ сръдна Дунавска България; уживени сж съобщенията на Елена и съ отвѣднитѣ старо-планински градове: Стара-Загора, Сливенъ и Котелъ.

Два красиви пролома презъ Еленската старопланинска предпланина, наричани тукъ „боази“, сж образувани отъ рѣкитѣ Дрънтска и Распоповска (Златаришка); тѣ отварятъ удобни напрѣчни пѣтища за Еленската надлъжна долина, въ която лежи градъ Елена. Първия боазъ мѣстното население нарича Горенъ, а втория Доленъ. По-рано пѣтьтъ отъ Търново за Елена вървѣлъ покрай селата Присово, Фида-бей (Мариино) и презъ Горния боазъ; тоя пѣть е описанъ отъ Каница, Иречека и други. Сега пощата и главното съобщение върви презъ голѣмитѣ села Драгижево, Мерданя, Миндя и Долния боазъ. Самата природа не е посочила ясно посоката на единъ пѣть отъ Търново за Елена, затова и пѣтищата на съобщението

презъ боазитѣ се мѣнявали въ свръзка съ направата на удобни пѣтища до тѣхъ.

Отъ Елена водятъ презъ Стара-планина много пѣтища и пѣтеки, но най-важни сѣ Хаинобоазкиятъ и Твърдишкиятъ за Твърдишката котловина, Демиркапийскиятъ за Сливенъ и Котленскиятъ за Котелъ. Само презъ Твърдишкия проходъ (1085 м.) има сега добро шосе. И презъ Котленска Стара-планина е прокаранъ добъръ пѣтъ, но той води отъ Ески-Джумая за Котелъ.¹

Пѣтътъ презъ Горния боазъ станалъ коларски по времето на Саджкъ-ефенди, а презъ Твърдишка Стара-планина сѣ доизкарали шосето руситѣ (1877—1878 г.)

Градъ Елена е разположенъ въ красива надлъжна долина въ предпланинитѣ на Стара-планина. Редица добре заселени ридове се издигатъ кулисообразно на югъ отъ града, а задъ тѣхъ се подаватъ плешевитѣ върхове на самата Стара-планина, която тука, макаръ и да е доста снишена, все още има височини надъ 1200 м., а най-високиятъ връхъ Чумерна се издига дори до 1535 м. Красивата планинска областъ ъна югъ отъ градъ Елена добре оприличава Каницъ съ срѣдния Шаярмаркъ въ източнитѣ Алпи.

Еленската надлъжна долина е добре защитена отъ северни и североизточни студени вѣтрове, тя не лежи твърде високо (подъ 300 м.)² и затова е добре надарена съ богата и разнообразна дива и културна растителностъ. Достатъчниятъ валежъ (надъ 700 литри на квадратенъ метъръ) спомага да се задържи зеленина и прѣснота въ равнини и гори до късна есенъ. Въ Еленско предпланинскитѣ ридове сѣ залесени главно съ джбова гора, а въ долинитѣ и падинитѣ има много плодови дървета и други културни растения. Голѣми орѣхи сѣ гъсто зашумили китни дворове въ града и въ колибитѣ, тамъ вирѣятъ добре черници, зрѣе дори гроздето. Малко е обаче орната земя и съ земледѣлие не може да се изхрани тукашното население.

Градъ Елена се протѣга надлъжъ покрай дѣсния брѣгъ на Еленска-рѣка; по срѣдата, дето е пазаря, той е разширенъ, а колкото отива по на западъ и по на изтокъ, толкозъ повече се стѣснява и представя два реда къщи отъ дветѣ страни

¹ Въ последно време се прокара отличенъ шосеенъ пѣтъ презъ Демиркапийския проходъ, който съединява Сливенъ съ Търново презъ Елена. — Б. на ред.

² Градъ Елена 275 метра.

на главната улица. Градът има само една главна улица, характерен белег на всички Старопланински градове. Елена се различава от другите Старопланински градове по това, че градът се разстила от запад към изток, а не от север към юг, той лежи в надлъжна, а другите в напръчни долини. Шосетата през двата боаза водят към двата края на града.

На юг от Еленската Старопланинска предпланина, която на различни места носи различни имена и се издига над Горния боаз до 737 м., а над Долния боаз още по-високо, сж пръснати в Еленско само колибарски селища, когато на север от нея имаме само голъми села.

За възникването и наименоването на град Елена има предания и тълкувания, които сж ни предали грижливо Иречек¹ и Ирод. п. Георгиев². Тъ напомнят много разказите за възникването на други селища и задоволяват съ своята поетическа форма любопитството на народа, но въ повечето случаи нѣмат нищо общо съ действителността. Напр. хубавата приказка за капиновската младоженица Елена и твърдишкия младоженец Самуилъ, които загинали трагично близо до днешния град Елена, въ мѣстността Самуилецъ, дава ни само идея за тѣсната връзка между населението от двете страни на Стара-планина, но не ни пояснява произхода на името на града. Колкото се отнася до възникването на града, то и за Елена важи сѣщия цѣкълъ на поселищно развитие, който е общъ и за другите Старопланински градове.

Всички Старопланински градове сж възникнали въ области на колибарски селища. Тѣ самите сж били първоначално колиби, разположени въ по-благоприятни условия за стопански животъ. Броятъ на тѣхните кжщи се увеличавалъ съ време, тамъ се построявала черкова, въ която се черкуватъ жителите на близки и по-далечни колиби. Жителите на по-далечните колиби строили въ селището съ черкови кжшли, въ които пренощували срещу недѣля и празникъ, за да се черкуватъ на време. Около черковата въ празниченъ день се уреждалъ пазаръ, на който се донасяли стоки отъ съседните градове;

¹ К. Иречекъ, Княжество България, II, 893.

² Иорданъ п. Георгиевъ, Градъ Елена. Спсп. LXV, 76

по-после се отваряли постоянни дюкяни за продаж на стока и за изработване на такава. Ако това колибарско селище лежи на главенъ пътъ или е кръстопътище, то добива чрезъ това по-голъмо стопанско значение. Построяватъ се странноприемници и кръчми, броятъ на жителитѣ расте чрезъ прииждане отвънъ, временнитѣ къщи се превръщатъ на здрави къщи, колибарското селище става село и важенъ административенъ и стопански центъръ. Ние можемъ да наблюдаваме тоя цикълъ на селищно развитие и въ днешно време. Ново-село въ областта на р. Видима, притокъ на Росица, представляло доскоро колибарско селище, но постепенно се създадо въ него едно сръдище, едно село съ отличителнитѣ белези на градецъ. Близостта на Троянъ и мжнопроходимостта на Стара-планина надъ Ново-село (проходитѣ Русалийски и Кривинитѣ сж много високи) спъватъ по-бързото развитие на Ново-село въ градецъ.

Мѣстоположението на градъ Елена въ стопанско и съобщително отношение е много благоприятно, и затова тука могло лесно да се развие колибарско селище и отъ него — градецъ. И никжде въ предпланинитѣ на Стара-планина не може да се наблюдава тъй добре цикълътъ на поселищно развитие както при градъ Елена.

Въ Елена имало отдавна черкова. Надписитѣ по кръстове край старата черкова Св. Никола показватъ, че тя е съществувала най-малко отъ началото на 18 вѣкъ (на единъ камененъ кръстъ е отбелязана датата на смъртта на рабиня Рада 3 септември 1728 г.). Знаемъ отъ друга страна, отъ надписа, запазенъ въ черковата Св. Никола, че тая черкова била изгорена отъ кърджалиитѣ въ 1800 г., възстановена наново въ 1804 г. и осветена въ 1805 г. Въ градъ Елена и до днешенъ день става мѣстенъ пазаръ въ недѣля, което е старъ навикъ и стои все пакъ въ свръзка съ черкуването на колибаритѣ и до день днешенъ въ дветѣ хубави и голѣми градски черкови.

Днешниятъ градъ Елена е станалъ доста отдавна село, защото въ една приписка на първата страница на единъ ръкописенъ служебникъ се говори за село Елена подъ Стара-планина въ първата половина на 18 вѣкъ ($Z^{\prime}P^{\prime}M^{\prime}Z^{\prime\prime} = 1639$). До 1860 год. селото и околността му се управлявали отъ субашъ, както и другитѣ села, но отъ тая дата насамъ въ

Елена се назначава мюдиръ и съ това селото се припознава за градецъ. Но околното население и до днесъ казва: отиваме на село вмѣсто въ града. Така се говори и за другитѣ Старопланински градове, дори и за Габрово.

Градъ Елена не е ималъ никога много население и после Трѣвна е най-малъкъ Старопланински градецъ. Официалнитѣ статистически преброявания ни даватъ следнитѣ числа за общото население и неговото разпредѣление по народностъ:

Година на преброяването	Число на населението	Българи	Турци	Татари	Гагаузи	Евреи	Цигани	Други разни и неспоказани
1880	3302 ¹	3167	112	—	1	—	—	22 ²
1887	3005	2950	39	—	—	2	2	12
1892	2771	2497	7	—	—	—	260	7 ³
1900	3137	3062	24	1	—	2	34	14
1905	3151	3069	4	—	—	1	68	9 ⁴
1910	2785	2666	7	—	1	—	94	17 ⁵
1920	2662	2655	2	—	—	—	—	5 ⁶
1926	2725							

Отъ таблицата личи ясно, че броятъ на населението на Елена ту намалявалъ, ту се качилъ, докато въ преброяването отъ 1920 г. спадналъ най-низко—2,662 жители. Изобщо броятъ на населението намалявалъ чрезъ по-голѣмо изселване на еленчани отколкото е естествения прирѣстъ и прииждане отвънъ. Малкото войска, която е квартирувала по нѣкога въ Елена, съ своя брой е влияела много за различната голѣмина на населението.

Намалението или слабото увеличение на населението въ

¹ Тукъ сж броени жителитѣ на махалитѣ (колиби) Горни-Чукани и Долни-Чукани.

² Отъ тѣхъ 2 румъни

³ Отъ тѣхъ вътроятно 1 румѣнинъ

⁴ Отъ тѣхъ 3 арменци и 3 румъни

⁵ Отъ тѣхъ 1 арменецъ и 8 каракачани, говорящи грѣцки езикъ и 3 румъни

⁶ Отъ тѣхъ 1 мжжъ и 1 жена руси, 2 мже сърби и 1 ж. чехкия.

Старопланинскитѣ и изобщо въ планинскитѣ градове у насъ има почти едни и сѣщи причини. Въ турско време тия градове бѣха създали домашна индустрия, чиито произведения намираха добъръ пазаръ въ широката турска империя и доставяха благосъстояние на жителитѣ имъ. Отъ Кримската война насамъ, когато западно-европейското влияние захвана да се усеща по-чувствително, когато параходи почнаха да посещаватъ нашитѣ пристанища, а после се построиха желѣзни линии, много отъ нашитѣ занаятчийски произведения пропаднаха. Новитѣ граници на васалнитѣ Дунавски княжества, както и на Сърбия и на Гърция, намалиха търговията, а освобождението на България докара главния превратъ въ нашата домашна индустрия, въ поминѣка на планинскитѣ градски жители. Новитѣ граници на държавата се стѣсниха, новитѣ пѣтища улесниха разпространението на западноевропейската култура, която промѣни начина на живота и докара промѣна въ храната, облѣклото, жилището, домашнитѣ съсѣди, сечива и други принадлежности на материалната ни старовремска култура. Голѣма часть отъ турското население, което се обличаше отъ пазаря, се изсели, и терзии, абаджии и обуцари се видѣха утѣснени. Фабриkitѣ на западноевропейцитѣ подбиха цената на мѣстната домашна индустрия; промѣни се много стойността на старитѣ ценности и това докара голѣмъ упадѣкъ, тъкмо въ ония планински градчета, чието население се прехранваше и дори богатѣеше чрезъ домашна индустрия, нагодена за нуждитѣ на население съ по-друга култура. Въ новата българска държава въ свръзка съ новитѣ пѣтища, съ новото политико-административно и военно разпредѣление, съ многобройнитѣ държавни учреждения, чиито служби се заеха отъ българи, се създадоха нови важни градски центрове, които привличаха тъкмо енергичнитѣ, по-буднитѣ и по-просвѣтени жители на планинскитѣ градове. София, Пловдивъ, Варна, Русе, Бургасъ, Плѣвенъ и други градове бързо порастнаха, и тѣхниятъ бързъ растежъ се извършваше главно за смѣтка на други градове, чието население постоянно намалява. Градъ Елена спада къмъ ония планински градчета, които дадоха много държавни служители на цѣла България и добри търговци въ по-голѣмитѣ градове. Елена е чисто български градецъ. Показаното неравномѣрно по години число на турци, цигани и други не отговаря на действителността. Въ Елена

не е имало и нѣма турци. Имало е християни цигани, които по-рано сж живѣли отдѣлно отъ бѣлгаритѣ, но отпосле тѣ се побѣлгарчили и захванали да се мѣсятъ съ бѣлгаритѣ и се почти изгубили като отдѣлно племе. Има цигански потомци, отъ които нѣкои блонерини, но тѣ заематъ сега видно обществено положение. Сега едва могатъ да се наброятъ до десетина сжщински цигански кжщи, чиито жители сж цигулари, ковачи, касапи и тухлари. Отдѣлни куцовласи и каракачани, които пасатъ лѣте стадата си въ планината, попадатъ често въ града. Въ деня на преброяването на нѣкои години се намѣрили случайно въ Елена и принадлежащи къмъ други народности: татари, гагаузи, евреи и арменци.

Градъ Елена лежи близко до покрайнината Тузлукъ, на селена главно отъ турци; въ Еленска околия има и сега още турски селища. И ако въ Елена не е имало никога турци, нито се е раждалъ тамъ турчинъ, както твърдятъ еленчени,¹ то може да се обясни само съ обстоятелството, че тозн градъ се ползувалъ съ известни автономни права, за които загатва Каницъ, и които сж били нѣщо обикновено за много планински градове. Понеже, когато е даденъ голѣмъ брой за турци (1880 г. — 112 души), не сж отбелязани цигани, и наопаки, когато е показанъ голѣмъ брой цигани (1892 г. — 260 души), сж забелязани само 7 турци, би помислилъ човѣкъ, че въ Елена е имало мохамедани цигани, които сж били броени веднажъ за турци, другъ пжтъ за цигани. Стари еленчани ме увѣрватъ, обаче, че въ Елена не е имало цигани мохамедани.

Въ етнографско отношение Елена спада къмъ Търновско съ чувствителенъ преходъ на изтокъ къмъ Котленско. Както другаде, така и въ Еленско личи ясно, че Стара-Планина не образува яка етнографска граница между бѣлгаритѣ отъ дветѣ ѝ страни, както въ говора, така и въ носията. Въ източната частъ на Еленско населението се занимава повече съ градинарство, старата носия тамъ е повече запазена, забелязва се известно различие въ говоръ и обичаи въ сравнение съ населението отъ западната частъ на Еленско. У колибитѣ,

¹ Русинътъ капитанъ Духамелъ писалъ въ 1827 година, че Иляна е най-голѣмо село въ Турция съ 880 кжщи турски и бѣлгарски. — Ср. у Иречекъ, Княжество Бѣлгария, II. 892, заб. 12.

които бѣха дошли отъ близкитѣ колиби на пазарь въ Елена не забелязахъ селска носия; всички жени бѣха съ гражданско облѣкло, което се състои отъ фуста, блуза, басмяна престилка и шамия на глава. Мжжетѣ, особено старитѣ, запазили повече селската носия.

Еленскитѣ села Константинъ (Ахмедлии), Стара рѣка и Кипилово спадатъ въ Тузлука, но последнитѣ две наредъ съ турско население сж имали и българско, което било доста будно: въ Кипилово била построена черкова въ 1843 година. Турцитѣ се почти изселили отъ тия села и сега тѣ сж голѣми български села съ малко турци: Константинъ (1427 ж.), Стара рѣка (1071) и Кипилово (1430). Къмъ Тузлука спада и Златарица, най-голѣмото село въ Еленска околия, което показва извънредно брѣзъ ръстъ на населението: отъ 2,298 въ 1880 г. на 4,140 въ 1920 г. и 4,116 въ 1926 г. Село Костелъ, (442 ж.)¹ лежи на западната граница на Тузлука.

Многобройнитѣ колибарски селища въ Еленско и Тузлука, съ българи и турци, показватъ, че тѣхното възникване и дълго сществуване не се дължи на племенни отличия, а на стопански условия въ свръзка съ разпокъсаната земна повърхнина въ северната предпланина на Стара-планина. Села съ значителенъ брой жители възникнали само тамъ покрай главнитѣ пѣтища, дето има повече работна земя, както е случай съ Марянь, Беброво, Константинъ, Стара-рѣка и Кипилово.

Градъ Елена ималъ своето златно време, своя стопански разцвѣтъ въ миналитѣ два вѣка, та дори до освобождението на България. Домашната индустрия била силно развита. Еленчани доставяли вълна отъ равна Добруджа, гдѣто тѣ носѣли вино и ракия. Хубавитѣ лозя въ съседнитѣ села Миндя, Фидабей, Златарица и другаде принадлежали на еленчани и сега въ много еленски кѣщи има добри зимници за вино. Особено силно подигнало поминѣка на еленчани копринарството, което достигнало своя най-голѣмъ развой въ Еленско въ срѣдата на миналия вѣкъ. Хиляди черничевы дървета зашумявали Еленската надлъжна долина, въ стотини кѣщи се отгледвали грижливо буби, произвеждани били до 40,000 оки пашкули, а 40 долапа преработвали тия пашкули въ коприна,

¹ Състои се отъ три колиби-махали.

чиято цена достигнала до 400 гроша. Търговията съ коприна и бубено семе въ чужбина била толкозъ голѣма, че всѣка година идвали италиянци и французи да купуватъ тая стока; двама французи останали дори да живѣятъ въ Елена, за да търгуватъ съ коприна и бубено семе¹, но този източникъ за богатство и благосъстояние скоро секналъ. Несрѣчна спекулация съ копринарска търговия докарала голѣма криза въ нея и голѣми загуби на много богати еленчани, а болестъ по бубеното семе въ 1861 година прекратила търговията съ него и докарала съвършено пропадане на копринарството въ Еленско. Многобройнитѣ черничевѣ дървета били изсечени. Сега наново се подхваща отглеждането на буби съ надежда да се съживи пакъ това доходно занимание и се подигне отпадналия поминѣкъ на населението въ Елена.

Преци освобождението на България отъ турската власть идвали отъ Тузлука много турци на пазаръ въ Елена. Турчинитѣ не бѣха свикнали да шиятъ за себе си и мжжетѣ дрехи, а купуваха всичко готово отъ пазаря. Това обстоятелство бѣше много спомогнало да се развие въ Елена терзийството, което отпосле съвсемъ западна, щомъ се изселиха турцитѣ и самитѣ българи промѣниха своята носия. Добре билъ застѣпенъ по-рано и бакалскиятъ еснафъ, но щомъ порастнаха [много села въ Еленска околия и се отвориша въ тѣхъ дюкяни за колониялни стоки, западна и той. Сега еленскитѣ дюкени сж придобили напълно селски характеръ, търговията не е разграничена и въ единъ и сжщо дюкенъ се продаватъ смѣсено платове, желѣзо, солъ, катранъ, сламени шапки. дървени издѣлия, захаръ и други.

Въ днешно време градъ Елена е съвсемъ [западналъ въ стопанско отношение. Инаправата на проектираната желѣзница едва-ли ще допринесе много за подигане на града, защото производството въ него и въ околията не е твърде голѣмо. Габрово, Троянъ, дори Тръвна, Тетевене и Етрополе стоятъ въ това отношение по-добре. Сегашниятъ главенъ поминѣкъ на населението въ града и околията е отиването на печалба въ чужбина. Колибарки и колибари ходятъ на жътва и коситба на „Румѣня“, т. е. въ южна Българая (Румелия); много момичета отиватъ слугини въ градоветѣ отъ дветѣ страни на

¹ Йорд. п. Георгиевъ, Градъ Елена. Спеп. LXV, 83.

Стара-планина, а най-доходенъ поминъкъ е градинарството. Много стотини мѣже отъ Елена, а хиляди отъ околията отиватъ на печалба като градинари изъ България и вънъ отъ нея¹. Отъ занаятитѣ въ Елена се държатъ сравнително по-добре обущарството и желѣзарството. Пазарьтъ въ сѣбота, на който се продаватъ главно зърнени храни и зеленчуци, донасяни отъ полето, е слабъ. Забелязва се изобщо голѣмо мъртвило въ града. Еленчанитѣ, прѣснати изъ цѣла България, не сж още свикнали да лѣтуватъ въ родния си градъ, надаренъ съ здравъ климатъ, красива околностъ и изобилие отъ добри жилища. Трудното съобщение на Елена съ останалата частъ на България е пречка да се стичатъ лѣте въ тоя градъ охолни и болни хора на почивка, както това става въ Тръвна, трѣвненскитѣ колиби, та дори и въ Дръново.

Голѣмото благосъстояние, което достигнали много еленчани въ началото на миналия вѣкъ чрезъ трудъ, спестовностъ и лихварство, създадо основа за по-събуденъ духовенъ животъ. Ранното основаване на добре уредени училища, градежъ на голѣми и красиви черкови, изпращане на деца да се учатъ въ чужбина сж отличително явление за градъ Елена въ недавнашно минало. Тоя малъкъ градецъ има малко равни на себе си български градове по брой на дейци за нашето духовно възраждане, именити педагози и отлични писатели и поети.

Малко отъ нашитѣ градове сж запазили еднородство въ своя градежъ и стария планъ на улицитѣ както Елена. Макаръ градътъ да е горѣлъ по време на кърджалиитѣ (1800) и на руско-турската война (1877 г.), запазили сж се стари кѣщи, които напомнятъ по начина на постройката и употребения материалъ за тѣхния градежъ—типичнитѣ дървени кѣщи въ Тръвна, Дръново, Тетевене, Котелъ и други старопланински градове и села. Сжщо такива дървени кѣщи се срѣщатъ и въ гористата Странджа-планина, особено въ гр. Малко-Търново. Старитѣ кѣщи въ България били изцѣло дървени, това се потвърждава отъ много стари писатели. Отпосле, подъ влия-

¹ Споредъ статистиката отъ 1910 год. отъ гр. Елена се занимаватъ съ градинарство 63 самостоятелни градинари, които хранятъ семейни членове 43 мѣже и 66 жени; тѣхни помощници—13 мѣже и 65 ж., работници. 63 м. и 27 ж., всичко градинари 139 м. и 92 ж., а всичко 422 „.

нието на Цариградъ и Одринъ, захванали да строятъ въ България леки паянтови къщи, каквито и сега има най-вече въ Южна България. На много мѣста въ българскитѣ градове и дори села южноевропейскитѣ типъ на къщи се е примѣсилъ съсъ староплаинския и се създадо чисто допълване на двата типа.

Най-старитѣ къщи въ Елена, строени преди кърджалийското нападение, били изцѣло дървени. Къщитѣ отъ миналия вѣкъ замѣстятъ дървения покривъ съ керамиденъ, камъкътъ захваща да играе по-голѣма роля въ построяката на долната частъ, дървенитѣ щитове се бѣлосватъ отвънъ и отвътре съ варъ; на къщитѣ, строени подиръ Освобождението, долната частъ е зидана отъ дѣлани камъни и стрѣхитѣ сж значително скжсени. Многобройнитѣ прозорци, особено въ поновитѣ къщи, характеризиратъ и еленскитѣ къщи. Само една къща и нѣколко общественедържавни сгради сж построени въ другъ, модеренъ стилъ и развалятъ хубавото впечатление отъ единството въ строежа на цѣлия градъ. Добре би било, ако и при тия здания поне външно се спазѣше общия градски типъ. Еленскитѣ къщи сж оградени съ високи зидове, задъ които се криватъ чисти дворове и хубави китни градини. Портитѣ сж голѣми и често до тѣхъ има портички за всѣкидневно излазяне. Предъ много къщи се разтилатъ надъ улицата лози, които ѣ придаватъ красивъ изгледъ. Улицитѣ сж добре постлани съ калдърѣмъ. Чешми и кладенци снабдяватъ града съ вода.

Освенъ старата черкова Св. Никола, въ Елена има още две голѣми черкови: Успение Пресв. Богородици и Рождество Пресв. Богородици. Първата е построена горе до Св. Никола въ 1837 год. и обновена въ 1860 г. Тя имаше хубава резба по темплото, но, както се научавамъ, то изгорѣло неотдавна. Цѣлата черкова е построена отъ дѣланъ камъкъ. Въ долната частъ на града се издига черковата Рождество Пресв. Богородици, построена въ тоя си видъ въ 1865 г. Иззидана е само отъ камъкъ. И дветѣ черкови иматъ кубета и камбанарии.

По-голѣмата частъ отъ дѣлани камъкъ за строежа на черковитѣ и на частни къщи билъ взетъ отъ калето, което било построено на височината южно отъ града по време на кърджалиитѣ; него захванали да рушатъ въ 1837 година, ко-

тато еленчани започнали да градятъ черковата Успение Пресв. Богородици.

Надъ горната частъ на града се издига лично на една северна височина напустната казарма, въ която по-рано се помѣствала Еленската дружина. Въ първитѣ години следъ освобождението на България, Тузлука бѣше дълго време размиренъ, и тогава българската войска въ Елена имаше голѣмо значение за умиряването на страната. Освенъ това въ първитѣ три години на нашия свободенъ животъ и други малки градове като Елена бѣха центрове на окрѣзи и имаха войска. Тази мѣрка бѣше много мѣдра, защото тогава съобщението бѣше още трудно, а чрезъ по-дребното административно, сѣдебно и военно разпредѣление на страната можана-селението по-лесно да се приспособи къмъ новото управление.

Градъ Елена нѣма старинни остатѣци отъ голѣма древностъ, но изненада и мило впечатление правятъ на посетителитѣ черковата Св. Никола съ нейнитѣ образи на Св. Климента и други български светии, старитѣ надгробни кръстове край черковитѣ, а особено чешмитѣ съ типичнитѣ образи на възправени лѣвчета. строени въ срѣдата на 18-я и началото на 19-я вѣкъ. По тѣхъ има надписи, които иматъ не само историческо, но и езиково значение¹.

Като гледаме голѣмитѣ, богато украсени черкови, училища и други обществено-държавни сгради, както и часовникарската кула, черковнитѣ камбанарии и голѣмитѣ чисти кѣщи на Елена, придобиваме впечатление, че тѣ далеко не отговарятъ на малобройнитѣ жители и на лошото стопанско състояние на населението въ тоя градъ. Сжщото впечатление е извлѣкълъ отъ Елена и Каницъ преди 54 години². И това несъответствие трѣбва да го отдадемъ на старо благосъстояние на града и на обстоятелството, дето близо до града сж разположени много колибарски селища, които поне въ стопанско отношение принадлежатъ къмъ него.

Градъ Елена се харесва на всѣки посетителъ, заради неговото добро разположение въ надлѣжна долина и между хубави зелени старопланински ридове, поради чистотата и спретнатостта си, поради хубавитѣ и съ пространни дворове, голѣми кѣщи, по чиито прозорци често ще видите добре гледани цвѣтя въ саксии.

¹ Надписитѣ е предалъ Йорданъ п. Георгиевъ, Спсн. LXV, 84.

²F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig, 1882 III, 7.

МАРКО ДИЧЕВЪ

Градиво за историята на градъ Елена.

Къмъ чатателитѣ на „Градиво за историята на градъ Елена“.

Трудно е да се пише история, па било то градиво за история тамъ, дето липсватъ всѣкакви книжовни старини за миналото на известно селище. Градъ Елена, разоряванъ и опожаряванъ на два пѣти презъ турското владичество — първи пѣтъ презъ 1800 год. отъ кърджалийскитѣ разбойнически банда, — и втори пѣтъ презъ освободителната война (1877 г.), отъ Сейлюманъ-пашовитѣ орди — не притежава никакви документи, отъ които да се вижда или поне да се правятъ догадки за основаването му. Отъ нѣкои исторически сведения личи, че Елена съ околността си (колибитѣ) не е ново селище, основано преди 250—300 години, както нѣкои казватъ, а старо, основано следъ падането на Търново (1393 г.), станало съ време центъръ (черковище) на околнитѣ колиби. Много стари документи били унищожени и изгорени при опожаряването на старинната черкова „Св. Никола“ отъ кърджалиитѣ. Въ тая черкова по разказа на мнозина стари еленчани, били съхранявани пергаменти и много стари рѣкописни богослужебни и други книги, писани на старобългарски езикъ съ насовкитѣ (Ж, Ъ, Л, М).

Този ми скромень трудъ нѣма претенциитѣ на съвършенство: той е суровъ материалъ, който тепърва ще има да се прецени и допълни.

При събирането му ималъ съмъ предвидъ бѣдѣщия историкъ, който при напасване обширна история на българитѣ, да се взре и види, че и нашиятъ градецъ, забутанъ нейде изъ гънкитѣ на родния Балканъ, е игралъ известна, за да не кажемъ, важна роля при духовното ни възраждане.

Тукъ дължа да изкажа особена благодарностъ на учителката при Еленската непълна смѣсена гимназия г-жа Мария Момчилова—Иванова, съсъ съдействието на която ученицитѣ отъ последния класъ на сжщата гимназия доставиха скицитѣ и надписитѣ на паметницитѣ на падналитѣ руси въ сражението при гр. Елена.

Сведенията и изворитѣ, отъ които съмъ се ползувалъ, предалъ съмъ въ самия текстъ или въ подлистъ.

Всички направени бележки и намѣрени непълноти или грѣшки съ благодарностъ приемамъ да поправа и допълня, стига тѣ да сж умѣстни и да почиватъ на исторически факти.

Авторътъ.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Отдѣлъ I.

Географическо мѣстоположение. Приказки и легенди за основаването на града. Първитѣ жители (кореняци), Преселенци отъ другитѣ балкански градове и околнитѣ колиби. Градски първенци — прочутитѣ еленски чорбаджии. Населението на града и околността, Стари и нови пѣтища. Опустошаване на градеца и опожаряване черковата „Св. Никола“ отъ кърджалиитѣ. Попъ Стойко (гяуръ — имамъ). Въздигане крепостта „кале“. Построяване на параклититѣ „Рожд. Пр. Богородици“ и „Успение Пр. Богородици“. Възобновяване на опожарената черкова „Св. Никола“. Еленчани — обществени, политически и черковни дейци презъ XVIII и първата половина на XIX вѣкъ. Управление, данъци, берии и други тегоби презъ време на турското владичество.

Отдѣлъ II.

Еленчани — заслужили въ борбата за народна и независима иерархия. Първитѣ училища въ Елена и еленската „даскалоливница“, Първи учители и ученици. Еленчани учители и свещеници, както въ Еленско, така и въ другитѣ мѣста. Еленчани на турска служба. Старини: черкови, манастири, надгробни паметници, надписи на чешми, граfiща об-

ществени сгради; писменни паметници — ръкописни книги и пергаменти въ Елена. Някои народни пѣсни съ историческо и битово съдържание. Защо еленчани отказаха да се присъединятъ къмъ горно-орѣховскитѣ възстаници презъ 1876 год.

Отдѣлъ III.

Стопански животъ на Елена и Еленско: поминѣкъ нѣкога и сега. Занаяти (грѣнчарство, терзийство, обушарство, бояджийство медникарство и пр.); земледѣлие и градинарство, лозарство, копринарство и скотовѣдство. Срѣдства за стопанското издигане на Еленско и какви богатства се криятъ тамъ.

Отдѣлъ IV.

Освобождението на града отъ рускитѣ войски. Елена презъ лѣтото и есенъта па 1877 год. Превземаването на града отъ турцитѣ на 22 ноеморий ст. ст. 1877 год. Рапортътъ на началника на еленския отрядъ, генералъ-майоръ Домбровски, за сражението при Елена. Паметници на загиналитѣ руси.

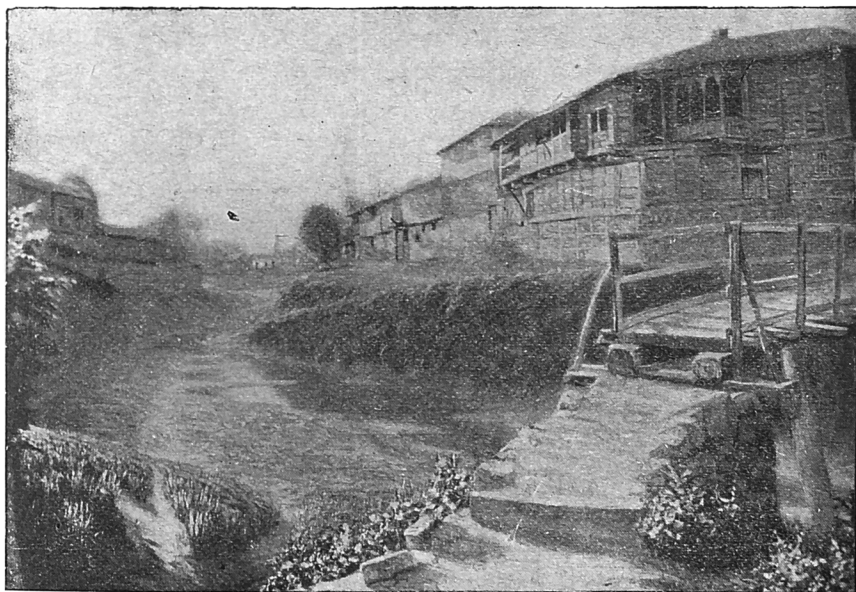
ОТДѢЛЪ I.

Мѣстоположение, Приказки и легенди за основаването му. Първитѣ жители (кореняци). Преселенци отъ другитѣ балкански градове и отъ околнитѣ колиби. Градски първенци — прочутитѣ еленски чорбаджии. Населението на града и околността. Стари и нови пжтища. Опустошаването на градеца и опожаряването на черковата „Св. Никола“ отъ кърджалитѣ. Попъ Стойко (Имамъ-гяуръ). Въздигане крепостъта „кале“. Построяване на параклитѣ „Рожд. Пр. Богородици“ и „Успение Пр. Богородици“. Възобновление на опажарената черкова „Св. Никола“. Еленчани — общественни, политически и черковни дейци презъ XVIII и въ първата половина на XIX вѣкъ. Управление, данъци, берини и други тегоби презъ време на турското владичество.

Градъ Елена е разположенъ въ разкошна предпланинска надлъжна долина всрѣдъ гористи възвишения и много колибарски селища. Елена е единственъ отъ севернитѣ балкански градове разположенъ въ надлъжна долина отъ западъ къмъ изтокъ, и, както всички балкански градове, надлъжъ по долината образува главната улица, която по срѣдата се разширява, дето е пазаря, а колкото отива по-назападъ и по на изтокъ, толкова повече се стѣснява и представлява два реда кжщи. Отъ срѣдата на главната улица излизатъ нѣколко тѣсни и кжси улички. Отъ околнитѣ гористи възвишения извираатъ рѣчкитѣ: „Балюва“, „Казашка“, „Сълбишка“ и „Чукански-долъ“, които къмъ центъра на града се събиратъ, текатъ между главната улица и северната частъ на града. наречена „Кметска махала“, и вънъ отъ града се съединяватъ съ рѣчквата „Иванкова“ и подъ името „Еленска рѣка“, която се влива при с. Разпоповци въ „Голѣмата рѣка“, наречена

Центърът на града.

Еленската рѣка.

още „Марянската“ или „Златаришка“, защото тече презъ селата Горни и Долни Марянь и Златарица. Градътъ се дѣли на 4 главни махали (участъци): „Еловска“, „Кисйовска“, „Михайловска“ и „Кметска“ (Миховска) и второстепеннитѣ: „Симитска“, „Мавлювска“, „Костовска“ и „Низамска“. Тѣ носятъ имената на основателитѣ си или на виднитѣ фамилии, които сж живѣли въ тия махали. Потомцитѣ на тия фамилии до скоро живѣха въ сжщитѣ махали. Само първата „Еловската“. получила името си отъ това, че била обраснала съ елова гора и тамъ населението сѣкло елитѣ ¹ и си строило кжщи. До преди 70—80 години още се намираха въ тая частъ на града кжщи, построени само отъ елови дървета. Главната улица е чиста и послана съ здравъ калдъръмъ. Повечето отъ кжщитѣ сж голѣми, следи отъ миналото благосъстояние на града. Най-старитѣ кжщи сж построени отъ дърво, ² а новитѣ, издигнати следъ освобождението, сж зидани отъ камъкъ и тухли. Срѣдата на града е изгорена отъ турцитѣ презъ освободителната война, затова и тамъ се срещатъ най-много нови здания.

На югъ отъ града, надъ самия градъ, се издига „калето“, залесено съ борови дръвчета, а задъ него се простира една малка хълмяста равнина, наречена „Моравата“. Тя се загражда отъ височинитѣ: Шайтанската усойна, Острецъ, Елаковъ-рътъ и Симаново. Между Острецъ и Елаковъ-рътъ далечъ на хоризънта се очъртава голиятъ връхъ на най-голѣмия гигантъ въ Твърдишкия балканъ — Чумерна, високъ 1535 м. надъ мор-

1 Ела (*Alnus glutinos*) е горско дърво съ кржгли листа, долу по-остри, а къмъ върха по-гъпли и лепкави. Расте край рѣкитѣ и мочорливитѣ мѣста.

2 До освобождението наброяваха се деситина много стари едноетажни кжщи, за които се говорѣше, че първитѣ стопани на тия кжщи на самото мѣсто сѣкли гората и ги строили, като дебелитѣ греди, диречи и дъски сковавали, вмѣсто съ гвоздеи (перони), съ дебели джбови клечки. Такива бѣха кжщитѣ на попъ Стойка (Гяуръ-имамъ) надъ рѣката, попъ Костадина попъ Марковъ (баща на учителя Никифоръ п. Константиновъ), попъ Михалъ, Никола попъ Лазаровъ, Тодоръ Янакевъ Балбозана отъ рѣта, на Ив. Прѣцковъ, на Ив. Жукелата и др., които вече не сжществуватъ — съборени; само кжщата на Момчилъ попъ Стояновъ, нареченъ Кара Момчилъ; (дѣдо на учителя Ив. Н. Момчиловъ) е оцѣлѣла и до скоро бѣ притежание на фамилията Шубекови — потомци по женска линия на Момчиловци.

ското равнище, На северъ отъ града се издига високото и разстлано Чуканско-бърдо, а на северо-изтокъ — каменистото възвишение — „Чуката“, което служи на еленчани, като кариера за вадене камъне при постройката на сгради.

Кжца въ кисѣовската махала.

За възникването и наименованието на града Елена има много предания и приказки напр. хубавата приказка за капиновската младоженка Елена и твърдишкия младоженецъ Самуилъ, които загинали трагично, — Елена въ самия градъ, при подножието на „Кършова — баиръ“ близо до конашкия мостъ, а Самуилъ — въ близката до града мѣстность „Самуилецъ“. Тази приказка ни дава само идея за тѣсната

Часть отъ главната улица.

Кжца въ Мавлювската махала.

връзка между населението отъ дветѣ страни на Балкана, но не ни пояснява напълно произхода на името на града; защото на хайдушко—разбойническо мѣсто, дето били избити всички сватбари съ младоженцитѣ, населението отъ околността нѣмаше да строи черкова, както ще видимъ по-долу. Ето и приказката за названието на града.

Преди 400—500 години, когато мѣстността на Елена, както и околността ѝ, била покрита съ вѣковенъ лесъ, тамъ върлували много разбойнически чети. Тогаѣа единъ момъкъ, на име Самуилъ отъ с. Твърдица (Новозагорско), билъ се сгодилъ за една мома, на име Елена отъ с. Капиново и взелъ невѣстата си. На връщане за Твърдица разбойническа чета напада на младоженцитѣ и сватбаритѣ, убива младоженката съ нѣкои сватбари при политѣ на „Кършова—баиръ“, близо до конашкия мостъ, а младоженецътъ съ останалитѣ сватбари избѣгалъ по пѣтя за с. Твърдица, но на края на града, на юго-западната му страна, биви настигнатъ отъ разбойниците, убиватъ него съ бѣгащитѣ сватбари и тукъ биватъ заровени. Мѣстото, дето падналъ Самуилъ съ бѣгащитѣ сватбари, се нарекло „Самуилецъ“, а дето е паднала невѣстата, — Елена. Сега на мѣстото „Самуилецъ“ е забита една плоча съ изображение на кръстъ и на 4 ангела, а при изображението е написано „вознесение Христово“ 1811 (1810 г.). На Самуилецъ се събираха до преди 50 години гражданитѣ отъ махалата „Кисйовска“, като най-близка, всѣка година на празника „Възнесение“, за да правятъ курбанъ.

За названието на града друго едно предание казва, че старата църква „Св. Никола“ била осветена на празника „Св. Св. Царъ Константинъ и царица Елена“ и затова селището било наименувано на името на светителката царица Елена.

Споредъ разказа на Младенъ войвода, родомъ отъ Елена, (Раковски „Горски пѣтникъ“ стр. 83) градъ Елена е основанъ въ царь Асеново време отъ съпругата му царица Елена. „Света царица го съзидала и имянемъ своемъ го назовала“.

Други допускатъ, че градътъ си е добилъ името отъ красивото горско животно еленъ (рогачъ). Ето какъ обясняватъ това: едно време еленската долина и околността ѝ сѣ били покрити съ непроходима девствена гора, въ която обитавали много елени; рѣкичкитѣ: „Балюва“, „Казашка“, Съл-

бишка“ и „Чукански долъ“, които се спускатъ отъ околнитѣ височини, събиратъ се въ долината, образуватъ по-голъма рѣка — Еленска. Въ тая долина, въ която е разположенъ града, слизали сж отъ околнитѣ горски възвишения елени на водопой въ рѣката и предполагатъ, че отъ рѣка или долина населени и града получилъ названието си Елена. По-

Каменъ мостъ, съединяващъ „Кметската махала“ съ другитѣ части на града.

грижливи издирвания, може би, ще установятъ по-точно, отде-града носи названието си.

За възникването на града едно мѣстно предание казва, че Елена е основана отъ 12 фамилии, преселени отъ Златица¹ (Пирдопска околия), между които имало единъ попъ и единъ ковачъ. Това било около 1443 год., когато полско-маджарски войски подъ водителството на кралъ Владислава III и трансилванския воивода Иоанъ Хуниядъ², превзели отъ турцитѣ Бѣлградъ, смъкнали се въ долината на р. Морава, разбиватъ набързо събранитѣ турски войски при Нишъ, превзематъ.

¹ Вж. „Градъ Елена“ отъ Иорданъ полъ Георгиевъ.

² Известенъ въ народнитѣ ни пѣсни подъ името „Янкулъ войвода“.

София и се отправили по пѣтя София — Златица за Одринъ. Когато стигнали обаче тополнишкия проломъ, поради тежката зима, гладъ и липса на фуражъ за конетѣ и поради съпротивата на еничеритѣ, тѣ били принудени да се върнатъ

Еленски селянинъ—колибаринъ.

назадъ, като на пѣтя си изгарятъ София. Златичани посрещнали християнскитѣ войски като освободители¹, и за да се спасятъ отъ турци и еничери, които сж щѣли да имъ отмъстятъ. за дето сж посрещали неприятелски войски, тѣ избѣгали въ Еленския и Котленския балканъ. И между населе-

¹ Вижъ „Историята на Българитѣ“ отъ Иречекъ.

нието на близкитѣ до Елена колиби е запазено предание, че тѣхнитѣ дѣди сж се преселили отъ Западна България.

Носията на еленчани и на колибаритѣ се схожда съ златишко-пирдопската носия — потури, салтамарка, антерия, поясъ черенъ калпакъ и опинци съ бѣли навуца. Едни отъ бѣжанцитѣ златичани останали въ Елена, а други се преселили въ Котелъ. Тия златичани, които останали въ Елена, сѣкли вѣковнитѣ дървета и си строили на самото мѣсто кжщи. Златичани заварили тукъ църквата „Св. Никола“ построена по-рано отъ еленчани и ближнитѣ колибари, заварили и нѣколко малки кжщички „барачки“ край нея, които по-заможнитѣ колибари сж били направили, за да има кжде да се подслонятъ, когато идвали да се черкуватъ по Коледа, по Великденъ и презъ другитѣ голѣми празници. Следъ идването на златичани тия колибари, които имали временни жилища въ Елена, сж преселили въ това селище на постоянно мѣстожителство. По такъвъ начинъ изникнала Елена. Но това, което се знае за възникването и развитието на другитѣ старопланински градове, важи и за Елена, защото мѣстоположението на града въ стопанско и съобщително отношение е много благоприятно и затова тукъ могло много лесно да се развие отъ колибарско селище село и отъ него градецъ.

Елена съ околността си (колибитѣ) е изникнала, по всѣка вѣроятностъ, следъ падането на България подъ турцитѣ, когато много хора забѣгнали по планинитѣ и основали тамъ нови селища. Иречекъ въ своята „История на България“ казва¹), че следъ падането и разорението на престолния градъ Търново много отъ малкитѣ боляри избѣгали въ Еленския балканъ и, вѣроятно, колибитѣ Горни и долни Болерци да сж били основани отъ тия боляри.¹

¹ Стр. 499. 2) Виж. „България подъ иго — 1193—1878“ отъ Н. Станевъ. 3) Между жителитѣ на колибитѣ Горни-Болерци запазило се е предание, че тѣхнитѣ дѣди сж дошли отъ Търново и се заселили тукъ, като сж сѣкли гората и на самото мѣсто сж си строили кжщи. До преди 70—80 години още се намирали кжщи, построени отъ здравъ каменъ и дървенъ материялъ отъ първитѣ жители на селището. Дебелитѣ греди, диреци и дъски били сковани вмѣсто съ желѣзни гвоздеи (перони) съ дебелѣ джбови клечки. Сжщитѣ построили и единъ кладенецъ (геранъ), дълбокъ около 10 м. и едно кладенче, наречено „попадийното кладенче“.

Като се съпоставят датите 1443 год., бѣгането на златичани къмъ Еленския балканъ и заселването имъ въ Елена, съ датата 1393 год.. падането на Търнова подъ турцитѣ и избѣгването на малкитѣ боляри къмъ Еленския балканъ, излиза, че твърдението на Иречекъ е вѣрно; защото както споменахме, златичани заварили вече църквата „Св. Никола“, построена отъ еленчани и околнитѣ колибари, та и Елена не ще да е била по-голѣма отъ едни колиби съ 10—20 кжци, но като централно мѣсто за околнитѣ колиби, тукъ е била построена и черковата. И тъй Елена е изникнала следъ падането на Търново (1393 г.), както твърди Иречекъ, а златичани се заселватъ въ Елена следъ 50 години отъ основаването на селището (1443 г.); (1443—1393 = 50 години). И тъй, златичани не могатъ да се считатъ за основатели или първи жители на селището, а може да се каже, че сж едни отъ първитѣ преселници въ Елена. Населението отъ Елена и еленския балканъ — колибаритѣ — не сж корени жители на този край, а преселенци отъ Западна България, и то допускаме на два пѣти, следъ две войни и едно възстание: първи пѣтъ, както споменахме по-горе, презъ 1443 год., въвъ войната на турцитѣ съ полско-маджарския кралъ Владиславъ III Варненчикъ и, втори пѣтъ презъ 1688 год., въвъ войната на турцитѣ съ австрийцитѣ. Австрийски войски превзели Бѣл-

Тѣзи кладенци и до днесъ сжществуватъ. Понеже при постройката на кладенеца (гераня) се срещали скала, последната не е разбивана съ барутъ или други взривни вещества, а е дълбана съ длато. Днешнитѣ обитатели на селището слушали отъ дѣди и бащи да кзватъ, че основателитѣ на колибитѣ имъ били нѣколко семейства търновски боляри, единъ свещеникъ съ семейството си и двама келугери. Калугеритѣ съ помощта на боляритѣ и свещеника построили на разстояние 1 клм., малко по на югъ, до днешнитѣ колиби „Писараци“, единъ манастиръ съ черковица, разваленитѣ на който и до днесъ се виждатъ. Горниболярчани и писарачани иматъ общо черковище (оброчище), колятъ курбанъ въ понеделникъ на празника „Св. Духъ“

Следъ време, като нарастнало населението, нѣкои се преселили въ Елена, Търново, Горня-Орѣховица, Русе и другадѣ

До колкото се помни, единъ отъ потомцитѣ на малкитѣ боляри билъ Дели Михо, живѣлъ преди 200 години. Той на младини водилъ хайдушки (бунтовническа) чета по Балкана и отмѣствявалъ на турцитѣ за тѣхнитѣ грабителства и золуми надъ беззащитната рая. Като остарѣлъ, той се завърналъ въ роднитѣ си колиби, билъ избранъ за първенецъ и се предалъ на мирнитѣ си занятия — земледѣлие и скотовѣдство.

градъ и наближи рударския градецъ Чипровецъ (Сега село въ Берковска околия). Готвеното отъ толкова години възстание отъ Чипровчанина Петъръ Парчевичъ и Софийския католически епископъ Петъръ Богданъ, на което и двамата не доживѣли да видятъ освобождението, избухнало и обхванало цѣлия западенъ български край.

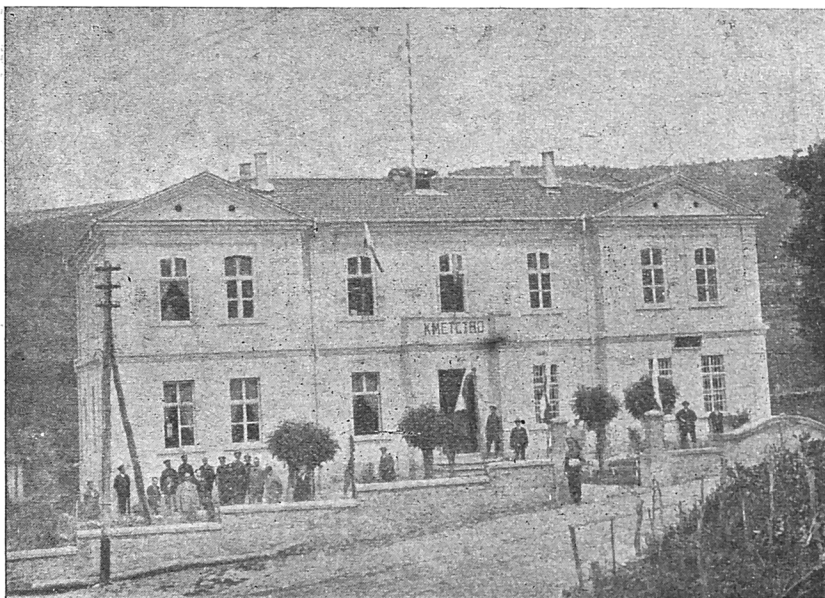
Чипровчанинътъ Георги Пеячевичъ образувалъ „чета“, присъединилъ се къмъ австрийцитѣ, превзелъ гр. Оршова и тръгналъ къмъ р. Морава, Къмъ него се присъединилъ съ друга чета съгражданинътъ му Богданъ Мариновъ. Възстаналъ тогава цѣлия Чипровецъ съ околнитѣ рударски села — Копиловци, Клисурса, Желѣзна и др. Водителъ и знаменосецъ на възстанието станалъ Иванъ Станиславовъ, подпомогнатъ отъ брата си Михаила. Къмъ Кутловица (Фердинандъ) съединенитѣ австро-български войски срещнали турски и маджарски, и се завързало голѣмо сражение. Българитѣ били разбити и се укрепили въ Чипровецъ; тамъ тѣ се държали геройски, но, обсадени отвредъ, изгубили боя. Разяренитѣ турци клали наредъ, безъ разлика на полъ и възраст. Разоренъ билъ и цвѣтущия гр. Чипровецъ. Колкото Чипровчани могли да се спасятъ избѣгали въ Австрия и Румжния, особено въ Банатъ и Трансилвания, и образували цѣли български колонии, дето следитѣ имъ и до днесъ личатъ. Въ Трансилвания въ гр. Кронщадъ (Брашовъ и до днесъ нма улица, наречена „Страда булгареши“ (българска улица), Здравитѣ, пѣргави и живи мъжки деца били грабвани и откарвани въ голѣмитѣ центрове — Одринъ, Цариградъ, Видинъ, София и др., дето ги потурчвали и обучавали на военно изкуство, та, като порастатъ, постѣпвали въ еничерскитѣ орди. Селското население отъ този възстаналъ край (Берковско — Чипровско — Кутловишко) доброволно ли или насилствено отъ турцитѣ (това не може съ положителностъ да се каже) били заселени въ вътрешността на България, но де именно, това до скоро не се знаеше, само се предполагаше, че това население е заселено въ еленския и котленския балкани, защото населението отъ Еленско по говоръ, нрави и обичаи се приближава къмъ Котленското. Писателътъ Ант. Страшимировъ, който презъ лѣтото на 1928 год. бѣ обиколилъ този край (Берковско — Кутловишко), а по-рано Еленско, въ статията си „По Огоста“ (Догадки),

помѣстена въ сп. „Български Туристъ, год. XV, кн. 7 стр. 98, предполагаше, че населението отъ Берковско — Кутловишко било преселено въ Еленско. а по-нататъкъ въ статията си казва: „по цѣлото горнѣо течение на р. Огоста нѣма нито едно село съсъ стари жители: всички поселения сж пришепци отъ Тетевенско, Царибродско, Пиротско и отъ Моравско (Топлишко)“.

А де сж кореннитѣ жители? — Избѣгали? или насилствено преселени отъ турцитѣ? На този въпросъ В. Миковъ въ статията си: „Разселване презъ 16 и 17 вѣкъ въ България“, помѣстена въвъ в. „Зора“, год. XI, брой 3028 отъ 7 VIII 1929 год., казва: „а нѣкой села отъ Фердинандско (Кутловишко) се изселватъ въ Еленско“. Пъкъ и между населението отъ еленския балканъ — колибаритѣ — запазено е предание, че дѣдитѣ имъ сж дошли отъ „шоплука“. Говорѣтъ на еленчани и на селенитѣ отъ балкана — колибаритѣ — чувствително се различава отъ тоя на близкитѣ около Елена села — Златарица, Минде, Капиново, Бебрево, Костелъ, Стара-рѣка. Кипилово и колибарскитѣ селища около Бебрево, — съ една речъ на изтокъ отъ Елена, въ мѣстността „Тузлукъ“ (бивша бебревска нахия) населението изговаря окончанията на глаголитѣ отъ второ спрежение твърдо; вървж, спж, купж, въртж, търпж, мислж и пр. вмѣсто вървя, спя, купя, въртя, търпя, мисля и пр. Обикновено въ българскитѣ говори въ края на думитѣ се смекчаватъ съгласнитѣ **д, г, л, н**; обаче въ Елена и еленскитѣ колиби населението смекчава въ края на думитѣ всички съгласни, особено на сжществ. имена отъ мъжки родъ; напр. калпак' (калпакъ), спанак' (спанакъ), дулап' (дулапъ), делаф' (делафъ), кумин' (куминъ), сапун' (сапунъ), и пр. Дори измѣняватъ звука **т** въ **к**: овцека, козикия, кокошкикия, пуйкикия, паткикия, бакю, такю (и текю) вмѣсто тейко; а звукътъ **д** мѣнятъ въ **г**; гядо, вмѣсто дѣдо, Негю — вмѣсто Недю; пъкъ съ изречението: „за пара оцекъ и за пара косакъ, — едно цѣло егене“, населението отъ градове и села на търновско усмиватъ еленчанина и еленския колибаринъ. Пъкъ и собственитѣ имена въ Елена и еленско — Сава, Миланъ, Радивой, Милко (Милошъ) и близкитѣ до Елена колиби — Милковци, Мирославци, Шопаци и др. напомнятъ нѣщо, което иде отъ западнитѣ български покрайнини — сръбската граница. По всѣка вѣроятностъ колибитѣ: Шай-

тани, Руховци (отъ Рухо¹, Шопаци (отъ шопи), Мирославци, Милковци, (отъ Милошовци) сж били заселени отъ берковски и кутловишки (Фердинандски) шопи, които до края на XVIII вѣкъ обличали се въ шопска носия (бѣли опнати гащи и дълга бѣла абяна дреха безъ ржави).

Тѣзи преселенци (шопи) мѣстното население ги наричало „бѣлодрешковци“. Освенъ това, стари еленчанй раз-

Околийското и общинско управления.

правятъ, че на мѣстото, дето сега се издига зданието, въ което се помѣстватъ околийското и общинското управления и около него до самата рѣка и до „Горния — мегданъ“, се вамирали болярскитѣ кжци, които били опожарени презъ 1800 год., когато кърджалитѣ нападнали, ограбили и опустошили града. Тѣзи болярски кжци или сж били на жители, преселени отъ колибитѣ Горни и Долни Болерци, или на кореняци боляри, първи жители на селището. Тия кжци, като

¹ Вж. „Княжество България, часть II“ отъ К. Иречекъ. превелъ С. Аргировъ. Пловдивъ 1899 г. стр. 890—894.

по-видни и съ по-здрава направа, били разорени и опожарени отъ крджалиитѣ презъ 1800 г. Следъ опожаряването на болярскитѣ кѣщи, болерци се прѣснали изъ другитѣ махали на града. Че въ тая частъ на града се намирала болярската махала, свидетелствува и пѣсенъта, която се пѣеше въ навечерието на освободителията война. Въ тази пѣсенъ се възпѣваше избухналиятъ презъ есенъта на 1876 год. пожаръ, който унищожилъ зданието — конака, въ който се помѣщаваше турската полиция. На мѣстото на конака, както споменахме по-горе, сега се издига двуетажната сграда на околийското и общинското управления.

Ето и самата пѣсенъ :

„Голѣмо чудо станало
Въ Елена, града голѣма,
Въ башъ болярската махала
Срещу Юрданча-пашата :
Приставиха субашъ¹ българинъ
Янка ми Бѣлелията,
Янка ми Търновалията,
Че той си сеизинъ представи
Василя кундурадгията,
Василя папукчията.
Василъ конака запали
За една чаша ракия“. . . .

Освенъ отъ златичани и отъ околнитѣ колиби, Елена била заселена още отъ котленци, габровци, трѣвненци и др. Достатъчно е да споменемъ тукъ нѣколко фамѣлии, напр. отъ Котелъ—Тодоровци, Симидовци, Жековци и др.; отъ Габрово — Лазаръ Папукчията, отъ Трѣвна—Марковци, отъ гр. Кайсеръ (Кесария Кападокийска) въ Мала-Азия — фамилията Михайловска, по произходъ караманлии. Отличителни белязи — витокъ ръстъ (снажни, представителни) лице мургаво, широкъ носъ, дебели устни и пр. Кисйови отъ к. Шайтани, Никифорови отъ к. Багалювци, Бобчеви и Фарашеви отъ с. Руховци, Робовски и Бакалови отъ с. Дрѣнта, Генови отъ к. Папратлюва, Радивоеви отъ к. Ганювъ-долъ (Бебревско), Никовци отъ к. Меч-

¹ Вмѣсто „мидюръ“, защото населението знаеше по-рано, че представителъ на властъта се наричаше „субашъ“.

кобиевци, Момчилови отъ к. Дърлювци, Кършовски отъ к. Кършовци (сега изчезнали), Попъ Никола попъ Стояновъ и Попъ Стойко (Имамъ-гяуръ) отъ с. Разпоповци, Петко Христовъ, с. овчарьтъ, (синоветъ му — попъ Христо, баща на свещеника Тодоръ Калинкинъ, Кирчо, Велчо и Миланъ) отъ Златица¹ и пр. Само фамилитъ Момчилови, наречени още Куручовци, Разсуканови и Кметови. на които потомцитъ се губятъ въ далечното минало, както и нѣкои неизвестни или изчезнали фамилии изглеждатъ да сж кореняцитъ (основателитъ) на, Елена и, навѣрно, сж били отъ знатни родове (болярски); за-

Кжщата на Куру-Никола Момчиловъ.

шото отъ тия фамилии сж излѣзли мже доста будни и интелигентни за времето си, каквато билъ отъ Момчиловци (Куручовци) Куру-Никола Момчиловъ, нареченъ „кузу“ защото билъ сухъ — костелявъ, който презъ 1818 год. заедно съ Хаджи Иванъ Кисйовски, Никола Бобчоолу попъ Стойка (Имамъ-гяуръ), Петко Бузяка и много други еленчани участвувалъ въвъ всички дѣла по подготвеното тогава общо възстание противъ турцитъ, известно подъ името „Завѣрата“. Неговата кжща била центъ-

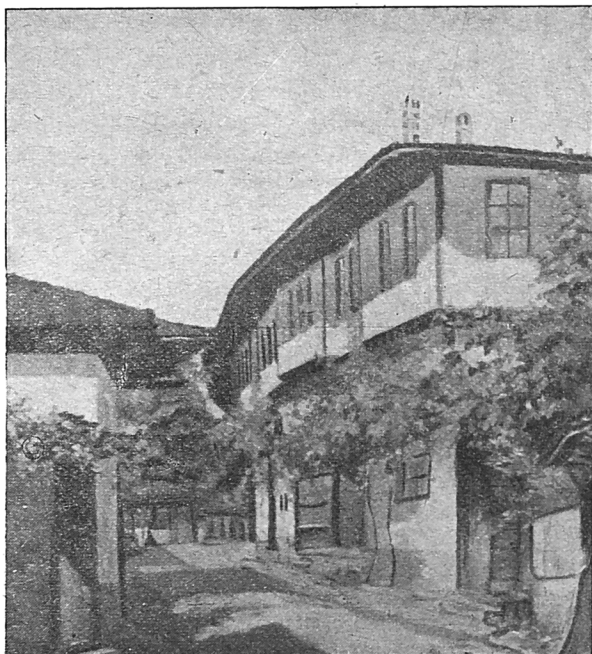
¹ По сведения на свещеника Тодоръ Калинкинъ.

рътъ, дето се събирали нѣкои отъ по-виднитѣ и заможни еленчани на тайни заседания, за да приготвятъ плана, по който щѣли да дѣйствуватъ възстаницитѣ — завѣрци въ Еленско. Синъ му Иванъ Ник. Момчиловъ, отличенъ педагогъ — учителъ, открилъ въ 1844 год. първо класно училище въ Елена и първо въ Дунавска България, основателъ на еленската „даскалоливница“, отъ която излѣзли много учители, които се прѣснали по всичкитѣ кѣтове на родната земя презъ втората половина на миналия вѣкъ. Другиятъ му синъ Христо Куруниколовъ, като представителъ на Еленско, взелъ живо участие въ приготвяемото възстание въ Търновско отъ 1856 год., наречено „Дѣдо Николово възстание“. Най-големиятъ му синъ Момчилъ ходилъ на поклонение на гроба Господень въ Иерусалимъ, и се върналъ Хаджи Михаилъ; другитѣ сж били Стоянъ и Матея — всички сериозни, трудолюбиви, съ твърдъ и постояненъ характеръ, съ състоическо търпение и спестовностъ, която у нѣкои у тѣхъ достигала до скѣперничество, ала при всичко това, за родолюбиви и ученолюбиви цели, тѣ били винаги щедри. Дѣщеритѣ на Куру-Никола Момчиловъ били сжщо примѣрни майки и добри кѣщовници. Четиретѣхъ сж омжжени за състоятелни еленчани, а петата за видния тогава лѣсковчанинъ Хаджи Досюх. Илиевъ, дълги години емигрантъ въ Русия.

Фамилията на Момчиловци (Куручовци), както споменахме по-горе, произхожда отъ старъ знатенъ родъ, родоначалникътъ на който, до колкото се помни, билъ свещеникъ Стоянъ, бащата и дѣдитѣ на когото били сжщо свещеници. Потомството на попъ Стояна следъ време до толкова се размножило, че още въ началото на миналия вѣкъ се раздѣлило на три колѣна, наречени и до днесъ по имената на своитѣ родоначалници: Момчиловско, Банговско и Попъ Пѣювско. Последнѣето отъ своя страна се раздѣлило и то на три рода: Икономовски, Кара-Владовски и Хаджи Цончовъ. Хаджи Цончо е прадѣдо по майка на неотдавна починалия директоръ на статистиката — Кирилъ Поповъ.

Другъ знатенъ родъ въ Елена е родътъ на Разсуканови. Родоначалникъ на тая фамилия билъ нѣкой си дѣдо

Стоянъ¹, на когото бащиното име не се знае. Той ималъ двама синове иеромонахъ Иосифъ Брадати и попъ Петко. Последниятъ ражда Хаджи Ивана Разсукана, отъ когото и фамилията добива името „Разсукановци“, а хаджи Ив. Разсукана ражда хаджи Панайота, хаджи Иордана Брадата, хаджи Димитра и Сжба х. Иванова, омжжена за Кара Влада попъ Пѣювъ и т. н. Потомцитѣ на тоя родъ сж известни съ до-

Разсукановска улица.

бротата и благочестието си, отлични черковни пѣвци и Божии служители, като не имъ е липсвало и горещъ патриотизъмъ да облекчаватъ, до колкото силитѣ имъ позволяватъ, тежкото и непоносимо двойно робство на своитѣ съграждани и съотечественици и да мислятъ за възстановлението на загубеното българско царство.

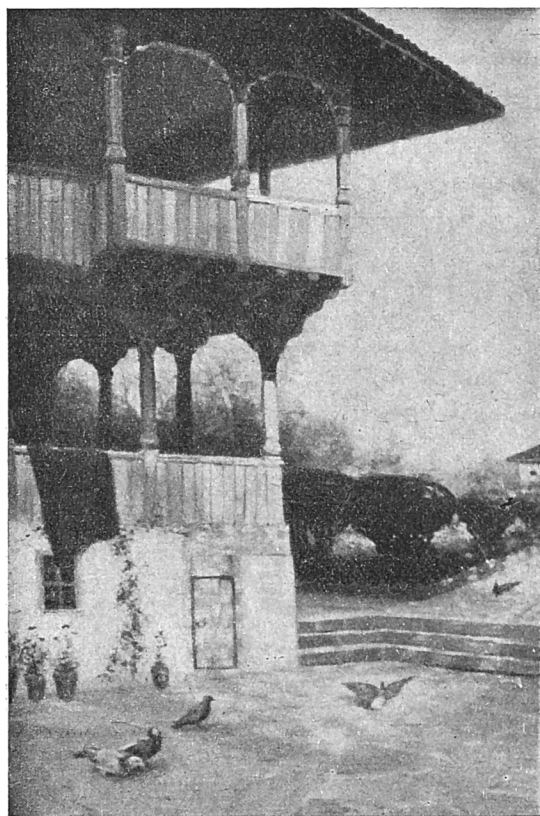
¹ По сведения на Иорданъ Панайотовъ Разсукановъ 78 годишенъ, най-старъ въ рода.

До колкото се помни, единъ отъ потомцитѣ на тая фамилия е рилския иеромонахъ Иосифъ Брадати, предшественикъ на Отца Паисий, живѣлъ въ Рилската света обителъ между 1690—1750 г., (Отецъ Паисий се е родилъ около 1722 или 1723 год., значи Отецъ Иосифъ е съ 39-40 години по-старъ отъ Отца Паисия).

Иеромонахъ Иосифъ Брадати билъ доста начетенъ, знаеялъ гръцки и съсъ своитѣ смѣли морални и патриотични проповѣди въ манастиря и изъ България, изъ която той, като манастирски пратеникъ (таксидиотъ) често пътувалъ, оставилъ живи спомени. Той изобличавалъ пороцитѣ и несъгласията между съотечественицитѣ си, които (несъгласия) стинали причина да паднемъ подъ робство; бичувалъ лихваритѣ, които оголвали сиромошъта; женитѣ които се труфяли; нападалъ невежеството на попове и калугери. Освенъ като проповѣдникъ, той ратувалъ да се проповѣда и пише на живата народна речъ. Иосифъ е известенъ и като книжовникъ: отъ него е останалъ „Сборникъ“ отъ поучителни преводни слова; отъ добавкитѣ, които правилъ въ нѣкои отъ тия слова, личи, че той билъ добре запознатъ съ миналото на гръци и българи и доста ясно загатва дори върху причинитѣ, които докарали падането на Балк. полуостровъ подъ турцитѣ. Въ една отъ тия добавки въ „Сборника му срещатъ се и следнитѣ редове: „Догде имамхе благочестиво царство, гръкъ не покори се българскому цару, българинъ не покори се греческому цару, егда виде Богъ нихно непокорство, отетъ отъ нихъ царство и въсака властъ, и предаде ю агарянамъ“. Така идеята за българско минало зрѣла въ главата на иеромонаха Иосифъ и може би и на много други будни монаси, до като се оформила и получила завършенъ образъ въ бележития трудъ на Отца Паисий. Покойниятъ професоръ Беню Цоневъ приема, че Отецъ Паисий е отъ школата на Иосифъ Брадати, като се основава на правописа въ преводния му „Сборникъ“ отъ поучителни слова, който по правописъ се схожда съ правописа на Паисиевата „История Словено Болгарска“; напротивъ, покойниятъ професоръ Боянъ Пеневъ казва, че Иосифова „Сборникъ“ съ добавкитѣ му и историята на Отца Паисий по правописъ се схождатъ, но по стилъ се различаватъ, затова отрича Отецъ Паисий да е отъ школата на Иосифъ Брадати.

Преводниятъ „Сборникъ“ отъ поучителни слова на отца Иосифъ Брадати въ ръкописъ се намира въ библиотеката на сръбската кралска академия въ Бѣлградъ, отдето учителътъ — книжовникъ Д. Мариновъ снелъ преписъ и помѣстилъ въ МСб. кн. VIII, ст. 99—131.

Заслужава да се отбележи, че докато чуждитъ — писатели историци — В. Григоровичъ, Хилфердингъ и по-сетне

Една отъ Разсукановскитъ кѣщи съ двоенъ чардакъ. Снимка отъ Н. Пиндиковъ

Сирку съ особена почитъ и уважение говорятъ за заслугитъ на отца Иосифъ, у насъ до скоро нищо нѣмаше писано за него: паметътъ и заслугитъ му сж били забулени съ тъмно

покривало; дори въ Рилския манастиръ, дето е прекаралъ почти живота си, иматъ много смѣтни спомени за великия „постникъ“ Иосифъ Брадати.

Днесъ, за да знаемъ що-годе за Отца Иосифъ, трѣбва да благодаримъ на покойния държавникъ Константинъ Стоиловъ, който далъ нужнитѣ средства на Д. Мариновъ да отиде въ Бѣлградъ и препише сборника. Безъ тия средства, казва Мариновъ, може би, още за дълго време интересния сборникъ щѣше да стои въ забрава.

Другъ представителъ отъ тая фамилия е Хаджи Иванъ Разсукана¹⁾ живѣлъ до края на XVIII вѣкъ. Той ималъ трима сина: Хаджи Панайотъ, Хаджи Йорданъ Брадата и Хаджи Димитъръ. За забележане е, че баща и синове ходили въ Иерусалимъ на поклонение на гроба Господень и се върнали „хаджии“. А въ онова време, за да се отиде въ Иерусалимъ, не е било достатъчно да си добъръ и благочестивъ християнинъ, но главно да си заможенъ (богатъ) да можешъ храни и издържа презъ дългото пътуване цѣло семейство, като се предполага, че и съпругата на Хаджи Иванъ Разсукана да ги е придружавала. Тия синове на Хаджи Ивана Разсукана иматъ заслуги къмъ населението на Елена и околността, които заслуги тукъ трѣбва да се изтъкнатъ.

Хаджи Панайотъ, въ качеството си на кметъ — чорбаджия на града и околността, следъ разорението на Елена отъ кърджалиитѣ ходилъ въ Цариградъ заедно съ попъ Дойна и Иванъ Ст. Кършовъ да изпросятъ ферманъ да построятъ еленчени крепостъта „кале“, за да се защищаватъ отъ кърджалийскитѣ разбойнически банди. Той на свои средства построилъ мостъ въ горния боазъ, които носѣше името му „Хаджи Панайотова мостъ“, на който развалинитѣ и до днесъ се виждатъ на дѣсния брѣгъ на рѣката. На този мостъ, подкупени убийци на Илинденъ, 20 юлий ст. ст. 1803 год., убили Хаджи Панайота, когато се връщалъ отъ манастиря „Св. Илия“, дето ходилъ да се черкува за празника. Убийството било извършено, за да му отнематъ богатството и красивата жена, на която той билъ преписалъ цѣлия си имотъ. Хаджи Панайотъ билъ бездетенъ. Вториятъ — Хаджи

¹ Добилъ прѣкора „Разсуканъ“, защото биле небреженъ къмъ облеклото си — повлѣканаятъ — разсуканъ.

Иорданъ Брадата, единъ отъ главнитѣ съзаклятници въ „Велчовата завѣра“ отъ 1836 год., за него по-обширно ще говоримъ по-долу. Той имаше 4 сина — Диитъръ, Иванъ, Христо и Сава и две дъщери — Ана и Елисавета; Ана, първа учителка въ Елена, Горня-Орѣховица и Лѣсковецъ; Елисавета, калугерка въ Мерданския манастиръ. Христо — възстанникъ, изпърво въ четата на П. Хитовъ, а сетне въ четата на Ст. Караджа. Иванъ кръстенъ на дѣда си Хаджи Ивана Разсукана и синъ му Д-ръ Браделъ, който следъ освобождението се настани въ София като лѣкаръ. Той и семейството му се ползуваха съ толѣма почети и уважение между столичнитѣ граждани. Третиятъ — Хаджи Димитъръ имаше 7 сина: Цончо, Христо, Иванъ, Иорданъ, Панайотъ, Иосифъ и Антоний — всички се отличиха, като добри, честни и почетени граждани.

Отъ фамилията Кметовци виденъ представителъ се счита Михо Кмета, на името на когото е наречена махалата на лѣвия брѣгъ на еленската рѣка „Миховска“ или „Кметска“ махала и синъ му Иорданъ Миховъ Кметски, известенъ като отличенъ художникъ — иконописецъ. Той зографисалъ църквата „Св. Никола“ въ Търново, а заедно съ попъ Иванча, родомъ отъ близкитѣ до Елена колиби Долни — Болерци, зографисали по стенитѣ на сегашната църква „Св. Никола“ въ Елена и образитѣ на Св. Климентъ Охридски, Св. Методий Моравски, Св. Иоанъ Рилски, Св. Сава Сръбски и др.

Попъ Иванчо, като вдовецъ, билъ считанъ за калугеръ. Работилъ икони въ Пловдивъ, Копривщица и Разградъ и въ последния градъ се поминалъ. По всичко изглежда, че тия двама иконописци сж били сродници, изучили иконопиството въ Св. Гора.

Следъ изгарянето на старинната църква „Св. Никола“, която се намирала малко по—на западъ отъ днешната, до самата къща на Хаджи Никола Бакала, презъ 1804 год. чорбаджията Хаджи Иванъ Кисйовъ, безъ разрешение на властѣта, съ помощта на много работници въ 40 денонощия построилъ изново, малко по—на изтокъ, днешната църква „Св. Никола“, която отъ южната си страна е 1 м. и 20 с. м. надъ земята, а отъ северната до 2 $\frac{1}{2}$ м. надъ терена, значи почти подъ земята. Като се научава търновскиятъ войвода (управителтъ), че еленчени строятъ черква безъ разрешение, изпраща

трима свои довъреници да провѣрятъ въ Елена, дали това е истина. Преди да пристигнатъ пратеницитѣ, Хаджи Иванъ се разпоредилъ въ една нощъ да измажатъ стенитѣ на църквата отвънъ и вътре съ варъ, размѣсена съ дървени вжглища (кюмюръ) да изглежда сградата стара — опушена. Като пристигнали пратеницитѣ, Хаджи Иванъ ги приелъ много любезно, нагостилъ ги, посочилъ имъ сградата, като имъ казалъ: „Поздравете отъ менъ войводата и му кажете, че еленчани не сгроятъ черкова, а ми поправятъ старъ беглишки хамбаръ“. Наградилъ пратеницитѣ съ по 30 рубета (дребни златни монети) и ги изпратилъ. По такъвъ начинъ била възобновена черковата „Св. Никола“ въ днешния си видъ.

Въ черковата „Св. Никола“ отдавна не се извършва богослужение. Нейната сграда следъ освобождението служеше за оръжеенъ складъ на мѣстния гарнизонъ.

Когато кържалинитѣ изгорили черковата „Св. Никола“ въ 1800 г., управительтъ на Русе и Търново Исмаилъ-ага позволилъ на еленчани да си направятъ единъ параклисъ, който нарекли „Успѣние Пр. Богородици“. Тоя параклисъ тѣ подновили въ 1813 год., като го преобърнали въ черкова и като направили надъ женското отдѣление стаи, за да се учатъ въ тѣхъ децата. Най-после въ 1835 год, тая черкова била съборена, а на мѣстото ѝ билъ издигнатъ днешниятъ грамаденъ и красивъ храмъ „Успѣние Пр. Богородици“, на който иконостаса бѣ изработенъ отъ дървена художествена рѣзба, но по невнимание на църковнитѣ служители презъ 1925 год. се запали и изгорѣ.

Презъ 1812 год. Хаджи Иорданъ Братата построилъ на свое собствено мѣсто една малка низка въ земята черкова, която нареклъ „Рождество Пр. Богородици“. Тая черкова съ построенитѣ до нея стаички (келии) служила отначало за девически манастиръ. Въ този манастиръ по-сетне монашествувала и съпругата на Хаджи Иордана Братата; тя се отказала отъ свѣтския животъ и се покалугерила. Презъ 1858 г. въвъ време на наводнението черковата „Рождество Пр. Богородици“ била залѣна отъ рѣката, която тече край нея, следъ което почнала да се руши, докле най-после я съборили и построили на мѣстото ѝ въ 1865 год. сегашната черкова „Рождество Пр. Богородици“. Тая черкова е прекрасна, висока и много свѣтла. Голѣмитѣ ѝ икоии сж работени въ

Москва, а малкитѣ — въ Елена отъ дебърски майстори иконописци. Въ женското отдѣление на тая черкова има много икони, останали отъ старата черкова, между тѣхъ се намира голѣмата икона на Пресвета Дева Мария съ младенеца Христа, на която икона, както се мълви въ Елена, Хаджи Йорданъ Брадата заклевалъ съзаклятниците отъ „Велчовата завѣра“ отъ 1836 год. Има остатъци отъ стария иконостасъ, който билъ много по-красивъ отъ днешния.

Стари документи рѣдко се срѣщатъ въ Елена, поради разорението на града презъ освободителната война и поради опожаряването на старата черкова „Св. Никола“ отъ кърджалиитѣ. Въ тази черкова, както разказватъ стари еленчани, слушали отъ бащи и дѣди, имало много рѣкописни книги, написани на кожа (пергаменти), но съ опожаряването на черковата изгорѣли и пергаментитѣ.

Днешния градъ Елена станалъ доста отдавна село, защото въ една преписка на първата страница на единъ рѣкописенъ служебникъ се говори за село Елена подъ Стара Планина въ първата половина на XVII вѣкъ (1639 г.)

До 1860 год. селото и околността му се управлявали отъ „субашъ“, но отъ тая дата насамъ въ Елена се назначава „мюдюръ“ и съ това селото се признава за градецъ; но околното население и до днесъ казва: отаваме на село, вмѣсто въ града. Отъ край време сж населени изключително съ българи както града, тѣй и околията му, освенъ мѣстността „Тузлукъ“, населенъ главно съ турци. Въ Елена никога не е имало турци, нито се е раждалъ турчинъ, затова градътъ е билъ толкова по-свободенъ отъ претѣснение на турцитѣ, че на чело на общинскитѣ работи стояли мѣстни първенци отъ своя родъ — прочутитѣ еленски чорбаджии. Чорбаджиитѣ сж били пълнощници на народа предъ турската властъ и събирачи на данъцитѣ. Мнозина отъ тѣхъ се отличавали съсъ своя патриотизъмъ и сж били защитници на раята. Не е вѣрно злото и пристрастно мнение, изказано отъ нѣкой буйни младежи преди и следъ освобождението ни за чорбаджийското съсловие, особено за еленскитѣ чорбаджии: може да сн случвалъ нѣкой притѣснителъ и грабителъ между чорбаджиитѣ, както между едно стадо все ще се намѣри нѣкоя шугава (крастава) коза, но да се говори на едро за цѣлословие, че били „народни изедници“, — това е непочтено.

дори и осждително. Никой преди и следъ освобождението не се е заинтересувалъ да изучи на самото мѣсто бита на еленския селянинъ — колибаринъ, и каже самата истина; та да престанатъ да се клейматъ и позорятъ хора, които презъ двойното тежко робство сж били единственитѣ закрилници на своя народъ. За управлението и дѣлата на еленскитѣ чорбаджии ще говоримъ по-долу.

Градъ Елена ннкога не е ималъ много население, защото сж липсвали условия за растежа на населннието му, а тия условия сж били отъ стопански и икономически характеръ, за които ще говоримъ по-нататъкъ.

Презъ 1904 год. градътъ е броялъ 5087 души заедно съ околнитѣ колиби: Горни и Долни-Чукани, Долни-Геновци, Долни-Болерци, Бойовци, Казаци, Върловци, Горни-Геновци, Мечкобиевци, Щопъци, Попбобчовци, Шайтани,, Мирославци, Новачкини, Пърчовци, Майтанеци. Ганевци, Миланкини, Нейовци, Недешковци, Милковци, Лапаюшковци, Синджарлии, Киллѣжевци и Костадинчовци, а сега само града 2660 души. Жителитѣ му постоянно се йзселватъ поради лошия поминѣкъ.

Като говоримъ за населението на града и околията, трѣбва да споменемъ, че въ Елена, както и въ другитѣ балсански градове, като Габрово, Трѣвна, Котелъ, Жеравна и др. дѣто е нѣмало турско население, властѣта е заселвала по нѣколко семейства цигани и то на най-виднитѣ мѣста въ тия градове съ цель, види се, да шпиониратъ българитѣ и да услужвагъ на „агитѣ“, кога последнитѣ пристигпатъ въ тия чисто български градове, като имъ развождали конетѣ и сж посочвали, де могатъ да се хранятъ и ношуватъ, защото българитѣ сж отбѣгвали да се срещатъ съ турци. Такива цигански семейства има 30—40 и въ Елена. Тѣзи еленски цигани сж православни, матерниятъ имъ езикъ е български, не знаятъ нито една дума циганска, нрави и обичаи иматъ български, чувствуватъ се като българи. Женятъ се и се сродяватъ помежду си. Нѣмало е случай българинъ—еленчанинъ да се е сродилъ съ тѣхъ, но вѣнъ отъ Елена, по другитѣ близки села и градове, женятъ се за българки. Занимаватъ се съ ковачество, керимидарство-тухларство, джамбазлъкъ, касаплъкъ и цигуларство, Следъ освобождението по-интелегентнитѣ отъ тѣхъ станаха чиновници, учители и офицери.

Турскитѣ административни власти, като субашката, така после и мидюрската, били сж всѣкога слаби въ Елена. Истински господари на Елена и Еленско бѣха чорбаджиитѣ. До колко властѣта на турцитѣ е била слаба свидетелствува отъ следната случка, на която пишуциятъ тия редове е билъ оче-видецъ.

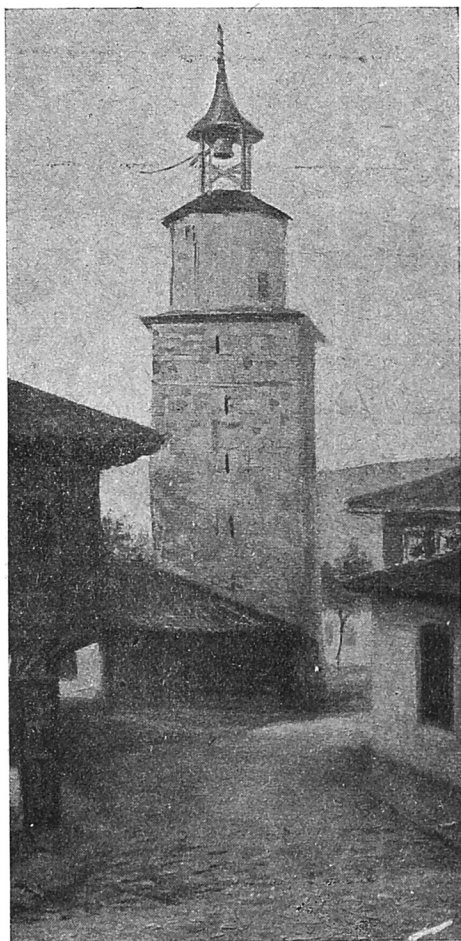
Всѣка година, дори и до днесъ, на 1 и 2 май ст. ст. става голѣмтѣ съборъ въ корията на колибитѣ Неювци, които отстоятъ на 2 км. отъ града. На събора се стича населението отъ града и околията. Тукъ идатъ търговци отъ близкитѣ градове — Търново, Горна-Орѣховица, Габрово и др. които продаватъ своитѣ манифактурни, галантарийни и дърводѣлски стоки. Докарватъ се отъ града и околнитѣ колиби пълни бѣчви съ вино. Колятъ се агнета и тукъ се варятъ въ голѣми казани или пекатъ на шишъ. Граждани и селяни, насѣдали подъ вѣковнитѣ джбове и брѣстове, ядатъ варенн и печени агнета и пиятъ ройно червено вино подъ звуковетѣ на гайдата, гждулката или цигулката. Вsrѣдъ сбора се извило отъ младитѣ крѣшно хоро. Сборътъ се посещаваше и отъ турци отъ близкия Тузлукъ. Единъ турчинъ си позволи да закачи и ошипи за ржката една млада селянка, която играела на хорото до своя „изгора“. Веднага тя се пуща отъ хорото и заедно съ изгората си отива да се оплаче на чорбаджиитѣ, които насѣдали съ мидюрина подъ сѣнката на най-величествения вѣковенъ джбъ, даватъ зиповѣдъ на заптиитѣ да хванатъ виновника—турчинъ и го докаратъ. Заптитѣ изпълватъ заповѣдѣта на чорбаджиитѣ, докарватъ турчина и решаватъ да му се ударятъ 25 дебели върбови прѣчки по голо на задника. Мидюринътъ не се намѣси да отмѣни решението на чорбаджиитѣ, и заптиитѣ го изпълниха предъ събралата се многобройна публика.

Всѣка година презъ м, мартъ еленчани си избирали чорбаджии, и понеже често били избирани нови хора, то въ Елена се появили десетина чорбаджийски фамилии. Представителитѣ на тия фамилии се вмѣсвали въ управлението и се ползвали съ голѣмо влияние предъ народа и предъ властѣта. Тѣзи представители на чорбаджиискитѣ фамилии съставяли „мезлиша“—сѣвета при мидюрина. Въ Елена се избирали всѣкога двама чорбаджии: единъ главенъ, който представлявалъ града предъ властѣта и единъ помощникъ, длѣжността на

Отъ лѣво къмъ дѣсно (седнали) Хаджи Христо х. Стояновъ Михайловски, Садъкъ-ефенди, Михалъ х. Стояновъ Михайловски и Икономъ погъ Никола погъ Стояновъ. Отъ лѣво къмъ дѣсно (прави) Тодоръ х. Стояновъ Михайловски, Петко Ивановъ Тръвналиевъ, Никола х. Савовъ Кисйовски, Пенчо х. Николовъ Бакаловъ, Христо Милковъ, Янаки Петковъ Горбановъ и Иванчо х. Николовъ Бакаловъ.

когото е била да събира данъцитѣ. Еленскитѣ чорбаджии били външно много въздържани; не сѣдали никога по кръчмитѣ да пиятъ, не развратничили и били много набожни, но, когато тия смирени първенци отивали въ Търново, тѣ продавали голѣмъ салтанатъ. Стояли по цѣли седмици и давали на агитѣ и беевитѣ, както и на другитѣ чорбаджии, богати угощения, като разхвърляли следъ това всичкитѣ си разноски.

Сахатната кула съ часовникъ.

върху данъцитѣ на населението. Чорбаджиитѣ отъ никоя търновска област не сж се ползували съ такова мощно влияние предъ централната властъ, както еленскитѣ, които смѣнявали субашитѣ и мидюритѣ си, когато поисквали, пъкъ когато не били доволни отъ нѣкой войвода, айенинѣ, митюсарифѣ, тѣ групирали около себе си чорбаджиитѣ отъ другитѣ балкански селища — Габрово, Дръново, Тръвна, Бебрево и пр. събирали подписи отъ населението и отивали чакъ въ Цариградъ, дето сполучвали почти всѣкога да смѣнятъ умразния имъ търновски управителъ — войвода, айянинѣ или митюсарифъ¹. Съ такава мисия еленскитѣ чорбаджии натоварвали съгражданитѣ си Никола Жековъ и Кара-Влада. Такъ въ 1816 год. сполучили да дигнатъ отъ Търново кападжи-башията Фейзи-ага, който въ продължение на 7 години билъ търновски войвода; при всичко че той да задоволи еленчани, прѣди това (въ 1812 год.) построилъ имъ на свои средства сахатната кула съ часовникъ, която и до днесъ сжществува.

До издаването на Гюлханския Хати-Шерифъ презъ царуването на султанъ Абдулъ-Меджидъ (1839 год.), еленскитѣ чорбаджии по облѣкло въ нищо не се различавали отъ съгражданитѣ си, но следъ тая дата турското правителство, за да ги отличи, като народни избраници, опредѣлило имъ особена униформа, която се състояла отъ капотъ (горня дълга сукнена дреха) и черни мешиняни терлици съ жълти чехли — знакове на чорбаджийско достоинство. Съ тлкава униформа си обличалъ чорбаджията Хаджи Иорданъ Кисйовъ, за когото съвременницитѣ му разправятъ така: когато дохождале Хаджи Иорданъ въ черкова, намѣташе синъ сукнянъ капотъ (бинишъ), на пояса му затъкнати чифтъ сребърни пищови, а на краката му черни мишиняни терлици съ жълти чехли, и следъ него гавазинъ — ясакчия съ затъкнати чифтъ пищови и дълъгъ ножъ — ятаганъ.

Еленскитѣ чорбаджии били истински защитници на населението отъ турскитѣ золуми и безправия дори до освобождението. Влиянието на чорбаджиитѣ почна да намалява

² Тръбва да забележимъ, че управителътъ на Търново до Одринския миръ (1829 г.) се наричалъ „войвода“, следъ Одринския миръ до Парижкия трактатъ (1857 г.) „айянинъ“, а отъ Парижкия трактатъ до освобождението — „митюсарифъ“.

Еленско чорбаджийско семейство (1864 г.).

следъ кримската война (1853—1856 год.), когато еснафското съсловие се засили materially и то почна да се налага и избира отъ срѣдата си помощници на чорбаджиитѣ — еснафи, които съставлявали партията на младитѣ. Последнитѣ презъ 1857 г. се нахвърляли върху старитѣ чорбаджии да имъ искатъ смѣтка за дългогодишното имъ управление на Еленскати нахия. Борбата между младитѣ и старитѣ чорбаджии е известна въ Еленско подъ името „джумфуръ“ (възстание, безначалие).

Въ околноститѣ на Елена и подбалканскитѣ долини и рѣтлини има много селца — махали, наречени колиби, а населението се нарича колибари. Тѣзи колибари не живѣятъ въ прости колиби (сламенки и хижии), а въ двуетажни паянтови или масивни кѣщи. До освобождението тия колибари, за да се избавятъ отъ претѣсненията и преследванията на властѣта и да бѣдатъ подпомагани materially, когато иматъ нужда при изплащане данѣци, берии и др., прибѣгвали сѣ до покровителство и защита при нѣкой еленски чорбаджия, и по такъвъ начинъ възникнали въ Еленско тѣ нареченитѣ „рай“, които се състояли отъ по 100, 200 дори и 400 семейства въ рая, и се наричали рая Хаджи Тодорова, Хаджи Петкова, Хаджи Христова, Хаджи Михайлова, Хаджи Николова и пр. Всѣки чорбаджия се явявалъ защитникъ на раята си предъ турската властъ, изплащалъ данѣцитѣ имъ, давалъ пари подъ лихва на градинаритѣ, които пролѣтъ заминавали да работятъ зеленчукови градини въ Румжния, Южна-Русия и Унгария. Есенъ градинаритѣ се завръщали, изплащали взетитѣ на заемъ пари заедно съ лихвитѣ, които въ никой случай не били повече отъ 12—15%, а не, както нѣкой разказватъ за баснословни лихви, че дѣдо хаджия на гроща паприца вземалъ лихва. Другаде лихварството е било бичъ за населението, каквото въ Добруджа, Варна и пр., дето лихвата е достигала 100%. Освенъ заемътъ населението, респект. градинаритѣ, изплащали на чорбаджия и данѣцитѣ, които последния предварително е изплатилъ на бирника (махала-башията). Ако нѣкой длѣжникъ — рая не може да изплати съ пари, изплащалъ дълга си въ натура — овци, вълна, пашкули или работи на чорбаджията нѣколко дни или месеци, докле се изплати. Като казвамъ „рая“ не трѣбва да се разбира пълна подчиненостъ (зависимостъ) на селянина — колибаринъ подъ чорбаджията, каквито сѣ били румжнскитѣ селяни подъ чо-

коитѣ или рускитѣ селяни — мужуцитѣ подѣ помещицитѣ. Еленскитѣ колибаринѣ винаги билѣ свободенѣ да смѣнява чорааджитѣ си, когато поиска, шомѣ е билѣ недоволенѣ отѣ последния, Той понѣкога, безѣ да има нужда отѣ заемѣ, нарочно е вземалѣ пари отѣ този еленски чорбаджия, който въ

Дъщеритѣ на еленскитѣ чорбаджии презѣ освободителната война (1877 г.)

дадения моментѣ се е ползвалѣ съ по-мощно влияние предѣ властѣта, за да се постави подѣ неговото покровителство и по такѣвъ начинѣ е минавалѣ подѣ неговата „рая“, като е напушалѣ, безѣ особени причини, първия си чорбаджия. За

услугитѣ, конто чорбаджията е вършилъ на раята си, — колибаринѣ, последниятъ се отплащалъ съ това, че, когато го повика чорбаджията на оранѣ, копанѣ, жътва, харманѣ и пр. не се отказвалъ да работи на чорбаджията си, като е напушталъ своята работа, за което последния му плащалъ такава надница, каквито сж били надниците презъ това време за оранѣ, копанѣ, жътва, харманѣ и пр.

Дългогодишното чорбаджийство на Хаджи Иордана Кисйовъ въ Елена, а така сжщо и епитропството му при черковата „Успѣние Пр. Богородици“. почвало да дотегва на населението отъ града и околията, осѣбено на колибаритѣ; та около 1842—1843 год. еленскитѣ колибари, подбутнати отъ нѣкои младежи — еленчани, които искали да се избератъ за чорбаджии, отказали да избератъ нѣкои отъ старитѣ чорбаджии, и вмѣсто такива отъ Елена, колибраитѣ се съгласили и избрали чорбаджия отъ срѣдата си. За такива били избрани Гено отъ колибитѣ Папратлюва и Кою Пуката отъ Марянь¹). Търновскиятъ управителъ (айянинътъ) наградилъ тѣзи колибари — чорбаджии съ капоти и жълти чехли и предписалъ на субаша въ Елена да ги признаватъ за народни представители — чорбаджии.

Колибаритѣ чорбаджийствували около 5—6 тодини. Следъ тѣхъ билъ избранъ за главенъ чорбаджия епитропътъ на черковата „Успѣние Пр. Богородици“ хаджи Тодоръ хаджи Стояновъ — Топалъ Тодоровъ¹. Той, като епитропъ на черковата, за нѣколко години събралъ огроменъ черковенъ капиталъ, отъ лихвитѣ на който се подържали еленскитѣ народни училища. Въ времето на учителитѣ Ив. Н. Момчиловъ и Н. Михайловски еленчани иждивявали до 50 хиляди гроша за училищата си, и тѣзи пари се вземали отъ лихвитѣ на по-рано основания училищенъ фондъ.

Пжтицата отъ Елена за Търново, Лѣсковецъ, Горна-Орѣховица, както и тия презъ Стара-планина за Сливенъ, Котелъ и Нова-Загора сж били най-изоставени и неуредени, за да не кажемъ най-лоши. Само въ последно време се направи

¹ Вж. „Автобиографията“ на Ю. Неновъ“ Сб. Н. У. К., книга XIII, стр. 355—397,

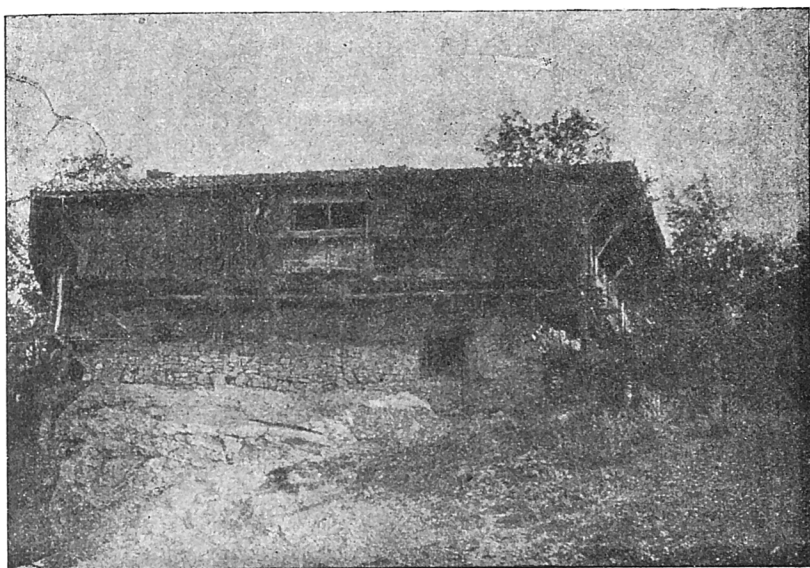
² Дѣдо на Тодоръ Ив. Тодоровъ, шефъ на народн. партия, председ. на народн. събрание, мин. на финанситѣ въ кабинета на Ив. Евст. Гешевъ (1911 год.) и мин. председ. и на вѣннитѣ работи презъ 1919 г.

добро шосе, което излиза отъ Елена, върви презъ долния боазъ, минава презъ голѣмитѣ села: Миндя, Мердана, Драгижово и отъ тукъ се раздвоява — единътъ клонъ отива направо за Търново, а другиятъ — прѣзъ Лѣсковецъ за Горна-Орѣховица. Това е главното шосе и по него за сега върви пощата. По-рано пѣтътъ отъ Елена за Търново минаваше презъ Горния-боазъ и при изхода на боаза, при манастиря „Св. Никола“, се разклоняваше; единътъ клонъ презъ с. Марийно (Фида-бей) и покрай с. Присово отиваше за Търново, а другиятъ — презъ селата Церова-Кория, Драгижово и гр. Лѣсковецъ за гр. Горна-Орѣховица. Този пѣтъ е билъ направенъ около 1862 г. отъ първия еленски мидюринъ Садъкъ-ефенди. Най-стариятъ пѣтъ, който е водѣлъ отъ Елена за Търново, е минавалъ презъ Енчовското устие, Велювския баиръ, слизалъ е въ с. Капиново и отъ тамъ презъ селата Кованлъка и Малкия-Чифликъ отивалъ въ Търново. Отъ Елена презъ Стара-планина водятъ много пѣтища и пѣтеки, но най-важниятъ е Демиркапийскиятъ за Сливенъ, новопостроенъ — (неотдавна се откри). Котленскиятъ — за Котелъ и Твърдишкиятъ — за Твърдишката котловина. Твърдишкото шосе биде доискарано отъ руситѣ [презъ освободителната война (1877—78 г.), но отъ много години не поправено, намира се въ плачевно състояние.

На 23 априлъ ст. ст. 1800 г. една кърджалийска чета, която опустошавала севернитѣ предгория на Балкана, нападнала и на Елена. Еленчани съ ужасъ очаквали, че кърджалиитѣ, които приближавали селото имъ, ще се опитатъ да го нападнатъ, затова поставили хора да наблюдаватъ и да клепятъ постоянно на клепалото на черковата „Св. Никола“, и щомъ видятъ разбойницитѣ, да спратъ. На Гергйовденъ 1800 г. сутринъта, когато богослужението се свършило, клепалото престанало, тогава попъ Марко, дѣдо на посетнешния дългогодишенъ еленски просвѣтителъ даскалъ Никифоръ, взелъ антими́са и чашата и избѣгалъ съ частъ отъ населението къмъ роднитѣ си колиби Багалювци, а по сърдчатитѣ и юначни еленчани подъ водителството на попъ Стойка „Гяуръ-Имамъ“, както тогава го наричали турцитѣ, се защищавали съ пушки въ рѣце отъ кѣшитѣ си противъ жестокитѣ и свирепи даалийци (тѣй населението отъ еленско наричало кърджалиитѣ). Защитницитѣ не могли да устоятъ на напора

на тая свирепа сганъ и подъ водителството на попъ Стойка се оттеглятъ, а тая необудзана сганъ нахлува въ селото и се предава на грабежъ и палежъ. Ограбватъ и изгарятъ черковата „Св. Никола“ и болярскитѣ кжщи, дето разбойниците срещнали най-голѣма съпротива.

Между многото интересни разкази и предания, останали отъ страшнитѣ усилни времена на кърджалиитѣ, най-характерни сж разказитѣ за юначния попъ Стойка. Попъ Стойко

Кжщата на попъ Стойка „гяуръ-имамъ“: изгледъ къмъ ѳрѣката.

минава въ запазенитѣ предания за голѣмъ борецъ противъ кърджалиитѣ и турцитѣ, за храбъръ юнакъ и за такъвъ отличенъ стрелецъ, че за него и до сега разправятъ, какъ свалялъ отъ кжщата си единъ следъ другъ даалийцитѣ, които сж били загнѣздили на височината надъ града, наречена „калето“. Единъ турчинъ, като не вѣрвалъ, че попъ Стойко е такъвъ добъръ стрелецъ, хваналъ се съ него на баса (облогъ), да му се изправи на нишанъ на края на града, при сегашния паметникъ, въздигнатъ за споменъ на загиналитѣ руски войници при превземането на града отъ Сейлюманъ-пашовитѣ орди. Споредъ баса попъ Стойко стрелялъ отъ доста далечъ,

но пакъ ударилъ турчина въ дъното на потуритѣ, защото, ужъ не искалъ да го убие, а само да му покаже, че е добъръ стрелецъ.

Родътъ на попъ Стойка много отдавна се преселилъ отъ близкитѣ колиби Разпоповци въ Елена. Попъ Стойкова родъ е известенъ въ Елена още съ името „Стрижеровци“, отъ думата „стражари“, както обяснява това единъ отъ потомцитѣ, привелегия, дадена отъ султанитѣ на рода имъ, да бждатъ стражи — пазачи — на пжтищата и боазитѣ (устията) въ Еленско.

Кжщата на попъ Стойка е една отъ най-старитѣ, направена почти цѣлата отъ дърво, тя има три много изкустно направени скривалища, отъ които едното е изградено съ циментиранъ зидъ. Въ него били скрити паритѣ и скжпоценноститѣ на нѣколко еленски богаташи презъ време на освободителната война, и турцитѣ, при всичкитѣ си старателни тършувания, не открили това скривалище, та богатствата се запазили. Въ това сжщо скривалище е крилъ попъ Стойко своитѣ съподвижници, когато турската властъ ги търсила да ги избие, а самъ той се криелъ, когато билъ преследванъ, въ скривалището на Хаджи Стояновата кжща; пкъ и Хаджи Стоянъ Михалевъ, бащата на Илариона Макариополски, е билъ защитникъ и покровителъ на попъ Стойка предъ турската властъ. Сега кжщата на попъ Стойка не сжществува, продадена е отъ внуцитѣ му и разрушена за дебелия ѝ здравъ дървенъ материалъ.

Понеже Елена била често нападана отъ кърджалиитѣ и други разбойнически банди, а жителитѣ нѣмало кжде да се спасяватъ, то чорбаджията Хаджи Панайотъ, братъ на известния Хаджи Йорданъ Брадата, отишелъ въ Цариградъ заедно съ попъ Дойна и Иванъ Кършовъ и взели писмено позволение, еленчани да си построятъ едно камено укрепление надъ града, което тѣ нарекли „кале“. Калето се издигнало надъ южната частъ на града, до самия него, на една почти кржгла височина, която е около 85 м. въ диаметръ. То е било построено въ 1802 г. и така приспособено, че да можали временно да живѣятъ всички жители на селището. Цѣлата тая височина е била заградена съ високъ зидъ и съ метиризи, отдето сж стреляли; а отвжтре на зида били изградени кжщички двуетажни, слепени една до друга и подъ

единъ общъ покривъ. Всѣко семейство си имало по две стаички въ тия кѣщи. На юго-западната частъ на калето била портата, а надъ нея се издигало жилището на представителя на царската власть — субаша, който живѣлъ въ мирно време долу въ селото.

По-сетне, когато времената се умирили съ изтрѣбването на еничарнтѣ, отъ които мнозина влизали въ кържалийскитѣ орди и султанъ Махмудъ почналъ да нарежда редовна войска, еленчани се уплашили да не би турцитѣ да направятъ тѣхното село воененъ пунктъ, като се възползуватъ отъ готовата имъ крепостъ „калето“, затова почнали да го събарятъ. При събарянето намѣрили единъ тефтеръ, въ който билъ записанъ всѣкому данѣка по еди-колко си бана¹ (аспри) съ цифри отъ славянската азбука, напр. ѡ = 1, ѡ = 2, ѡ = 3, ѡ = 4 и т. н., но любопитно е, че на никое име нѣмало записано данѣкъ въ грошове, а повече данѣкъ на глава се плащалъ отъ 20 — 40 пари; отъ тукъ се вижда, че преди 120 — 140 години данѣкътъ въ Елена не е билъ повече отъ грошъ на глава. Най-после презъ 1837 г., когато еленчани почнали да строятъ черковата „Успѣние Пр. Богородици“, съборили до основи крепостъта си, а материала ѝ пренесли за построяване на тая черкова.

Понеже Елена си оставала чисто българско селище и се уплавлявала отъ мѣстнитѣ първенци — еленскитѣ чорбаджии, затова и свободолюбивиятъ духъ на еленчани никога не угасвалъ. Ето защо въ 1821 г. въвъ време на „завѣрата“, когато грѣцкитѣ владци почнали да подигатъ българския народъ да възстане и въ името на вѣрата да се освободи отъ турското иго, еленскитѣ първенци взели живо участие, като помагали всѣчески за осъществяване на това освобождение. За избухването на грѣцкото възстание не малко сномогнали върлуването на кърджалии и еничари въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ, и войнитѣ, които руситѣ по това време водѣли съ турцитѣ. Български и грѣцки волонтьори дружно дейсгвували противъ турцитѣ и помагали на руситѣ „за освобождението на християнството отъ турското робство“. Тази бѣ действителната главна причина, която подбудила българитѣ и грѣцитѣ да въстанатъ противъ тур-

¹ 1/3 отъ парата.

цитѣ „за християиска вѣра“. Тази лозинка „за вѣра“ присъедини тогавашнитѣ наши еднородци къмъ гърцитѣ, и тѣ помогнаха на последнитѣ да се освободятъ отъ турското иго. Влашкиятъ князь Александъръ Ипсиланти, родомъ грѣкъ, ръководилъ и подпомагалъ морално и материално, съ парични срѣдства, грѣцкото възстание¹. Той тайно въ Букурещъ издавалъ и разпространявалъ възвания изъ Румжния и България и призовавалъ ромжни, българи и гърци да възстанатъ противъ агарянитѣ — турци и се освободятъ отъ тѣхното владичество. Тия възвания се посрещали съчувствено и възбуждали духоветѣ на тогавашнитѣ по-будни българи около стария престолень градъ Търново и околнитѣ му по-будни градчета и села — Елена, Габрово, Тръвна, Дръново и др. Еленчани сж вземали най-живо участие по подготовката на „Завѣрата“. Водителътъ на еленчани и въобще на жителитѣ отъ еленския балканъ билъ тогава Хаджи Иванъ Кисйовъ² — баща на Хаджи Иордана Кисйовъ, на Хаджи Сава, на дѣда Милана³ и на Петка Хаджи Ивановъ. Той се ползувалъ съ такова голѣмо влияние, че макаръ да е имало субашъ въ Елена, Хаджи Иванъ пакъ ималъ десетина сеймени българи. До скоро бѣ запазена дървената едноетажна сграда, при входа на кжшата му, дето сж спѣли неговитѣ сеймени. Кжшата му се намирала въ „Кметската махала“ и обхващала пространството заедно съ двороветѣ на кжшитѣ на Петка Марковъ, Никола и Иорданъ Хаджи Савови Кисйовски.

Хаджи Иванъ билъ добъръ приятелъ на търновския войвода, но това не му пречело да бжде единъ отъ най-опаснитѣ съзаклятници. Когато „завѣрата“ била издадена и грѣцкиятъ патриархъ Григорий заедно съ търновския митрополитъ казнени, войводата повикалъ Хаджи Ивана въ Търново, престорилъ се, че не знае нищо за съучастието му въ „завѣрата“ и поискалъ най-приятелски да го почерпи едно кафе. Хаджи Иванъ отказалъ, защото, действително, не пиелъ кафе. Тогава войводата му предложилъ шербетъ, Хаджи Иванъ изпилъ шербета, Като излѣзълъ и тръгналъ за Елена, усетилъ остри

¹ Вж. „Приносъ къмъ историята на гр. Елена“ отъ Иорд. п. Георгиевъ.

² Прадѣдо на геиераль-лейтенантъ А. л. Кисйовъ, началникъ на конната жандармерия въ България.

³ Прадѣдо на Кънчо Милановъ, министъръ на правосѣд. въ кабинета на Андрей Ляпчевъ презъ 1930 год.

коремни бодежи, доде пристигне въ Елена, съвсемъ отпадналъ и измъченъ отъ страданията, умрѣлъ отъ отровата, която му билъ далъ войводата да изпие въ шербета. За да се увѣри войводата, че, действительно, Хаджи Иванъ е умрѣлъ, пратилъ свое довѣрено лице да отровятъ гроба му, за да види да не би на мѣстото му да е погребенъ нѣкой другъ.

Една отъ къщитѣ на хаджи Ивана Кисйовъ въ кметската махала.

Еленчани като ръководители на възстанието „завѣра“ въ Търновското воеводство, изпратили въ Букурещъ при княза Ипсиланти пратенци да взематъ наставления и се споразумѣятъ, какъ по-успѣшно да действуватъ въ проектираното възстание. Тѣзи пратеници сж били Попъ Стойко (гяуръ-имамъ), Петко Бузяка и Никола Бобчоолу¹. Последниятъ дори билъ упълномощенъ да отиде въ Русия, за да узнае, дали руситѣ съчувствуватъ на това дѣло. Въ Елена

¹ Прадѣдо на професора-писателъ С. С. Бобчевъ, министъръ на Народн. Просвѣщение въ кабинета на Евст. Ив. Гешевъ презъ 1912 год., пълномощ. министъръ на Н. В. Ц. предъ Петерб. Импер. дворъ презъ 1913 — 14 год.

по него време се лѣбели куршуми за тая цель, следователно и тукъ било най-добре организирано възстанието. Следъ смъртѣта на Хаджи Ивана Кисѣвъ главни и ръководни дейци на възстанието останали еленскитѣ първенци: Хаджи Стоянъ Михалевъ, бащата на Иларионъ Макариополски, Хаджи Йорданъ Брадата, Куру-Никола Момчиловъ, Хаджи Кръстю, Хаджи Цончо и др. Турското правителство, както споменахме по-горе, узнало за готвящото се възстание, изпратило хора въ Елана да издирятъ и заловятъ съучастникѣ на проектираното възстание, но не могли да ги издирятъ, защото не сж били издадени. Еленчанитѣ, които бѣха отишли въ Румжния въ 1821 г., завърнали се заедно съ руската войска въ 1828 год., когато Русия отвори война на Турция. Тази война се свърши съ подписване Одринския миръ въ 1829 год. Споредъ тоя миръ руситѣ задържаха временно до 1837 год. окупирани Влашко, Молдова и гр. Силистра до изплащане отъ турцитѣ разноска въ войната (контрибуциитѣ).

Руската администрация въ Силистра бѣ настанила за кметъ на града българина, капитанъ волонтьоръ отъ руската армия Георгия Мамареца¹ вуйка на Георги — Сава Раковски. Презъ кметуването си въ Силистра, той обсъждалъ въпроса, какъ да се устрои и подигне възстание въ България, да се освободятъ българитѣ отъ турското робство, както що се освободили споредъ Одринския миръ гърци и сърби; толкова повече, че Турция следъ войната била съвършенно умаломощена и отслабнала. Когато руситѣ взели да се приготвяватъ да изпразнатъ Силистра, Георги Мамареца въ споразумѣние съ игумена на Плаковския манастиръ Отца Сергия, родомъ отъ с. Руховъ (Еленско) и съ нѣкои по-будни еленчани и търновци, избѣгалъ отъ Силистра и тайно се промѣква въ Плаковския манастиръ „Св. Илия“. Тукъ той се среща съ водителя на възстанието отъ Елена и околността Хаджи Йорданъ Хаджи Ивановъ Брадата и съ другъ дейци отъ Търново, Габрово, Тръвна, Дръново, Килифарево и др. Търновскиятъ аянинъ (управителъ) узнава за готвящото се възстание и на връхъ Великденъ 1835 год. изпраща турска войска и заптии, обграждатъ манастиря, залавятъ Гоергия

¹ Вж. Архнолог. и историч. изследвания (Търново 1896 год.) отъ Д-ръ В. Беронъ.

Мамареца, игумена Отца Сергия, калугеритѣ и манастирската прислуга, които оковаватъ въ желѣза и откарватъ въ Търново, а манастиря ограбватъ и опожаряватъ. Хаджи Йорданъ Брадата, както и другитѣ водачи на възстанието, поради великия празникъ „Възкресение Христово“ не били въ манастиря, а по домоветѣ си, затова тѣ тамъ били заловени. Следъ потушаване на това възстание въ самия му зародишъ, Хаджи Йорданъ Брадата се крилъ изъ капиновскитѣ — еленски лозя около 15 дни и най-после той билъ издаденъ и хванатъ въ колибитѣ Харваловци до с. Срѣднп колиби (Еленско), окованъ въ тежки желѣза (вериги), откаранъ въ Търново и обѣсенъ на Марно-поле, а другитѣ водители на възстанието Велчо Атанасовъ Джамджията и Колю Гайтанджията отъ Търново, Митю Софнянеца (майсторъ-дюлгеръ), живущъ въ Търново, Георги Станчовъ отъ Тръвна и Иванаки Врацалията били обѣсени всрѣдъ Търново на „Баждарлъка“ при демиръ-дирекъ. Георги Мамареца, като руски офицеръ въ униформа, билъ изпратенъ на заточение на о-въ Самосъ, дето и починалъ въ 1846 год. на 60 годишна възраст.

Стари еленчани, съвременници на Хаджи Йорданъ Брадата, разправятъ, че той се отличавалъ съ високия си ръстъ, пълненъ, представителенъ, съ дълга широка бѣла брада, винаги сериозенъ и увлекателенъ въ разговоръ. Търгувалъ по Влашко и Бесарабия и билъ ученъ и развитъ за своето време,

Какъвъ е билъ планътъ на това възстание, съ положителност не може да се каже; защото участниците въ заговора, освенъ избѣсенитѣ, били избѣгали въ Румжния и другаде, и отдавна покойници. Но че приготвлението ще имало по-широки размѣри, може да се вѣрва; тъй П. Р. Славейковъ казва¹, че баща му Рачу Казанджията изливалъ куршуми и готвѣлъ фишеци въ голѣмо количество, които после изпокрилъ и повече изхърлялъ нощно време въ р. Янтра. Стари хора разправяли, че изхвърления по този начинъ барутъ въ рѣката около Търново, както и около Елена и другитѣ села билъ до толкова много, щото изтровилъ рибитѣ, за очудване на незнаещитѣ причината.

Отъ многото разкази за плана на възстанието отъ 1835 год., изглежда да се приближава до истината, разказа на

¹ „Исторически работи“, часть II, стр. 81 отъ П. Кисимовъ.

търновеца Стоенчо Пенювъ-ахтаря, човѣкъ патриотъ и доста интелигентенъ за времето си, починалъ презъ 1861 год. Той разказва следното:¹ „Велчовата завѣра“ имаше да избухне скоро следъ пасхата на 1835 год., когато щѣха да се стекатъ на край Търново всички работници — дюлгери до 2,000 души, събрани отъ архитекта Митю Софиянеца, подъ предлогъ да

Кжщата на хаджи Йорданъ Брадата.

ги води за Варна, да правятъ крепостта, разорена отъ руско-турскитѣ войни. Преобърнати на възстанници и въоржени, на чело съ капитанъ Георги Мамареца и други отъ търновскитѣ съзаклятници, ще нахълтатъ въ Търново. ще заловятъ присѣственитѣ мѣста и власти, ще свалятъ айянина (управителя), въ случай на съпротива ще убиятъ него и всички противящи се съ оржие въ ржка и ще прогласятъ борбата за освобождението. Управлението щѣлъ да поеме Велчо Атанасовъ Джамджията, съ названието князь (кметъ) Търновски.

Доколкото тия сведения отговарятъ на истината, не може съ положителность да се твърди, защото нѣмало отъ

¹ „Исторически работи,, часть II, стр. 80 отъ П. Кисимовъ.

тогавашнитѣ наши грамотни хора, нѣкой да се погрижи, да събере и напише истoрията на това възтaние, гoтвeнo вжтрe въ страната отъ самия народъ въ лицето на неговитѣ първeнци, наричана тогава съ турското имe чoр бaджии. А това възтaние имa своята истoричeска важнoстъ имeннo въ това, чe нашитѣ бългaри, кaктo въ Запaднa Бългaрия — Видинскo, тѣй и въ Срѣднa — Търновскo, oщe въ първата половина на ХІХ вѣкъ, не само сж мислили, но сж и работили за освoбoждeниeтo си отъ турското рoбствo.

Въ това възтaние, извeстнo подъ имeтo „Вeлчoвaтa зaвѣра“, по имeтo на единъ отъ главнитѣ дейци Вeлчo Атанасовъ Джамджията отъ Търнoвo, въ дома на кoгoтo сж ставали тайнитѣ събрания на съзаклятницитѣ, взeлъ участиe и млaдия Хаджи Иoрдaнъ Кисѳoвъ, кoгoтo обвиняватъ въ „пpeдaтeлствo“. Спoрeдъ послeднитѣ пo-гpижливи издирвания и пpoучвaнe по това тѣй гpoмкo „пpeдaтeлствo“, устанoви сe съ пoлoжитeлнoстъ, чe това не билo никаквo пpeдaтeлствo, a пo-скoрo сaмoxвaлствo, гoлѣмa пpoстoдушнoстъ и довѣрчивoстъ отъ страна на Хаджи Иoрдaнa Кисѳoвъ, кoйтo въ своята нaивнoстъ пoхвaлилъ сe пpeдъ търновския влaдикa, гъркa-фанaриoтинъ Илaриoнa Кpитски, чe и ние, бългaритѣ, кaтo гърцитѣ, сe гoтвимъ да пoдигнeмъ възтaниe и сe освoбoдимъ отъ aгapянскoтo рoбствo; пѣкъ и спoрeдъ тoгaвaшния oбичай всѣкa нaрoднa нoвинa сe съoбщaвaлa на влaдикaтa ¹.

Трѣбвa да забeлeжимъ и това, чe въ тѣхъ вpeмeнa oщe вpaждaтa мeждy бългaритѣ и гpѣцкoтo-фaнaрoитскo дyxoвeнствo нe бѣ сe усилила; тa сe усили слeдъ освoбoждeниeтo на гърцитѣ и oбpaзyвaнeтo на гpѣцкo кpaлствo въ Елaдa, кoгaтo гърцитѣ замeчaхa зa „мeгaли идeя“, зa възстaнoвявaнeтo на визaнтийскaтa импepия. Влaдикaтa paзпитвa Кисѳoвa, дe сe пpигoтoвявa възтaниeтo; послeдниятъ, бeзъ дa пoдoзирa злoтo нaмѣрeниe на фянариoтинa, paзкaзaлъ мy дe стaвa пpигoтoвлeниeтo и дe щe сe събepaтъ възстaнцитѣ отъ цѣлaтa търновскa eпapхия. Фaнaриoтинътъ нe зaкѣснѣлъ дa съoбщи всичкo на турскaтa влaстъ. Вeднaгa бивaтъ изпpaтeни сeймeни и дpyги вѳopжжeни турци, кoитo oбгpaждaтъ мoнaстиpя, зaлaвятъ, кaктo кaзaхмe пo-гoрe, Гeopги Мaмaрeцa и Oтцa Сepгия, кoйтo билъ пoдлoжeнъ на нeчyвaни мжки и

¹ Вижъ „Бългaрия подъ игo-възpаждaнe и освoбoждeниe (1393—1878)“ стр. 296 отъ Никoлa Стaнeвъ.

изтезания въ търновския затворъ, дето и починалъ. Тъй е станало съ това „предателство“, за което толкова много се говори и пише, и въ лицето на Хаджи Йордана Кисйовъ се клеймятъ еленските чорбаджии като предатели. Между това добре се помнятъ и знаятъ заслугитъ и патриотизма на бащата и дѣдитъ на Хаджи Йордана Кисйовъ къмъ населението отъ града и околността.

Родоначалникъ на фамилията „Кисйови“ се счита попъ Петко Шайтана, живѣлъ преди 250 години, родомъ отъ близкитъ до града колиби Шайтанитъ. За него разправятъ, че билъ природноуменъ, любезенъ и досетливъ. Той съветвалъ, поучавалъ и настанявалъ паството си и милѣлъ за доброчестината на народа, затова се ползувалъ съ голѣма обичъ отъ паството си. Външно той се отличавалъ съ дългата си до поясъ брада и съ дългитъ си увиснали мустаци. Цѣлото му тѣло било обрасло съ косми. Носѣлъ шопски бѣли бене-вреди, отъ което може да се сжди, че дѣдитъ на попъ Петко Шайтана трѣбва да сж се преселили въ Еленско отъ Западна България (Фердинандско),

Нѣколко години по-редъ реколтата била извънредно слаба въ Еленско и населението бѣдствувало отъ гладъ, а правителството редовно събирало данъкъ „житнина“. За да облекчи отчасти бѣдственото псложение на населението, поне да не плаща данъкъ „житнина“, той се облекѣлъ въ дълга скжсана абяна дреха. наложилъ рунтавъ овчи калпакъ, препасалъ се съ лико, взелъ презъ месецъ августъ отъ Балкана нѣколко зелени класа, турилъ ги въ единъ калмуканъ и тръгналъ за Цариградъ. Изъ пжтя той киснѣлъ въвъ вода класовятъ, за да си останатъ зелени. Като стигналъ въ Цариградъ, сполучилъ да се яви предъ валиде-султанъ (султановата майка). Когато го видѣла въ тая му премѣна, валиде-султанъ се изсмѣла, като казала: „Разсмѣ ме тоя шайтанъ-попазъ!“ И ужъ отъ тогава на попъ Петко почнали да казватъ „шейтанътъ“, когато това прозвище той си получилъ отъ родното мѣсто Шайтанитъ. Попъ Петко изложилъ предъ султановата майка бѣдното положение на населението, а като ѝ показалъ зеленитъ класове, убедилъ я, че храната по тѣхнитъ мѣста не ставала, и че въ дълбока още есенъ била зелена; вследствие на това еленската нахия била освободена отъ житнина. Попъ Петко донесѣлъ за това специа-

ленъ ферманъ, и еленчани престанали да даватъ за земи́тъ си, каквито и да било данъци, почти до половината на XIX вѣкъ. Следъ кримската война въ турската държава билъ въведенъ данъка „десятъкъ“ и ферманътъ на еленчани билъ анулиранъ, следъ което властитѣ почнали да събиратъ данъкъ и отъ еленската нахия.

Попъ Петко Шайтанътъ, както разказватъ стари еленчани, билъ убитъ отъ наемни убийци, подкупени отъ търновски първенци турци (беевци), които се опасявали да не би „шейтанъ — папазъ“ да разкрие предъ централната турска власть въ Цариградъ притѣсненята, золумитѣ и грабителствата, които тѣзи беевци извършвали надъ беззащитната рая въ търновското воеводство.

И тѣй, попъ Петко Шайтана и неговиятъ потомецъ Хаджи Иванъ Кисйовъ принесли себе си въ жертва за народна свобода и добруване.

Споредъ султанския ферманъ еленчани и еленскитѣ селяни (колибари) били освободени за дълго време отъ поземленъ данъкъ и имотитѣ имъ се считали за „вакъфски“ (вж. „България подъ иго“ отъ Н. Станевъ, стр. 28), затова населението било освободено отъ всички тежки обикновенни и извънредни държавни данъци; тѣй като не плащало унизителния данъкъ „харачъ“ и др. данъци и берии, но това траело до кримската война (1856 г.). Следъ тая година на еленчани и еленскитѣ селяни (колибари), даденитѣ права, както сиоменахме по-горе, били анулирани, и тѣ почнали да плащатъ всички обикновенни и извънредни данъци и берии.

ОТДѢЛЪ II.

Еленчани—заслужили въ борбата за независима народна иерархия. Първитѣ училища въ Елена и Еленската „даскалоливница“, първи учители и ученици; еленчани учители и свещенници, както въ Еленско, така и въ другитѣ мѣста. Еленчани на турска служба. Старини — черкови, манастири, надгробни паметници, надписи на чешми и обществени сгради, стари укрепления (градища); писменни паметници ржкописни книги и пергменти въ Елена. Нѣкои народни пѣсни съ историческо и битово съдържание. Защо еленчани отказаха да се присъединятъ къмъ горнеорѣховскитѣ възстанници презъ 1876 година.

Между многото еленчани — свещенници, учители и граждани, взели живо участие въ борбата за независима черковна иерархия, изпѣква мощната фигура на титана и ржководителя въ черковната борба, великиятъ иерархъ на българската национална черкова — Иларионъ Макариополски, за живота и дейността на когото тукъ трѣбва повечко да се спремъ.

Роденъ презъ октомври 1812 год. въ Елена отъ заможни родители Хаджи Стоянъ Михалевъ и Иордана Хаджи Стоянова Топалъ-Тодорова, той бива възпитанъ въ духа на праточеската ни православна вѣра, на горещъ патриотизъмъ и на неумолима жажда за наука, поради което рано решава да стане монахъ и да подири по-високо образование въ Гърция, която току-що била освободена отъ турско робство. За тази цель той презъ есента на 1831 год. заминалъ съ група поклонници за Св. Гора и въ Хилендарския манастиръ, дето прѣснопаметниятъ Отецъ Паисий написа своята „Словенобългарска история“, бива покалугерецъ и нареченъ Иларионъ — свѣтското му име било Стоянъ, а галено нареченъ Цончо. Отъ този часъ съдбата му била опредѣлена — за него се наченалъ новъ животъ.

По онова време въ манастирската кула билъ затворенъ единъ монахъ. Монарскиятъ слуга сутринъ и вечеръ му носѣлъ само хлѣбъ и вода. Веднажъ отъ състрадание къмъ затворника, Иларионъ го посетилъ и до толкова се увлѣклъ отъ патриотическитѣ му чувства, че се съвзелъ да му услужва самъ, но посло му било запрето това. Затворникътъ билъ

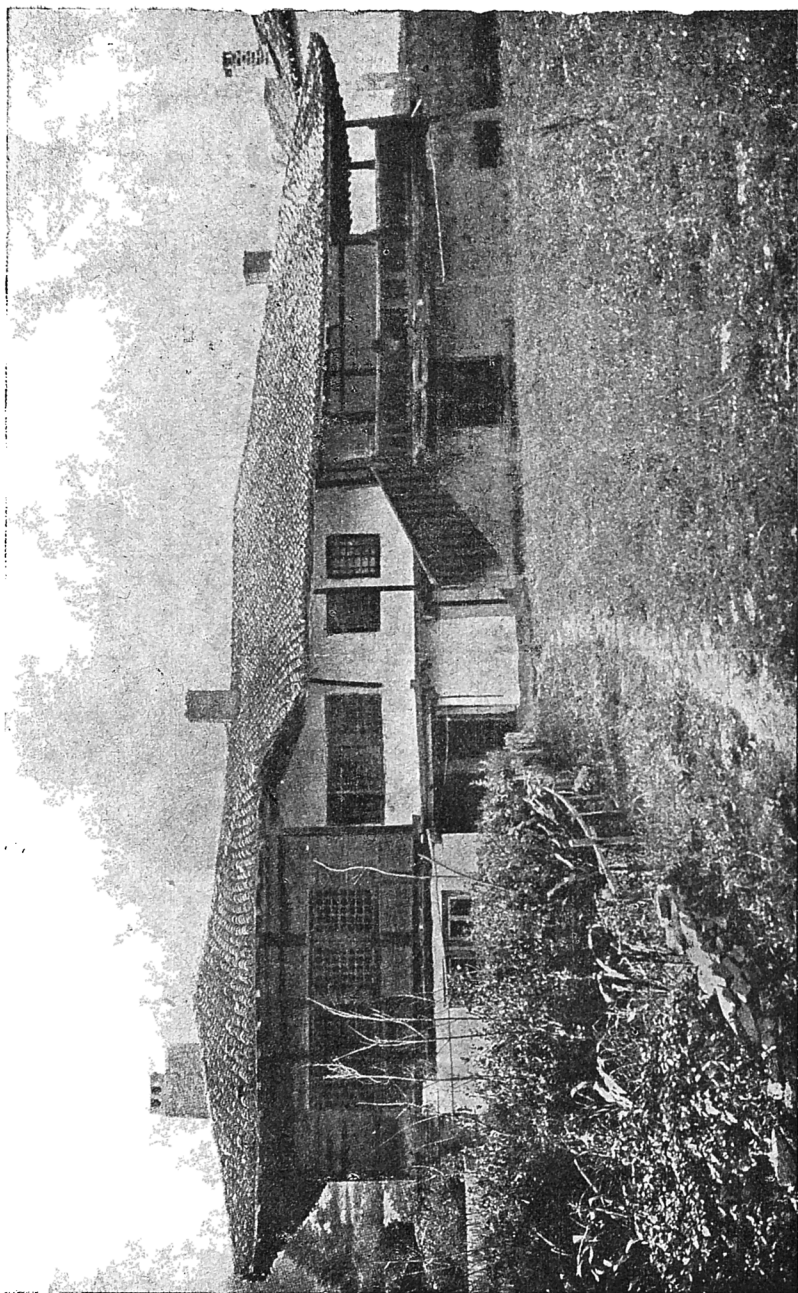
архимандритъ Неофитъ Хилендарски, нареченъ отъ гръцкото финариотско духовенство съ прѣкоръ „Бозвели“, име на единъ кървопиецъ еничаринъ, който въ началото на 19 вѣкъ, върлувалъ и билъ страшилище за българитъ въ Новозагорско.

Иларионъ Макариополски (1812—1875 г).

Тази била първата среща между двамата дейци за черковна независимостъ.

Като монахъ Иларионъ продължавалъ да се учи. Следвалъ 2 години въ Карей, главенъ градъ на Халкидонския П-овъ, а после въ знаменитото училище на гърка Теофила Каири на о-въ Андросъ (единъ отъ Цигладскитъ острови въ Архипе-

Къщата, въ която се е родилъ Иларионъ Макариполски.

лага), дето съ другитѣ си съотечественици основава тамъ едно „Славяно-българско дружество“, което имало за главна целъ свестяването на българкия народъ. Следъ закриването на това училище отъ гръцкото правителство, той постъпилъ въ гимназията въ Атина, а въ 1842 год. подписва задължително писмо предъ другаритѣ си — Иванъ Добровичъ отъ Сливенъ, Стоянъ Чомаковъ отъ Копривщица, Захарий Струмски отъ Кюстендилъ, Д-ръ Иванъ Селимински отъ Сливенъ, Георги Илиевъ Бусилинъ и др., че до край ще се бори искрено и съ всичкитѣ си сили за тържеството на българския народъ първо отъ духовно робство, сетне отъ политическо, като превръща, наистина, отпосле думитѣ си въ дѣла. Въ 1843 год. Иларионъ постъпилъ ученикъ въ Куручешменското училище въ Цариградъ, дето се училъ и Раковски, съ когото се сприятелилъ. Завършилъ презъ 1844 г. Куручешменското училище, Иларионъ тръгва по стъпките на пламенния проповѣдникъ за свободна българска черкова Неофитъ Бозвели и чертае заедно съ незабравимия Раковски, също ученикъ на Бозвели, програмата за освобождението на българския народъ отъ духовно робство и турска тирания. За тия си усилия той бива заточенъ отъ патриаршията въ Св. Гора. Тукъ той престоява 4 години, отъ 1845 — 1849 год., на изгнание, но съ това фанариотитѣ не сломиха волята му; освободенъ отъ изгнанието по ходатайството на руския пжтешественикъ Муравйовъ и на българина Гаврилъ Кръстевичъ, които посетили Св. Гора и предъ които Иларионъ се оплакалъ отъ неправдитѣ и своеволията на патриаршията, веднага се завръща въ Цариградъ и още по-енергично поема борбата за вѣра и народностъ, увѣнчана на първо време съ изхвърляне името на гръцкия патриархъ отъ литургията на връхъ Великдень, 9 априлъ 1860 г., въ цариградската българска черкова. Въ тая борба той изпита много горчевини. По искането на патриарха той бива отново заточенъ въ гр. Кютая — Мала-Азия.

Ето и патриаршеския такриръ до Високата порта, съ който II патриаршейски съборъ решава низвержението и заточението на Иларионъ Макариополски и Авксентия Велешки.

„Както е известно на всички, свещеникътъ Иларионъ, поради размирническото си държане, недостойни и противни на вѣрата и на иерархията дѣла и тъй като не бѣ възможно

неговото поправяне, преди нѣколко години се реши да бже изпратенъ и заточенъ на Атонския полуостровъ. Тамъ той престоя доста време, прие монашески чинъ, дойде въ Цариградъ съ пълномощия отъ монаситѣ и следъ малко време стана пръвъ свешеникъ на българската черкова въ Фенеръ, наблизу до патриаршията. Кой знае по какъвъ начинъ и съ какви срѣдства — изказвайки покаяние за бившитѣ си дѣла — презъ време на бившия патриархъ получава и епископски санъ.

Отъ тогава насамъ той никакъ не мирува и съ разни хитрини, преиначавания и клевети раздвижва и опълчва българското население срещу Патриаршията. Той си елужи съ отвратителни срѣдства за пълно отдѣляне на българитѣ отъ Патриаршията. Ясно се вижда, че той нѣма да се откаже публично и официанално отъ тѣзи мисли и намѣрения.

Напоследъкъ биде доказано, че въпросното лице преди това училъ въ създаденото на о. Андросъ училище на безвѣрния (динсѣзъ) Теофилосъ Каири, дето е израстналъ въ погрѣшни и сектански схващания. Така че проклетитѣ мисли и идеи на този Иларионъ могатъ да заразятъ и други хора, тъй като той не почита и не се подчинява на черковнитѣ правила и апостолски наредби, ругае законното си духовно началство: нѣма да се откаже отъ погрѣшнитѣ си вѣрвания и порочни мисли и дѣла, както и отъ мисълта да върши бунтъ и разбойничество, както не почита и не се прекланя на духовнитѣ си началници и на черковнитѣ обреди, които сж въ сила; и най-сетне, нѣма да приеме съвети и увещания

Убедени вече напълно въ това и, за да се тури край на тоя бунтъ и сектанство помежду християнитѣ, които живѣятъ вѣрноподанно подъ турската държава, сѣщо и да се създаде примѣръ за такива лица, наложи ни се да вземемъ и обявимъ нуждитѣ разпореждания за защита на вѣрскитѣ догми.

Затова, съ мнението на патриарситѣ — сегашния, двамата бивши, антиохския, александрийския и иерусалимския, заедно съ синодалнитѣ членове, възъ основа на вѣрскитѣ догми, се реши да се отнѣматъ епископскитѣ санове на гореспоменатия Иларионъ и на свещеникъ Авксентия — неговия съучастникъ и помощникъ въ всѣко отношение; окончателно да имъ се забрани да служатъ, като се низвергнатъ до простъ

(баяги) монашески чинъ. А за да не имъ се дава възможностъ да поругаватъ вѣрскитѣ и монашески наредби, да се осмѣляватъ на разни сплетни и бунтове, да разбѣкватъ и омърсяватъ ума и разума на проститѣ хора и за да се възвѣрне и запази — подѣ милостивата сѣнка на Н. В. — до вѣрието и спокойствието у нашата черкова, сжщевременно решаваме да бждатъ придружени отъ мубашири, изпратени и заточени: споменатия Иларионъ въ монастыря въ планината Тавросъ, а Авксентий въ монастыря Потросъ при Кайсерие (Цезарея).

Възъ основа на това решение ние се осмѣляваме да по-молимъ да дадете Вашето справедливо и любяще вѣрнопо-данничитѣ съизволение, да се изпратятъ категорически запо-вѣди на съответнитѣ валии и се изпроси Височайши ферманъ въ сжщия смисълъ — заповѣдта и решението оставатъ на Ваше Височайше усмотрение.

26 Шаабанъ 1277 г. отъ хеджира.

(24 февруарий 1861 г.)

Следватъ подписитѣ — отъ лѣво на дѣсно:
 Иоакимъ — действующъ Цариградски (вселенски) патриархъ ;
 Григориосъ — бивши Цариградски патриархъ ;
 Антимосъ — бивши Цариградски патриархъ ;
 Калиникосъ — Александрийски и Египетски патриархъ ;
 Кирилоъ — Иерусалимски патриархъ ;
 Паисиосъ — Митрополитъ на о. Косъ ;
 Панаретосъ — „ „ Ерегли ;
 Анафосъ — „ „ Капудагъ ;
 Дионисосъ — „ „ Езникментъ ;
 Иерасимосъ — „ „ Кади-къой (Цариградъ) ;
 Иерасимосъ — „ „ Терапия (Цариградъ) ;
 Игнатиосъ — „ „ о. Родостъ ;
 Козмосъ — „ „ Босна ;
 Никодимосъ — „ „ Сѣресъ ;
 Мелетиосъ — „ „ Алашехиръ ;
 Дионисиосъ — „ „ Мелникъ ;
 Гедeonъ — „ „ София ;
 Григориосъ — „ „ о. Сакъзъ ;
 Игнатиосъ — „ „ Аласония ;
 Матеосъ — „ „ Самоковъ ;

Неофитъ — Митрополитъ на Касандра (Атонъ);
 Пантелеймонъ — „ „ Ерегли;
 Агатангелосъ — „ „ Изворникъ (Босна-Херцеговина);
 Доротеосъ — „ „ Шаркьой;
 Паисиосъ — епископъ на Враца;
 и Мелетиосъ — „ „ Трикала.“

(Извлече и прѣведе отъ турскитѣ държавни архиви Панчо Доревъ. Вижъ в. „Зора“, год. XI. брой 3079 отъ 7.X. 1929 г.)

Малоазийското изгнаничество не го отчайва. Отъ далечното си заточение Иларионъ пише на своитѣ сподвижници и къмъ цариградскитѣ българи насърчения за борбата. Протичатъ 3 години въ Кютая — години на мисль, купнежъ и съвети за нова борба. Следъ това той се връща въ Цариградъ на свобода, посрещнатъ отъ всички цариградски българи. Неговото име се носи отъ уста въ уста. Макарь още младъ, той билъ поставенъ отъ мирския съветъ на Екзархията, извоювана вече на 26 февруарий 1870 год., на първо мѣсто въ листата на кандидатитѣ за екзархъ. Но турскитѣ власти, по внушение на патриаршията, го заличаватъ. Затова пъкъ той бива съ пълно единодушие и възторгъ избранъ за митрополитъ въ Търново, старата българска столица и седалище на последния български патриархъ Евтимий. На 8 септемврий 1872 год. той тръгва отъ Цариградъ за Търново. Тукъ той работи до гробъ. Неговото дѣло е духовното училище въ Петропавловския манастиръ при Лѣсковецъ, което следъ освобождението бѣ наречено семинария и премѣстено въ Самоковъ, а после — въ София, дето и до днесъ съществува. Отъ това духовно училище излѣзоха много учители, свещеници и обществени дейци.

Като архимандритъ изпърво, като епископъ по-късно и като митрополитъ най-сетне, високопреосвещений Иларионъ работи неуморно и съ рѣдка вещина за културното, религиозно и национално преуспѣване на своя народъ, и подвигътъ му трѣбва да ни вдъхне голѣма почитъ съ всичкото себепристрастие, всичката нравствена мощъ и всичката преданостъ къмъ общото дѣло на този избранъ синъ на България. Той починалъ на 4 юний ст. ст. 1875 год. въ Цариградъ, дето е билъ на заседание въ Св. Синодъ. Погребенъ въ

двора на българската черкова „Св. Стефанъ“ въ Цариградъ, дето работи неуморно.

Новото поколѣние на свободна България трѣбва да черпи урокъ на християнски и патриотиченъ подвигъ отъ великия мъченикъ, за да подтикнатъ съ нови сили напредъка на българския духъ и на българската народностъ. Неговиятъ животъ е билъ една непрекъснатата верига отъ борби и страдания за народно свѣстяване, преуспѣване и добиване духовна и политическа свобода. Името му се нарежда следъ имената на Св. Климента, Патриарха Евтимий, Отца Паисий, Софрония Врачански и Неофита Бозвели.

На 14 юний 1925 г. тържествено се отпразнува въ цѣла България 50 годишнината отъ смъртта на великия борецъ за независима черковна иерархия — Илариона Макариополски. Единъ день по-рано въвъ всички училища въ България учителитѣ държаха предъ ученицитѣ беседи за живота, дейността и заслугитѣ на великия старецъ. Въ София, следъ свършването на божествената литургия въ храма — паметникъ „Александъръ Невски“ отслужи се панихида за успокоение душата на великия иерархъ отъ всички митрополити и епископи въ цѣла България на чело съ председателя на Св. Синодъ Негово Високопреосвещенство Св. Пловдивски митрополитъ Максимъ. Следъ панихидата Софийскиятъ митрополитъ Стефанъ държа наиздателна речъ за живота, дѣлата и заслугитѣ на Илариона. Следъ това духовенството, министритѣ и многобройни граждани излизатъ отъ черкова и се отправятъ за градинката предъ зданието на Св. Синодъ, дето се положи основния камъкъ на възпоменателната плоча, на която въ барелефъ е изработенъ лика на великия титанъ на българското възраждане. Въ родния му градъ, както и въ старата българска столица Търново, седалище на митрополитската му катедра, ще се издигнатъ паметници — училища, които ще носятъ неговото име.

Иларионъ хаджи Стояновъ Михайловски, нареченъ при ръкополагането си за епископъ Макариополски, произхожда отъ видната фамилия Михайловска. Родоначалникъ на тая фамилия билъ нѣкой си младежъ Андроникъ по произхождение караманлия, родомъ отъ гр. Кайсеръ (Кесария Кападокийска въ Мала-Азия). Той въ съ-

дружие съ брата си Христофора занимавалъ се съ търговия. Когато презъ 1683 год. се обявила войната между Австрия и Турция, Андроникъ и братъ му прекратили търговията си, накупили си мулета и коне, отъ които съставили единъ керванъ, и станали интенданти на турската войска и съ нея заедно достигнали до Виена. Следъ свършването на войната двамата братя се върнали въ предѣлитъ на днешна България.

Новостроящото се училище — паметникъ „Илар. Макариополски“
въ гр. Елена.

Андроникъ отишелъ да живѣе въ гр. Балчикъ, а братъ му Христофоръ се върналъ въ родния си градъ Кайсеръ. Андроникъ скоро напусналъ Балчикъ и се заселилъ въ Горня Орѣховица, дето се заловилъ въ търговия, оженилъ се и му се родили двама сина — Иванъ и Христо. Иванъ известенъ още съ името Кара-Иванъ, се преселилъ въ Арбанаси, оженилъ се и останалъ тамъ бездетенъ. Следъ смъртъта на жена си, на старостъ, той отишелъ въ Елена да живѣе при братова си синъ Михалъ и тукъ презъ 1754 год. построилъ чешмата на долния мегданъ, наречена „Хаджи Христова“. Христо се задомилъ въ Горня-Орѣховица, родили му се двама сина — Михалъ и Димитъръ. Следъ смъртъта на баща

имъ, Димитъръ си остава въ Горня-Орѣховица и отъ него произхожда сѣществующата и до днесъ тамъ фамилия Манафови, а Михалъ се преселилъ въ Елена, оженилъ се за една едра снажна мома, на име Дойна, дъщеря на чорбаджи Стояна, убитъ споредъ една хроника на 1 октомврий 1780 г., накупилъ си недвижимъ имотъ и отворилъ бакалски дюгенъ. За дѣда Михалъ споменитъ въ Елена сѣ само толкова, че той билъ чловѣкъ кроткъ, справедливъ и нѣколко години наредъ билъ избранъ за кметъ на Елена и Еленска околия.¹ Той ималъ нѣколко сина, които сѣ живѣли до дълбока старостъ, и отъ които най-стария се наричалъ Андронъ, сетне свещеникъ, а другитъ — Стоянъ, Димитъръ (Минчо)² и Христо. Последнитъ били близнаци. Стоянъ по интеллигентность и състояние се отличавалъ отъ братята си. Той бивалъ избранъ нѣколко години поредъ ту за кметъ — чорбаджия въ Елена и нахията, ту за церковно-училищенъ настоятелъ и касиеръ. Стоянъ ималъ две дъщери — Донка и Стана³; първата омжжена въ Елена, отъ нея произлиза фамилията Симидови; а втората омжжена въ Лѣсковецъ, отъ нея произлиза видната и богата фамилия Бурови, които живѣятъ въ Лѣсковецъ и Горня-Орѣховица. Освенъ дъщери Хаджи Стоянъ Михалювъ (Михайловски) ималъ и седемъ синове: Христо, Стоянъ (Цончо), Михалъ, Иванъ, Никола, Димитъръ и Тодоръ.

Презъ 1816 г. нѣколко богати еленчени заедно съ женитъ си ходили на поклонение въ Иерусалимъ, между тѣхъ билъ и Стоянъ Михалювъ (Михайловски) съ жена си и съ първитъ си синове Христа и Цонча. Следъ смъртъта на Хаджи Стояна Михалювъ, първенството му взема най-стария му синъ Хаджи Христо, който нѣколко години по редъ бива избранъ за чорбаджия въ Елена и Еленската нахия. Той билъ жененъ за дъщерята на Хаджи Никола Брайновъ, отъ когото наследилъ доста за времето си движимъ и недвижимъ имотъ,

¹ Вж. „Време и животъ на търновския митрополитъ Иларионъ Макариополски“ отъ М. Радивоевъ.

² Дѣдо на Д-ръ Дим. Михайловски, живущъ въ София.

³ Баба на Ат. Буровъ, шефъ на обединената народно-прогресивна партия и министъръ на външн. работи въ кабинета на Андр. Ляпчевъ отъ 1927 год. — Прабаба на Димо Кйорчевъ, шефъ на националната либерална партия.

съ който и забогатява и се считаше не само въ Еленско, но и въ цѣлия търновски санджакъ за единъ отъ богатитѣ хора. Той се отличаваше по своята интелигентностъ, доброта и справедливостъ.

2) Най-забележителенъ отъ всички синове на Хаджи Стояна билъ вториятъ — Стоянъ, който галено билъ нареченъ Цончо, въ монашеството си нареченъ Иларионъ, а въ епископския си санъ Макариополски,⁴ за когото вече говорихме.

Третиятъ—Махалъ и той билъ избранъ за чорбаджия и редъ години за епитропъ на черковата „Реждество Пр. Богородици“.

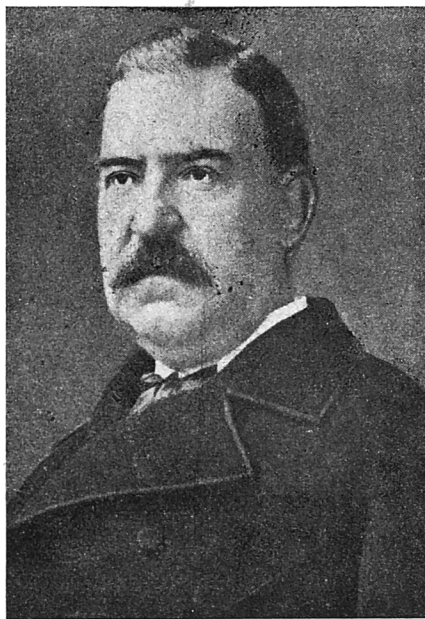
Четвъртиятъ—Иванъ, още младежъ 16—17 годишенъ, се поминалъ.

Петиятъ—Никола по настояването на брата си Илариона заминалъ за Москва, свършва историко-филологическия факултетъ при Московския университетъ, завръща се въ България, учителствува въ Елена, Търново и Сливенъ. Презъ 1861 год. избранъ за представителъ отъ Търново въ черковния съборъ въ Цариградъ поради борбата за независима българска иерархия. По-сетне инспекторъ на българскитѣ училища при турското Министерство на просвѣщението въ Цариградъ. Добъръ преводачъ отъ Фенелона, Булвера, Скриба и др. Той се счита за единъ отъ най-добритѣ български стилисти. Следъ освобождението преселва се въ София, заема висши чиновнически длѣжности, а следъ откриване висшето училище (сега университетъ) заема катедрата по история, на която длѣжностъ го заварва и смъртъта. Той е баща на неотдавна починалия именитъ писателъ, поетъ и философъ Стоянъ Михайловски.

Шестиятъ — Димитъръ пакъ по настояването на брата си Илариона заминава за Русия, постѣпва въ Херсонската духовна семинария въ гр. Одеса, която завършва съ отличенъ успѣхъ, връща се въ България и се настанява за учителъ въ Свищовъ, дето се задомява презъ 1848 год. Наскоро следъ

⁴ Макариополската епископска катедра се намѣрвала при устието на р. Струма при Бѣло-море. Сега тоя градъ не съществува, на мѣстото имаше турскъ чифликъ, а и старото му име се споменува, но съкратено Макри.

това, той става жертва на върлющата по онова време епидемия — холера въ край-дунавскитѣ градове. Съсъ своята интелигентность и благородни обноски той скоро спечелилъ

Никола хаджи Стояновъ Михайловски.

обичѣта и симпатиитѣ на свищовци — колеги, ученици и граждани. Цѣлъ Свищовъ оплаквалъ смъртѣта на любимия учитель.

Его и пѣсенѣта, съчинена отъ другаря му даскалъ Хрулевъ, която намираме въ „Цариградскій Вестникъ“ отъ 26 февруарий 1849 г., като спазваме и самия ѝ правописъ.

Пѣсенъ на У. Д. М. Еленскаго

1848, майя 17 Свищовъ.

Запри си, слънце, свѣтлытѣ зары,
Дунавскій, вѣтре, недѣй се яри,
Да плажѣт Нимфи, този розовъ цвѣтъ,
Чи-вѣчь извѣтря сладкій аромать.

Да плачжтъ майки, да плачжтъ бащи,
 Дѣца да палѣжтъ вощены свѣщи.
 Да лѣятъ сълзы като дребенъ дъждъ,
 Да го цалуватъ сѣкой по веднжжъ.

Сишовъ да плачи като день и часъ,
 — до-гдѣ пресыпне и мой-а жаленъ гласъ,
 Че азъ останахъ вѣчно безъ другаръ,
 А той отъ Бога поразенъ съ ударъ.

Залѣзи вечъ нашій-а ясенъ свѣтъ,
 Прецѣфна вѣчь този розовъ цвѣтъ,
 Зорница ясна, пролѣтний лилей
 Амуръ прекрасенъ, Българскый Орфей

Повѣхнѣ бържѣ, ей го какъ лежи,
 Съ закрыты очн гробъ-а приближи,
 Плачете стары този розовъ цвѣтъ,
 И той отхожда вѣчь отъ този свѣтъ.

Плачете млада, този мждръ мжжъ,
 Пролѣйте сълзы като дребевъ дъждъ.
 Учителъ славенъ въ науки хытьръ,
 Заспива вѣчно Даскалъ Димитьръ.

Плачете, млада, този розовъ цвѣтъ,
 Че той отхожда вѣчь отъ този свѣтъ,
 И тжй умира презъ мѣсяцъ Майъ,
 Че тжй утива право въ Рай.

Тази пѣсень много следъ това се е пѣла въ Свищовско, Търновско и Еленско.

Седмиятъ—Тодоръ, макаръ и следвалъ съ брата си Димитра въ Херсонската семинария въ Одеса, обаче не свършилъ, завърналъ се въ България и се заловилъ въ търговия. Той често се навърталъ около стария си братъ Хаджи Христа, комуто помагалъ въ търговскитѣ му предприятия.

Другъ борецъ за независима българска иерархия е епископъ Иларионъ Ивановъ Ловчански, родомъ отъ близкитѣ до Елена колиби Горни-Чукани. Той къмъ края на черковната борба, на 25 февруарий 1869 год., се отказалъ отъ

гръцката патриаршия и се присъединилъ къмъ водителитѣ на борбата — Илариона Макариополски, Паисия и Панарета Пловдивски и на 12 февруарий 1872 год. билъ избранъ за екзархъ, но поради старостъ подалъ оставка и на 16 февру-

Иларионъ Ловчански.

арий с. г. билъ провъзгласенъ за екзархъ Антимъ Видински, тъй-щото Иларионъ Ловчански билъ екзархъ само 4 дни.

Иларионъ Ивановъ, нареченъ при ржкополагането си за епископъ Ловчански, е билъ ржкоположенъ за Ловчанската епископска катедра отъ търновския митрополитъ Неофита Византийски, който, за да задоволи отчасти бъл-

гаритѣ отъ обширната си епархия, въ която влизали епископскитѣ катедри Ловечъ, Враца и Стара-Загора, ржкоположилъ за епископъ на гр. Ловечъ диякона Илариона Ивановъ (1852 г.). Иларионъ Ивановъ получилъ първоначалното си образование въ гр. Елена, въ килията на хилендарскитѣ духовници (таксидиоти). Въ 1810 г. той напусналъ Елена и дошълъ въ Капиновския манастиръ, дето въ 1818 г. станалъ дияконъ, сетне епископъ Ловчански, а най-сетне се помина, като митрополитъ въ гр. Кюстендилъ. Той е председателствувалъ първия народенъ черковенъ съборъ, който учредилъ екзархията въ Цариградъ презъ 1871 год.

Въ Русе и Русенско водилъ борбата за черковна независимостъ икономъ попъ Петъръ Арнаудовъ, родомъ отъ Елена. Той билъ избранъ отъ гр. Русе и Русенско за представителъ въ първия народенъ черковенъ съборъ въ Цариградъ презъ 1871 година.

Отъ свещеницитѣ, народни будители и борци за независима черковна иерархия, билъ известенъ Попъ Андрея попъ Дойновъ Робовски. Той билъ интименъ приятелъ на Неофита Бозвели, когато последниятъ билъ архимандритъ при търновския митрополитъ. Бозвелията често посещавалъ гр. Елена и понѣкога билъ желанъ гостъ на попъ Андрея. Като Бозвелията и попъ Андрея билъ буйна глава и неспокойна натура. Той побутнатъ отъ Бозвелията започналъ и водилъ дори до смъртта си упорна и непрекъснатата борба съ гръцкото фанариотско духовенство, поради което много пжти го аргосвали. Той билъ най-много наказванъ, защото четѣлъ въ черкова на славянски, доколкото помнятъ, стари еленчани казватъ, че въ еленска черкова никога не се служило, чело и пѣло по гръцки. За живота, борбитѣ и страданията на отца Андрея Робовски ще говоримъ по-нататѣкъ,

Казахме, че стари документи въ въ Елена рѣдко се срещатъ, поради разорението на града отъ кърджалиитѣ (1800 год.) и отъ турскитѣ войски (1887 г.) презъ освободителната война, затова не може съ положителностъ да се твърди, кога е било отворено училище въ Елена; но отъ единъ ржконисенъ служебникъ, който се намираше у покойния учител Миланъ Радивоевъ, се вижда, че такава е било отворено въ половината на 18 вѣкъ. Ето какви редове се срещатъ на първия листъ на тоя ржкописенъ служебникъ:

Когатъся заѣху станю на Даскала Ненчу¹ ѿ славтеке Ке на
 Та изѣху До: Та зехъ Далтиръ ѿ Стойна Кършвиза уетери гроша:
 — „Аминъ: О сътвореніе мира“ З С З З² ѿ рождество Хрво
 „А“ ѿ П Д³. Кжде се е помѣщавало първото еленско училище
 не се знае; но къмъ 1806 год. почнали съвсемъ редовно да
 преподаватъ въ него светогрски калугери отъ Хилиндарския
 манастиръ, които обучавали децата въ килии, дето ученицитъ
 седѣли на дъски, сложени на камъни. Отъ тѣзи калугери се
 помнятъ само двама: единътъ Хаджи Неофитъ Хилиндарецъ
 учителствувалъ 16 години въ Елсна;⁴ другиятъ известенъ по
 чина си „дякона“, казвалъ се Никандъръ. Следъ тѣхъ учи-
 телствували други трима калугери, на които имената не сж
 известни, а подиръ тѣхъ се явяватъ даскалитъ.

Тукъ препсатваме писмото⁵, изпратено отъ еленскитъ
 свещенници, чорбаджии и хаджии презъ месецъ ноемврий
 1806 г. до епитропа и проигумена на Хилиндарския манастиръ
 (Св. Гора), къ което молятъ да имъ се изпрати даскалъ
 да имъ учи децата. То е единъ цененъ документъ.

Ето и самиятъ текстъ на писмото:

† Високопреподобнейшимъ и пречестнейшимъ, отцемъ епи-
 тропомъ, проигуменъ, и прочиямъ святаго Манастиря Хилендара,
 намъ же духовнимъ отцемъ ѿ теплимъ къ Богумилостивомъ
 спаситися отъ Господѣ ѿ здравствати многолѣтие желаемъ.
 Сосимъ нашимъ худимъ и грубимъ писаниемъ известуемъ ва-
 шему преподобию како покровомъ пречистия Владичице нашія
 Богородицы и приснодѣва Маріи и молитвами вашими, юже
 къ Богунасъ здраво и мирно прѣбиваеми досели, и семи
 благонадеждни о вашимъ видении и поклоненіи Сватуому мо-
 настиру паки обаче на сегашно време мало непогодне стана:
 ѿ войски що има междуособни и ниможѣхми да приидемъ
 тази година по многу гости, анджакъ изпращами сигѧ нѣ-
 колку поклонници сѧ нашиго духовника и вашего брата кѣръ
 Григорія проигуменъ и виѧ приимнети тяхъ каквоту знѧйти
 и молимвися заради единъ даскалъ да сторити добра да

¹ Даскалъ Ненчо билъ родомъ отъ с. Тича (Котленска околия)
 прадѣдо на известния учитель и обществ. дѣецъ Иорданъ Неновъ.

² 7267 г.

³ 1759 г.

⁴ „Мѣсцесловъ“ отъ протоп. Димитрий Самоводски.

⁵ Вж. сп. „Седмиченъ Прегледъ“, год. I, брой 7, стр. 9.

пратити намъ да учи децата каквоту думамхи попереди сасъ ваше преподобіе — още мало приходъ има монастирь отъ насъ, обаче Бога ради стурети добре, да пратите даскалъ сиги сасъ проигумена Григорія защо ний сми благодарни отъ негу и християните иматъ желание за единъ даскалъ да доди сасъ негу заедну и другу каквоту сми думали отпреди за даскалъ сасъ ваше преподобіе поки такатази да нашъ даскала нашъ прочее не забиватъ насъ въ святѣхъ молитвихъ вашихъ и Господъ Исусъ Христосъ Богъ нашъ милостивами пречистия своя Матери и святѣхъ ктиторовъ Симіона и святителя Савви да сохранитъ насъ отъ всѣхъ видимихъ и невидимихъ враговъ и да сподобитъ насъ поклонитися святому монастирю и видатися лицемъ къ лицу многолѣтие.

Вашего благополучие и царствие небеснаго наследие доброжелатели.

Сички свещеници. и хаджии, чорбаджии, и вси християни у Елена.

1806 ноемврия :

Както калугеритѣ, така сѣщо и пѣрвитѣ даскали сѣ преподавали на децата въ различни мѣста. Най-напредъ въ една неизвестна кѣща; после въ горния етажъ на женското отдѣление въ черковата „Успѣние Пр. Богородици“, която отначало била параклисъ, сетне обѣрната въ черкава, построена само отъ дървенъ материялъ, въ 1835 г. съборена и на мѣстото ѝ построенъ днешния грамаденъ и красивъ храмъ „Успѣние Пр. Богородици“. Следъ това въ кѣщата на Хаджи Кръстя; още по-късно въ Панайотова ханъ, отсетне на мѣстото му бѣше построена кѣщата на Илия Ст. Бобчевъ; а най-после въ специално за училище построена килия на празното мѣсто до плѣвника на попъ Никола попъ Стояновъ, изгорѣла презъ освободителната война.

Въ горнитѣ килии учителствували 20 души калугери и миряни, които преподавали по старата килийна метода и получавали отъ 300—800 гроша годишно, а ученицитѣ достигали до 100. Еленскитѣ деца никога не сѣ хранѣли учителитѣ си, а бацитѣ имъ плащали на училищната община, а последната изплащала на учителитѣ, и то само отначалото до 1836 г., а по-сетне, когато капиталътъ на училищната каса нарастналъ, бацитѣ на ученицитѣ не плащали

друго, освенъ годишно 6 гроша за дърва, а по-сетне годишно се плащало 10 гроша за дърва.

За да имаме по-добра представа за еленското училище въ неговото начало, ще си послужимъ съ запискитѣ на покойния търновски протонотарий Хаджи попъ Димитрий Самоводски, който между другото пише следното:

„Въ това време (1830 год.) даскалъ Стойко и дѣдо Зотикъ игуменъ на Преображенския манастиръ до Търново, се посъветуваха помежду си да ме проведатъ въ Елена да се уча славянска граматика. Тогава дѣдо Зотикъ ме заведе въ Елена по ноемврия и ме настани да стоя у Хаджи Йордана стария съ заплата по една ока брашно на день.

Еленското училище по онова време се казваше келия. То бѣше като образецъ на другитѣ околни села: Бебрево, Златарица, Минде, Капиново, Кованлъкъ, Церова-кория, Драгижево и Мерданя.

Благодарение на хилендарскитѣ таксидиоти хаджи Неофитъ, протосингелъ на владиката Илариона Критски, билъ стоялъ въ Елена 16 години и съ него духовникъ Арсений и Никандъръ учител и тримата бѣха хилендарци. Келията събираше до 100 и повече ученици. Имаше до стенитѣ два реда столове неподвижни, първиятъ до стенитѣ по-високъ вториятъ по-низкъ. Келията имаше две соби (печки). Дето бѣха собитѣ нѣмаше одрове. Насрѣдъ бѣха вратата. До вратата, отъ една страна бѣше учителското седалище, довольно голѣмичко, щото като додѣха нѣкои отъ първенцитѣ, насѣдваха при даскала Андрея (тогава се именуваше Андрей, не Дечо), на другата страна между вратата и собата стояха стомнитѣ, за да не пиятъ ученицитѣ зиме студена вода. Училището имаше две стаи, словени съ него, отдѣто се палѣха дветѣ соби. Въ едната стояхме ние, дето се учехме граматика, въ другата стояха нѣкои странни ученици. На двора имаше чешма, която постоянно течеше. Всичко бѣше просто и добро.

Даскалъ Андрея имаше помощници Никола попъ Стояновъ и Петко Николовъ (Бойкинъ). Тѣ вземаха заплата отъ черковата и задлъжени бѣха да палятъ кандилата, да метатъ черковата, да четатъ и да пѣятъ, да шѣтатъ на поповетѣ въ черкова и да помагатъ на учителя въ училището.

Въ училището имаше ученици отъ Беброво, отъ Златарица, отъ Капиново и отъ други села.

Азъ бѣхъ приготвенъ на граматическитѣ правила отъ дѣда Зогика. И като захванахме най-напредъ въ първия чинъ бѣхме петима ученици: Азъ, Никола попъ Стояновъ,¹ Иванъ Куру-Николовъ (Момчиловъ), Симеонъ Петровъ и братъ Коста отъ Капиновския манастиръ, Даскалъ Андрея ни учеше

Къщата на попъ Никола попъ Стояновъ.

граматически правила и разборъ технологически и тълкуваше ни отъ деянията на светитѣ апостоли.

¹ Баща на инженеръ Петко попъ Николовъ, дългогодишенъ директоръ на Б. Д. Ж. и бивши Софийски кметъ.

Тогази, кой що знаеше, не го криеше. Азъ знаехъ по-добре граматическитѣ правила и разказвахъ имъ; братъ Коста знаеше на прѣсти да намѣрва движимитѣ и недвижими празници (билъ го научилъ на това изкуство единъ русинъ монахъ отецъ Акакий). Братъ Коста научи мене и азъ научихъ други, Богъ да прости отца Акакий, дето е оставилъ споменъ въ България.

Даскалъ Андрея имаше обичай да изпѣва на ученицитѣ черковни тропари, кондаци, недѣлни и празнични ирмоси на Господски и Богородични празници, и то по светогорско пѣние. Преди празникитѣ нѣколко дена напредъ, като разпуснѣше множеството ученици и останатъ, които иматъ способностъ и ревностъ. Когато той нѣмаше време оставяше да имъ пѣятъ или Никола попъ Стояновъ, или Петко Бойкинъ или Иванъ Н. Момчиловъ; той бѣше момче 12—13 годишно, бодро и внимателно.

Най-много обичаше науката попъ Сава попъ Милановъ, баща на двамата братя свещеници — попъ Миланъ и попъ Андрея. Кънчо Симитя (той бѣше ходилъ по нѣмско, знаеше германски и гречески). Хаджи Христо Хаджи Стояновъ и Мартинъ Хаджи Цончовъ¹. Пооледниятъ бѣше търговецъ — терзия въ Търново, но като си додѣше въ Елена, все дохождаше въ училището съ Хаджи Христа Хаджи Стояновъ да слушатъ като предава даскалъ Андрея граматически правила, художнословие и тълкувание отъ славянски на български, и като му се щѣше да остави търговията и да захване науката.

Въ училището бѣше тогава обичай: които ученици дохождатъ най-напредъ, отъ начало да имъ пишатъ учителитѣ ази-буки на бѣла книга, или на панакида²; този способъ бѣше по-икономиченъ, защото, ако се вършеше се съ бѣли книги, де шѣше да му излѣзе края. Тогава паритѣ бѣха малко. На панакидата се изучава ученицитѣ и на писане, и на смѣтане. И който щѣше да се учи повече, купуваше си часословъ, псалтирь и апостолъ, а който не, като се научеше

¹ Дѣдо по майка на Даректора на Статистиката — Кирилъ Г. Поповъ.

² Панакидитѣ се правѣха отъ крушеви дъски, добре огладени, напечени на огъня и напоени съ восъкъ. Когато ученицитѣ изучаватъ единъ урокъ, остѣргватъ панакидата съ ножче, и написваше имъ се другъ. Панакидитѣ служеха на ученицитѣ и по смѣтане.

да прочита и да записва, оставяше училището и залавяше частна работа“.

Къмъ 1836 гсд., когато еленчани оценили ползата отъ науката и когато броя на ученицитѣ нарастналъ, тѣ построили „алилодидактическо училище“, зданието на което е запазено и до сега и до скоро служеше за околийска болница. Обучението въ това училище се е водѣло по въведената тогава въ Габрово „Белъ-Ланкастерска метода“.

Въ алилодидактическото училище ꙗучителствували до освобождението 22 учители. То имаше само единъ салонъ и три класни стаи. Салонътъ служеше за помѣщение на ученицитѣ отъ първоначалното училище съ тригодишенъ курсъ и това училище се наричаше „взаимно“, а другитѣ две стаи служеха за помѣщение на класнитѣ ученици и на училищната библиотека, а третата за училищни пособия и отгукъ се палѣше печката (собата) на салона — „взаимното училище“. Наскоро следъ построяването на алилодидактическото училище доꙗнего бѣ издигнато отдѣлно здание за класнитѣ ученици, но това здание е вече съборено.

За подигане на еленското училище помогнали най вече две обстоятелства: 1) Това, дето Иларионъ Макариапoлски проводилъ Ивана Момчиловъ, Никифора попъ Константиновъ и трииата си братя Димитъръ, Никола и Тодоръ да се учатъ въ Русия и станатъ следъ това учители, и 2) това, дето еленчани се заловили много отъ рано, навѣрно отъ 1836 г., да основатъ единъ фондъ за поддържане на училището си.

Основата на училищния фондъ е положена отъ доброволни пожертвувания. Почти всички по-заможни хора зевещавали по нѣщо преди смъртъта си за училищата: по 1000, по 5000 нѣкои дори и по 10000 гроша. Тия пари се управлявали отъ единъ школски епитропъ, който избирали чорбаджиитѣ помежду си. Този епитропъ давалъ всѣкога смѣтка на нова година. Събранитѣ пари се давали подъ лихва. По такъвъ начинъ училищния фондъ достигналъ до 400,000 гроша; обаче тая сума скоро пропаднала, главно поради следния случай: наскорн следъ кримската война, когато почнали да се преселватъ татаритѣ и черкезитѣ у насъ (въ 1862 год.), турското правителство поискало отъ българскитѣ общини да дадатъ хбраили средства за построяване жилища за тия нови преселници. Еленчани, на мѣсто да дадатъ пари отъ собст-

венитѣ си кесии, поискали да се дадатъ такива отъ училищния фондъ. Тогава единѣ отъ приближенитѣ до чорбаджиитѣ Никола Жековъ злоупотѣбилъ 50,000 гроша. Възползвани отъ това повече отъ длъжницитѣ на училищната каса не искали да повърнатъ взетитѣ отъ тѣхъ пари, като казвали: „Никола да ги даде и ние ще ги дадемъ“. Но нито Никола ги далъ, нито другитѣ, та училищниятъ фондъ се опропастилъ, че следъ освободителната война отъ него били останали само 14,000 гроша.

Най-първиятъ учителъ въ алилодидактическото училище билъ даскалъ Андрея попъ Дойновъ Робовски, който, макаръ и жененъ, ходилъ още въ 1830 г. въ Свищовъ да изучава славянската граматика на Мразовича при рилския инокъ Хрисандъ, нареченъ още Христати Павловичъ Дупничанинъ, и сжщата година се върналъ, та станалъ учителъ въ Елена. Даскалъ Андрея учителствувалъ до 1838 г. или 1839 г. Следъ него учителствувалъ една година даскалъ Манолъ Стателовъ отъ Лѣсковецъ, а отъ 1840—1843 г. учителствувалъ даскалъ Димитъръ¹ отъ с. Самоводени, който почналъ да преподава гръцки езикъ и география, като донесълъ следъ себе си гръцки географически атласи. Той билъ получилъ образованието си въ гр. Смирна (Мала-Азия).

Взаимноучителната метода била замѣнена въ Елена съ новата звучна метода още въ 1873 г. отъ учителя Тодоръ попъ Христовъ (Калинкинъ), отсетне свещеникъ и дълги години архиерейски намѣстникъ въ Елена. Той бѣ изучилъ тая метода въ Габрово при учителя Никола Сарановъ²;

Въ втората половина на 1843 год. се завръща въ родния си градецъ еленчанинѣтъ Иванъ Куру-Николовъ Момчиловъ, който три години билъ училъ въ Атина елински,

¹ Отсетне търновски протонотарий хаджи попъ Димитъръ, за когото се споменува по-горе, че билъ по-рано (1830 год.) ученикъ въ гр. Елена.

² Разпространителѣтъ на звучната метода у насъ бѣше покойниятъ професоръ по педагогия при Висшето училище Янко Йосифъ Ковачевъ, който стоялъ твърде кратко време въ Габрово и заминналъ оттамъ за Щипъ, дето се условилъ за учителъ. Габровската община изпратила тогава Н. Сарановъ въ Щипъ, за да изучи при Ковачевъ новата метода; а когато следъ две години Сарановъ се завърналъ въ Габрово, при него почнали да се стичатъ учители отъ всѣкъде, за да изучатъ новия лесенъ начинъ на преподаване.

латински и нѣмски езици и сетне по съветитѣ на Илариона Ст. Михайловски заминалъ за Одеса да изучи добре и славянски езикъ. Въ Одеса Момчиловъ престоялъ само една година и поради болестъ напусналъ тамкашната (Херсонска) духовна семинария. Когато презъ есеньта сжщата година (1843) Димитъръ Самоводски напуша Елена и отива учителъ въ Тръвна, еленчани условили на негово мѣсто Иванъ Н. Момчиловъ съ 3,000 гроша годишна заплата, която за пръвъ пѣтъ се виждала много голѣма на съгражданитѣ му, ала по-сетне

Иванъ Н. Момчиловъ, основатель на Еленската „даскалоливница.“

пораствала до 6,000 гроша, а още по-сетне достигнала до 9,000 гроша. Училището, въ което той почналъ да учителствува, било сжщото здание, въ което самъ той се бѣ училъ, (изгорѣло презъ освободителната война); но на втората година той се премѣстилъ въ новопостроеното училище, което по неговъ съветъ еленчани съградили и което до скоро служеше за околийска болница. Той направилъ въ еленското килийно училище известни реформи, съ които съвсемъ промѣнилъ и преобразилъ дотогавашната училищна дисциплина.

Вмѣсто алилодидактическото обучение въвелъ въ еленското училище ланкастерската метода на обучението, а като въвелъ много нови предмети и нѣкои чужди езици, съ това открилъ въ 1844 год. първото класно училище въ Северна България, защото второ по реда си, Габровското, се отворило едвамъ въ 1857 год.¹, когато се завърналъ отъ Русия Априловския възпитаникъ Т. Бурмовъ, който го е и наредилъ.

Ето едно свидетелство, издадено отъ Ивана Н. Момчиловъ и другаря му Никола Ст. Михайловски на тогавашния ученикъ Стоянъ попъ Андреевъ Робовски, отъ което се вижда, какви предмети сж преподавали тия достойни и много за служили на отечеството ни учители, и че въ 1844 г. било отворено класно училище въ Елена.

Ето и самото свидетелство, на което правописътъ му е напълно запазенъ.

„СВИДЕТЕЛСТВО“

Представитель-а на това, Стоянъ П. Андреевъ отъ Елена, постъпилъ въ тукашното народно училище дѣйствителенъ ученикъ въ 1844-та година и въ разстояніе на седемъ години до 1851-ва година училъ е следующи-тъ учения :

1. Свещеннѣ исторіиѣ.
2. Свещеный Катихизисъ.
3. Догматическо богословіе.
4. Църковно-Славянскій языкъ съ граматиката му.
5. Географіѣ Политическѣ, Математическѣ и физическѣ.
6. Аритметикѣ, часть отъ Алгебра и Геометрія.
7. Логикѣ.
8. Психологіѣ.
9. Физикѣ.
10. Всеобщѣ Исторіѣ.
11. Русски языкъ.
12. Начало на Просто-Грьцкій языкъ.

„Като слѣдуваше тѣзи предмети, въ сичкото временно разстояние показа постоянно прилѣжаніе и добре и честно

¹ Тукъ говоримъ за класното училище, а първоначалното по Белъ-Ланкастерската метода било открито въ Габрово отъ О. Неофита Рилски въ 1835 година.

обхождене както между съученицы-тъ си, тъй и въ обществото-то по вънъ.

Въ свидѣтелство за това дава му се настояще-то свидѣтелство потвърдено съсъ саморжчни-тъ учителски подписи“.

27 октомвр. 1851

Елена

Учители:

Николай х. С. Михайловскій
Иванъ Н. Мочировичъ¹

При всичко че това свидетелство е известно на бившия началникъ въ Министерството на Просвѣщението, копривщенца Лука Ив. Доросиевъ, който самъ го е помѣстилъ въ сп. „Училищенъ Прегледъ“, год. III стр. 376, обаче сжщиятъ въ статията си: „Нашето училище и народното ни възрждане“, помѣстена въ „Българска историческа библиотека“, год. II, т. I, казва, че първо класно училище въ България било отворено въ 1846 год. въ Копривщица отъ съгражданина имъ Найдень Геровъ, а второ мѣсто дава на Т.-Пазарджийското, открито на 1847 год. отъ нашия съгражданинъ Никифоръ попъ Константиновъ, трето — на Калоянското, открито въ началото на 1848—1849 год. отъ Ботя Петковъ, баща на поета-революционеръ Христо Ботевъ, 4-то мѣсто дава на Еленското класно училище, като казва, че било открито въ началото на 1848—49 год. отъ Ив. Н. Момчиловъ и Никола Ст. Михайловски. Ако еленското класно училище не бѣ открито въ 1844 год. отъ Ив. Н. Момчиловъ, т. е. две години по-рано отъ Копривщенското, както се твърди въ горното свидетелство то и татарпазарджичани нѣмаше да пращатъ чакъ въ Елена пратеници да искатъ учители отъ представителя на еленската „даскалоливница“ Ив. Момчиловъ, а такива щѣха да подирятъ отъ близката (до вратитѣ имъ) Копривщица.

Иванъ Момчиловъ събралъ по-стари ученици и даскали почналъ да имъ преподава логика, риторика, психология, гръцки езикъ, история и география. Курсътъ му траялъ две години. Тогава почнали да прииждатъ въ Елена ученици отъ

¹ Оригиналътъ на това свидетелство се намира въ архивата на възрожденето въ Етнографическия музей, а е публикувано отъ Йорданъ п. Георгиевъ въ сп. „Училищенъ Прегледъ“, год. XII, стр. 376.

Търново, Свищовъ, Сливенъ, Шуменъ, Карнобатъ, Лѣсковецъ, Горня-Орѣховица и други градове и села. Между тия ученици били и известнитѣ наши обществени дейци, покойнитѣ П. Р. Славейковъ и Драганъ Цанковъ. Скоро външнитѣ ученици станали толкова много, че нѣмало де да живѣятъ, та общината имъ построила особени стаи въ двора на училището.

Като схващалъ целитѣ на възпитанието, първиятъ класенъ учителъ въ еленското училище Ив. Н. Момчиловъ, за да навикне ученицитѣ си на чистота още въ ония времена, задължавалъ ги да бждатъ чисти и спретнати¹; да се стрижатъ и миятъ често, да си рѣжатъ ноктитѣ, да носятъ винаги кърпа за носъ, и точното изпълнение на всичко това самъ провѣржавалъ всѣка сутринъ. Самъ той, като се завърналъ отъ Одеса, билъ низко остриганъ и облеченъ въ тѣсни (френски) дрехи — панталони, жилетка, сюртукъ и руска шапка. Това облекло било съвсемъ ново за съгражданитѣ му; особено руската шапка, никакъ не се харесала на представителитѣ на властта и на нѣкои отъ чорбаджиитѣ; по тѣхно настояване той замѣнилъ шапката съ фесъ. До тогава всички еленчани, стари и млади, бръснѣли главитѣ си, оставяйки само по една кика (перчемъ)².

Тази е причината, дето нѣкой отъ съгражданитѣ на Момчиловъ отначало погледнали на стригането съ негодувание; тъй щото Ив. Н. Момчиловъ не само се явява разпространителъ на образуването въ Елена, но и на модата.

За да навикне младитѣ си съграждани на редъ, приличие и благочиние, въ духа на религиозно-нравствено възпитание, изисквалъ отъ тѣхъ да бждатъ послушни и покорни къмъ родителитѣ си, да се отнасятъ съ почитъ къмъ по-старитѣ, да бждатъ на вредъ и въвъ всичко примѣрни въ обпоскитѣ си, да се молятъ вечеръ на лѣгане и сутринъ на ставане. Срещу празникъ ги водѣлъ, по 2-ма и 4-ма въ дълги редици, на черкова, която по задължение трѣбвало да посещаватъ всѣки празникъ.

¹ Вж. „Биография на Иванъ Николовъ Момчиловъ“ отъ Миланъ Радивоевъ.

² Обичаятъ да си бръснатъ мъжетѣ главитѣ и да си оставятъ косичка (перчемъ) е пренесенъ отъ Централна и Източна Азия отъ Исландитѣ, които, както е известно, сж били отъ тюркменско-татарско произхождение и дошли въ Европа отъ Централна Азия.

Като си припомнѣлъ старата пословица: „Въ здраво тѣло има и здравъ умъ“, той не забравилъ да направи много и за физическото възпитание на ученицитѣ си, та ето защо той, покрай другитѣ предмети, въвелъ да се преподава въ отдѣлни класове и гимнастика, — маршируване въ дълги редици на откритъ въздухъ изъ черковния дворъ, дето се намирало самото училище.

За свикване на ученицитѣ, както и за започване и свършване на учебнитѣ занятия, той пръвъ е въвелъ да се употребява звънецъ. За пазене реда презъ антрактитѣ, както и да надзираватъ тишината въ училището и да помагатъ на слабитѣ въ приготвяне на уроцитѣ имъ, изъ между по-силнитѣ ученици се назначавалъ отъ учителя по еднѣ „Главенъ“, който окачвалъ отъ лѣво на гърдитѣ си полушарообразенъ, корубестъ, дребно назъбенъ по краищата, отъ жълта медъ знакъ, нареченъ „звезда“. За до излизатъ ученицитѣ по-малко и наредъ въвъ време на занятие, до вратата се поставялъ пакъ особенъ ученикъ, нареченъ „дверникъ“. Той изхвърлилъ тѣлесното наказание — пръчката. „Когато го запитали, защо е премахналъ пръчката, той казалъ: „Когато на възпитателя липсва знание и система, той ги търси въ пръчката. Науката, като не намира добра почва у чловѣка, тя го напуска, — ето защо е казано, че отъ всѣко дърво свирка на става“. Предшественицитѣ, както отсетне и приемницитѣ на Момчиловъ, упражняваха дори до освобождението пръчката въ Еленското училище; а, когато е билъ запитанъ единъ отъ тѣхъ, защо отново сж въвели пръчката, той казалъ: „Нашитѣ деца не разбиратъ езика на словото, а разбиратъ само езика на пръчката“. Другъ единъ еленски учителъ не се е чувствувалъ „даскалъ“ безъ пръчка. Той я практикувалъ за удоволствие. За прегръщенията на децата презъ седмичнитѣ дни, той ги е биелъ предварително презъ сботнитѣ дни.

Тѣзи сж реформитѣ, за които споменахме по-горе и които, като културно нововъведение, не само очудвали еленчани, но отговаряли напълно на вкуса на тогавашнитѣ имъ нужди; особено ликували тѣ, когато виждали синоветѣ си на урокъ по гимнастика да минаватъ импозантно, наредени като войници по черковния дворъ или изъ градскитѣ улици, когато ги извеждатъ на полето, или отиватъ следъ свършване на учебнитѣ си занятия у дома си или на черкова. Всичко това,

както и въвеждането на много нови учебни предмети съ преподаването за пръв път по ланкастерската метода, не само че ги каралъ на драго сърдце да пращатъ децата си при новия даскалъ, но мнозина отъ тѣхъ, ако и възрастни вече, почнали да посещаватъ училището. Не тъй обаче погледнали на това необикновено явление въ живота на еленчани турскитѣ власти въ града. Подозрителни, каквито си сж, турцитѣ не захъснѣли да повикатъ новия даскалъ на конака да го питатъ : защо се употребява звънецъ въ училището и защо ученицитѣ ставали, сѣдали, ходѣли като войници по команда? Особено тежко впечатление имъ правѣли упражненията по гимнастика. „Това талимъ—военно обучение ли е?“ му казвали тѣ. Той, безъ ни най-малко да се побои, далъ имъ потрѣбнитѣ обяснения и, подпомогнатъ отъ застъпничеството на чорбаджиитѣ, билъ освободенъ и никога не обезпокояванъ.

За да тури редъ въ училището и за леснота въ обучението, Момчиловъ раздѣлилъ по възраст и подготовка, ученицитѣ отъ старото училище на две голѣми групи: отъ малкитѣ и по-слабо подготвенитѣ образувалъ тъй нареченото „взаимно училище“, занятията въ което той повѣрилъ на съгражданина си Йорданъ Неновъ отпърво, а после и на Ивана попъ Стефановъ; отъ по-възрастнитѣ образувалъ „подготовително училище“, въ което самъ той работѣлъ, надзиравайки и опжтвайки отъ време на време другия си помощникъ въвъ „взаимното училище“.

Запознатъ оше въ Гърция и Русия съ новото тогава течение, че обучението на децата въ училището трѣбва да става на матерния имъ езикъ, Иванъ Н. Момчиловъ, щомъ се завърналъ въ родния си градъ, заедно съ помощника си Йорданъ Неновъ, започналъ да обучава бжднитѣ си съграждани отъ взаимното училище на чисто говоримъ български, а не на славяно-болгарски езикъ по наустницата, псалтира и апостола, както било до неговото идване въ Елена и както е било дълго време въ другитѣ български училища.

За да допринесе нѣщо повече за знанието и физическото развитие на ученицитѣ си, Момчиловъ ги водѣлъ съ другаря си попъ Стефановъ, на 4 — 5 клм. отвънъ града да се кжпятъ и на разходка, която прекарвалъ съ тѣхъ въвъ весели беседи по хигиена, география и история.

Виждайки неволята и страданията на мнозина отъ съ-

гражданитѣ си отъ разни болести, предизвикани често отъ грубо невежество, отъ липса на лѣкари и просвѣта, Ив. Н. Момчиловъ неуморно, покрай другата си работа въ училището, се грижилъ и за тѣхъ: съветвалъ ги, какво да правятъ, па дори и самъ ги лѣкувалъ. Въ Елена и околията до скоро се срещаха старци, които той самъ е излѣкувалъ отъ треска и други болести. Тоя работникъ винаги е гледалъ умственото развитие на ученицитѣ му да върви успоредно съ тѣлесното, което се вижда най-добре отъ голѣмитѣ му грижи за тѣхното здраве.

За да навикне ученицитѣ, какъ да живѣятъ, за да бждатъ здрави, той имъ давалъ винаги хигиенични съвети, които отсетне били напечатани на отдѣлни таблици и окачени изъ класнитѣ стаи. Тия хигиенични съвети били по-късно напечатани въвъ втората книжка отъ първото издание на читанката му „Първа отдѣлка за първоначалнитѣ училища“. За забелезване е, че тия съвети и днесъ не сж си изгубили значението, защото напълно се сходятъ съ най-новитѣ принципи на хигиената.

Насърченъ отъ ентузиазъма, съ който еленчани посрещнали почнатото отъ него дѣло и отъ добрия резултатъ на работата си въ училището, Ив. Н. Момчиловъ отъ день на день сѣ повече се предавалъ на по-нова дейность. Голѣмитѣ спѣнки, които срещалъ ежедневно въвъ вървежа на повѣреното му училище, липсата на учебни помагала за учителитѣ, както и нѣмането на български почти никакви учебници, сжщо не го отчайвали; напротивъ винаги предвидливъ и съобразителенъ, за да премлхне това зло и да помогне за умственото развитие на ученицитѣ си, основалъ при Еленското училище библиотека, за обогатяването на която той чрезъ родолюбивия и многозаслужилъ на отечеството ни одески българинъ Василия Евст. Априловъ и разни други руски благотворителни дружества можалъ да осжществи и тази си заветна мечта: наскоро за еленското училище били изпратени отъ Русия много различни книги, географически карти, глобуси и единъ печатъ съ изобразенъ пѣтелъ, символъ на пробуждане.

За да създаде отъ ученицитѣ си добри работници за свѣстяване на българския народъ, Момчиловъ гледалъ още въ крѣхката възраст да всѣ въ сърцата на ученицитѣ

си безкористие и народна гордостъ, — да ги подготви да обичатъ хубавото ни отсчество повече отъ всичко на свѣта и да се жертвуватъ за неговото благо.

Въвъ втората отдѣлка отъ неговия „Началенъ Прочетъ“, стр. 69, четемъ: „Обичай отечеството си и никога да не пожелаешъ и предпочетешъ друго отечество отъ твоето: салтъ едно таквозъ пожеланіе счита се за начало на предателство. Отъ всичкитѣ езицы по свѣта предпочитай бащина си и майчина си езикъ, що си най-напредъ въ живота си него чулъ и научилъ отъ тѣхъ, и въ който тѣ сж тѣ отхранили: защото салтъ едно малко прѣзрѣніе къмъ бащиния езикъ счита се за голѣма неблагодарностъ и прѣзрѣніе къмъ родителитѣ...“

Работейки въ тоя духъ чрезъ училището и черковата, Ив. Н. Момчиловъ, като „вѣщъ учитель“, както го нарича ученикътъ му П. Р. Славейковъ, и като родолюбивъ гражданинъ отиде по-далечъ. Съзнавайки голѣмото възпитателно значение за народа празнуването паметъта на заслужили труженици, той наскоро следъ откриването на новото еленско училище, въвелъ и наредилъ да се празнувана 30 януарий ст. ст. паметъта на „Три Светители“, като училищенъ празникъ съ обща панахида за всички благодетели на еленското училище. Отъ 1859 г. обаче, този празникъ се замѣнилъ съ общоучилишния български празникъ 11/24 май, деньтъ. посветенъ на Св. Св. Кирилъ и Методий. За пръвъ пжтъ Момчиловъ говорилъ на ученициитѣ си за тѣзи свети братя презъ 1844 г., когато започналъ да имъ преподава славянски еаикъ. Паметъта на Св. Св. Кирилъ и Методий въ Елена за пръвъ пжтъ била тържествено отпразднувана презъ 1861 г. и понеже до тогава нѣмало никаква хвалебна пѣсенъ въ тѣхна честь, Ив. Н. Момчиловъ съставилъ тропаря: „Еднокровны и сущи по плоти...“, пѣенъ на първи гласъ по източното пѣние изпърво въ Елена, а по-сетне вече въ Горна-Орѣховипа и В.-Търново.

Презъ 1848 г., по настояването на роднинитѣ си, въ Елена се завръща Никола Ст. Михайловски свършилъ сжщата година историко-филологически факултетъ въ Московския университетъ. Съгражданитѣ му го условватъ учитель, другаръ на Ив. Н. Момчиловъ. При учителствуването

на тия двама достойни и многозаслужили на отечеството ни учители и обществени дейци, еленското училище достигнало до върха на славата си, — като него тогава нѣмало никжде изъ цѣла България.

Тази именно бѣше едничката причина да се стекатъ на учение въ Елена много младежи отъ Търново, Горня-Орѣховица, Лѣсковецъ, Свищовъ, Сливенъ, Ямболъ, Кортенъ, Твърдица, Бебрево, Котелъ, Жеравна, Градецъ, Карнобатъ, Стара-Загора, Шуменъ и много други покрайнини на България. Тѣзи младежи по-сетне станали добри учители — родолюбци, отлични борци и самоотвержени дейци по свѣстяването на българския народъ. Отъ тия ученици известни сж: П. Р. Славейковъ, Драганъ Цанковъ, Д-ръ Ионъ Касабовъ, Д-ръ Боневъ (отъ Търново), Добри Войниковъ, Добри Чинтуловъ, П. В. Оджакوفъ, Никола Козловъ, по-късно поетъ, — всички станали учители, за което и П. Р. Славейковъ, ученикъ презъ 1848 и 1849 год. въ Елена, справедливо нарекълъ още тогава еленското училище „Даскалоливница“.

Къмъ 1845 г. еленчани почнали да прашатъ и момчетата си въ училище, дето се учили наедно съ момчетата. Въ 1866 г. били направени две стаи¹ при църквата „Рождество Пр. Богородици“ за женско училище, което се преобърнало следъ нѣколко години въ трикласно и като такова траело до 1894 год. Сега по нѣмане средства момчетата се учатъ заедно съ момчетата въ реалното училище „Иларионъ Макариополски“.

Що се отнася до заплатитѣ на учителитѣ отъ класното училище, тѣ били за времето си много голѣми. Наистина, на първия си класенъ учителъ Момчиловъ еланчани плащали малки заплати, но следъ нѣколко години, както видѣхме, заплатата му достигнала годишно до 9,000 гроша. На Михайловски плащали най-напредъ 9,000 гроша, а после я повишили заплатата му на 12,000 гроша годишно. Сжщата почти заплата получавалъ и Никфоръ попъ Константиновъ, на когото плащали споредъ обстоятелствата ту 7,000, ту 9,000, ту 12,000 гроша годишно. Славата на еленското училище не отслабвала никога, поради което въяшни ученици идѣли да се учатъ въ него дори до освобождението. Отъ това училище сж излѣзли

¹ Едната стая сега служи за околійска ливница, а другата — за канцелария на мѣстното свещеническо братство.

много ученици и свещеници, които, пръснати по всички краища на родната земя, будѣли народната свѣсть.

Презъ есенъта на 1852 год. Никола Ст. Михайловски напусналъ еленското училище и се премѣстилъ въ Търново. На негово мѣсто постѣпилъ учителъ Никифоръ попъ Константиновъ, който на 10 юний 1856 год. сѣщо напусналъ Елена и отива въ Габрово.

Въ еленското училище остава пакъ самъ да работи Ив. Н. Момчиловъ, който сѣщата 1856 г. встѣпва въ бракъ съ Андони Ив. Малечкова, дъщеря на видния и влиятеленъ тогава горно-орѣховски родолюбивъ търговецъ Иванъ Малечковъ отъ Дрѣново. Прѣзъ 1859 г. Ив. Н. Момчиловъ заедно съ брата си Стояна преселва се въ Горня-Орѣховица, дето учителствувалъ до 1864 год. И тукъ, както въ Елена, той работилъ съсъ сѣщата енергия и привлѣклъ отъ града и отъ вънъ много ученици въ добре уреденитѣ отъ него взаимно и класно училища, които му стрували голѣмъ трудъ; освенъ това, тукъ той трѣбвало да се бори съсъ силнитѣ и влиятелни горноорѣховски гъркомани, докле затвори грѣцкото училище, въ което главенъ учителъ билъ нѣкой си Иванъ Сигалось, грѣкъ отъ о-витѣ въ Архипелагъ, зетъ на видния и влиятеленъ гъркоманинъ попъ Лефтеръ отъ Горня-Орѣховица. До идването му въ тоя градъ въвъ всички тамошни черкови се четѣло и пѣло по грѣцки, само въ главната черкова „Св. Богородица“ отдѣсната страна на клироса се четѣло и пѣло по църковно-славянски. Той ясно съзнавалъ високото си призвание, и го изпълнявалъ повече отъ колкото може да се иска отъ неговитѣ познания и отъ темперамента му. Той станалъ известенъ не само въ града като виденъ човѣкъ, но и въ цѣлата околия. Ученостъта на даскалъ Ивана била пословична: всѣкой го уважавалъ и за обществени въпроси до него се допитвали. Момчиловъ билъ не само учителъ тукъ, но и пѣвецъ въ черкова, гласътъ му, ако и не особено звученъ, пѣнието му се нравѣло на богомолцитѣ, защото пѣелъ на черковно—славянски, даже и на ново-български. По инициативата на Момчиловъ били въведени въ Елена, Горня-Орѣховица, Търново и въ другитѣ градове и по-голѣми села въ Търновско желѣзни дѣски-камбани за черковитѣ, което нѣщо се запрѣтѣвало до него време отъ турскитѣ власти. Насърчавалъ хората въ трудолюбие, поучавалъ ги да си пращатъ

децата въ училището, а дето му прилегне вселявалъ въ обществото и ония борби, които станаха начало на черковното и политическо освобождение.

Съ благиятъ си характеръ, съ новитѣ си наредби и преобразования въ училището, съ проповѣдитѣ си въ черкова, съ многото си навременни речи въ училището, Момчилъ до толкова пробудилъ националното съзнание на новитѣ си съграждани—горнеорѣховци, щото сполучилъ да ги убеди да изхвърлятъ грѣцкия езикъ изъ черковитѣ си.

Но слѣпитѣ орждия на търновския владика, горнеорѣховскитѣ и търновски гъркомани, подигнали цѣлъ походъ противъ реформатора даскалъ Ивана и настоявали предъ владиката и турската властъ да изгонятъ „еретика„ отъ града, но не сполучили, защото по-личнитѣ и влиятелни търговци били на негова страна и го запазили.

Ив. Н. Момчиловъ още презъ 1844 г. схвашалъ, че въ много градове на отечеството ни борбата на пробудилия се народъ съ гърцитѣ куца, отива бавно и почти безъ успѣхъ, поради липса на училища и просвѣтени родолюбиви водители. Имайки предвидъ това обстоятелство, Момчиловъ се залавя усърдно да работи за отваряне на повече училища и да съветва най-настойчиво познатитѣ си измежду тогавашната интелигенция да отварятъ училища, като се задължавалъ да имъ изпраща учители изпърво отъ еленското, а по-сетне и отъ горнеорѣховското училище въ новооткрититѣ тогава училища въ разнитѣ кѣтове на България¹.

Тѣй, отъ ученицитѣ му Драганъ Цанковъ отива въ Свищовъ, а по-сетне въ Русе; П. Р. Славейковъ — въ Търново, Тръвна, Севлиево, Бѣла и другаде; Д. Войниковъ — въ Шуменъ; . П. В. Оджакъвъ, Никола Козловъ, Стоянъ П. Калянджиевъ — въ Лѣсковецъ; Дичо Марковъ — въ Беброво, с. Вардунъ (Ески-Джумайско), Градецъ, Сливенъ и Елена; Миланъ попъ Савовъ (по късно свещеникъ) — въ Лѣсковецъ, Сливенъ и Елена; Добри Чинтуловъ—въ Сливенъ; Ив. М. Молловъ — въ Беброво и Градецъ; Стойко Ивановъ — въ Горня-Орѣховица; Иванъ попъ Стефановъ (Кара-Стефановъ)—въ Ямболъ; Д. Пастовски — въ Карнобатъ; Коста попъ Кръстевъ — въ Жеравна; Т. Радославовъ — въ Беброво;

¹ Вж. „Биография на Ив. Н. Момчиловъ“ отъ Радивоевъ.

Георги Стефановъ и Миланъ Стойковъ — въ Кортенъ (Ново-загорско); Атанасъ Кочановъ — въ Церова-кория (Търновско), а после въ Елена; Миланъ Радивоевъ — въ Габровó, Елена и Търново; Спиридонъ Грамадовъ — въ Ески-Джумая; Тодоръ Шишковъ — въ Стара-Загора, Търново и Сливенъ; Илия Ст. Бобчевъ — въ Елена; Христо Ив. Пановъ — въ Горня-Орѣховица; Радко М. Радославовъ — въ Златарици, Дръново, Разградъ, Горня-Орѣховица; Никола К. Минковъ — въ Тръвна; Атанасъ Г. Бошнаковъ — въ Тулча; Георги Г. Бошнаковъ — въ Свищоеъ (участникъ въ Свищовския бунтъ, прекаралъ около 15 години на заточение въ Диярбекиръ); даскалъ Атанасъ Ивановъ — въ Стара-Загора; Никола Лазаровъ — въ Тулча; Христо Иордановъ Памукчиевъ — въ Манкалия и после въ Червена-вода (Русенско); Михаилъ Кумановъ — въ Т.-Пазарджикъ, Пловдивъ, Пещера и Батакъ; Георги Райковъ — въ Т.-Пазарджикъ и Пещера; Иорданъ Неновъ — Татаръ-Пазарджикъ, Панагюрище, Сопотъ, Чирпанъ и Хасково; Иорданъ Тевикелевъ — въ Тутраканъ; Миланъ Кънчевъ — въ Силистра, Тулча и Елена; Иванъ попъ Хр. Кършовски — въ Добричъ и Гюргево (Румжния); Сава Катрафиловъ (по сетне свещеникъ и революционеръ) — въ Ески-Джумая, Дедегачъ; Петъръ Костовъ (по сетне свещеникъ П. Арnaudовъ) и Никола попъ Михалевъ — въ Русе; Стоянъ попъ Андреевъ Робовски — въ Разградъ, Враца, Беброво и Елена; Константинъ Мариновъ — въ Троянъ и Стара-Загора; Тодоръ Калинкинъ (отсетне свещеникъ) — въ Девня, Варна, Тулча и Елена; Никола Кънчевъ — въ Котелъ и Елена и т. н. ... Споредъ ученика му Иванъ М. Моловъ, въ Северна България отъ Враца и Никополъ на изтокъ до устието на Дунавъ и Черно море; а въ Южна България отъ Т.-Пазарджикъ, Стара-Загора, Ямболъ до Бургазъ и Месемврия въвъ всички по-голѣми градове и села по това време били уредени училища, въ които учители сж били възпитаници на еленската „даскалоливница“. Учители отъ еленското училище проникнали дори и въ Македония. Знае се, че въ Неврокопъ и въ Враня (Моравско — Сърбия) се е подвизавалъ еленчанинътъ Тодоръ Неновъ, братъ на Иорданъ Неновъ. Стари неврокопчани разказватъ, че до балканската война (1912—1913 год.) още стояла плѣвнята, въ която Тодоръ Неновъ открилъ първото българско училище въ Неврокопъ.

Изъ между ученицитѣ на Ив. Н. Момчиловъ, отъ по-виднитѣ и заслужили дейци, билъ още и Георги Живковъ, книжовникъ, учителствувалъ въ Русе, Варна, Ески-Джумая и Одринъ, участвувалъ въвъ възстанията презъ 1862, 1867—1868 и 1875 години, регентъ до избирането на Фердинандъ Кобургски за князь на България, а после министъръ на просвѣтата въ кабинета на Ст. Стамболовъ. Ученикъ билъ на Момчилова и Никола Живковъ, братъ на Георги, сжщо книжовникъ, революционеръ, създателъ на народния маршъ „Шуми Марица“, учителствувалъ въ Берковица, Севлиево, Тулча и Македония. Наскоро следъ смъртъта на Момчиловъ, двамата братя, Георги и Никола Живкови, за да увѣковечатъ паметъта ни достойния си учителъ, издали репродукция отъ портрета му, украсенъ съ вѣнецъ отъ лаврови клонки около лика му, и го изпратили между бившитѣ ученици, излѣзли отъ еленската „даскалоливница“.

Политическата далновидность на Ив. Н. Момчиловъ проявлява въ следния случай: презъ 1845 г. Никифоръ попъ Константиновъ, еленчанинъ, се завръща отъ Одеса да търси средства до довърши образованието си. Тогава пристигнали въ Елена пратеници отъ Т.-Пазарджикъ, за да действуватъ предъ главния учителъ на еленската „даскалоливница“ да имъ се пратятъ или препоръчатъ учители за въ града имъ. Ив. Н. Момчиловъ имъ посочилъ руския възпитаникъ Никифоръ попъ Константиновъ и Иордана Неновъ, свършилъ еленското училище, като помощникъ на първия. Попъ Константиновъ отначало отказалъ, но по съвета и силното настояване на приятеля си Момчилъ, съгласилъ се да замине. Когато тръгнали тия първи български разсадници на новобългарското образование, изпратили ги тържествено далечъ отъ Елена много тѣхнии съграждани, на чело съ учителя Ив. Н. Момчиловъ. Изказвайки на пътниците благопожеланията си, той ги насърчилъ съъ следната знаменателна речъ:

„Мили ми“,

„Драго ми е, че тѣзи наши братя, тракийскитѣ българи, „притиснати подъ задушливий-тъ Гърцизмъ, сж почувству-вали нуждата за Български учители. Претенциитѣ на гърцитѣ за Тракия и Македония сж голѣми: но безъ тѣзи Българе, България не може да бжде велика и самостоятелна.

„Вамъ предлежи голѣмъ подвигъ и трудъ; нъ Вие ще прине-
„сете на Отечеството ни най-голѣма полза, като първи учи-
„тели и апостоли въ този до Родопитѣ, Тракийски погър-
„ченъ кѣтъ.

„На добъръ часъ, Богъ на помощъ!“¹).

Отъ детинство каленъ въ борбата за духовно възражда-
дане на българитѣ и като се осланялъ на голѣмото си влия-
ние, което ималъ между населението на търновския окръгъ,
Ив. Н. Момчиловъ презъ 1861 г. застава въ първитѣ редове
на тогавашната интелигенция и сръчно повежда започнатата
борба съ висшето цариградско гръцко духовенство, което
тогава наскоро било отлжчило Иларионъ Макариополски,
Авксентия Велешки и Паисия Пловдивски съ последователитѣ
имъ отъ православната черкова съсъ специално проклятие (афо-
ризмъ), на което презъ 1861 г. много български градове от-
говорили съсъ сѣщата мѣрка, на която и населението отъ
търновския окръгъ не закѣснѣло сѣщата година, на 19 мартъ,
да отговори съ контра проклятие до вселенския патриархъ,
написано отъ търновци и прередактирано отъ Ив. Н. Момчи-
ловъ, прочетено на представителитѣ на окръга, следъ като
държалъ една хубава назидателна речъ.

Следъ кримската война Момчиловъ се разочаровалъ, че
българскиятъ народъ може да очаква скоро помощъ отъ
Русия; самъ се убедилъ, че тази надежда не трѣбва да се
търси другаде, освенъ въ българския гений. Наистина, Хати-
Хумаюнътъ, продиктуванъ на 16 февруарий 1826 г. на Висо-
ката порта отъ представителитѣ на великитѣ сили, донѣкжде
накаралъ и Момчилова да вѣрва и очаква по-свѣтла бѣднина
за България; но и той, както всички тогава, трѣбвало да
съзнае казаното отъ народната мъдростъ: „Турчинъ вѣра
нѣма“. Сърце му се кѣсало, като виждалъ, какъ тур-
ското правителство, отъ една страна залѣгвало българския
народъ съ привидни отстъпки въ борба му съ гръцкото духо-
венство, а отъ друга — какъ съ адски хитрини, чрезъ тайно
подготвени и насѣсквани разбойничества, изтрѣбва будното
българско население; какъ черкезитѣ на глутници грабѣли и
убивали земледѣлцитѣ, гражданитѣ и спирали търговията.

¹ Вж. „За възраждането на българщината въ Т. Пазарджикъ“ отъ
Йорданъ Неновъ стр. 60, 1890 г.

Като живъ свидетелъ на всичко това, Ив. Н. Момчиловъ никакъ не се радвалъ и на новитѣ чутовни реформи на Митхатъ паша, па наскоро и самъ той изпиталъ сладостта на тия реформи презъ 1868 г., когато печаталъ въ Русе „Граматика за новобългарски езикъ“. Изразъ на възмущението му намираме въ едно негово писмо, подъ заглавие „Писмо отъ Русе“, помѣстено въ в. „Македония“, брой 33 отъ 17 августъ 1868 год., издаванъ тогава въ Цариградъ отъ П. Р. Славейковъ; поради напечатването на това писмо турското правителство спрѣло вестника за два месеца.

Виждайки, че, освенъ свършилитѣ при него ученици, отъ година на година започнали да се завръщатъ въ България и други подготвени за учители младежи, презъ 1864 г. Момчиловъ се решилъ за винаги да се раздѣли съ учителството, за да се предаде на друга нова, тъй сжщо народнополезна дейность: да съставя и самъ издава учебници за народнитѣ училища, а по-сетне, като пжтуващъ книжаръ, самъ да ги разпространява.

Ако и съ оскъдни средства, ако и да нѣмало много читатели и училища, ако и да срещалъ голѣми спѣнки въ издаването на своитѣ трудове поради лошитѣ съобщения и нѣмането на печатници въ България, навремето си Ив. Н. Момчиловъ, като писателъ, въ областта на учебно-педагогичната литература, се явилъ доста плодовитъ.

Като учителъ, отъ 1844-1865 год. той издалъ само единъ свой трудъ — „Писменница на славянскій-а языкъ“, която посвещава „на еднородното си българско юношество, съ надежда за добри успѣхы“.

Като напустналъ учителството, отъ 1865-1869 год., той преработилъ всички учебници, изработени презъ учителствуването му, създалъ нови трудове, особено учебници, отъ които до самата си смъртъ можалъ да издаде 15: „Малкъ букваръ“ (по нагледната метода); Началенъ Прочетъ“, първа книжка; „Началенъ Прочетъ“, втора книжка; „Малкъ и голѣмъ катехизисъ“, „Малка Свещена история“, „Аритметика“, „Земеописаніе“, „Български Писмовникъ“, „Черковенъ букваръ“, „Описаніе на светитѣ мѣста“, „Граматика за старо-български іезикъ“, „Граматика за ново-български езикъ“, „Очерки изъ историята на народнитѣ сказанія“, преведена заедно съ Никола Ст. Михайловски; „Черковенъ

Цвѣтникъ“. Тѣзи му трудове може да се раздѣлятъ на три категории: оригинални, цѣли или въ малка отъ частитѣ си компилативни и преводни.

Учебницитѣ на Момчилова сж написани на разбранъ чистъ българския езикъ. Тѣ въ езиково отношение сж ценно съкровище, въ което следъ време нашитѣ учени, като надникнатъ ще намѣрятъ много нѣщо за истинския развой на български езикъ, както и какъ се е обработвалъ той отъ възрождането дори до освобождението.

Като напусналъ учителството Момчиловъ се заловилъ да довърши трудоветѣ си: „Граматика за Старобългарския языкъ“, „Сборникъ отъ образци“, „Описаніе на светитѣ мѣста“ и преведената заедно съ Н. Михайловски „Очерки изъ историята на народнитѣ сказанія“, но средства за опечатването имъ не достигали, което го принудило да прибѣгне до помощта на събранитѣ отъ него 350 „спомощници“ — абонати. Така приготвенъ и съ средствата, дадени му отъ еленчанина Хаджи Кесария Хорозовъ, игуменъ на капиновския манастиръ „Св. Никола“, за издаване „Описаніе на светитѣ мѣста“, презъ 1865 г. Ив. Н. Момчиловъ заминалъ за Виена, дето осъществилъ своята заветна мечта, като отпечатаалъ реченити книги въ типографията на Л. Сомеръ. Сжщата година, следъ завръщането си отъ Виена, той турилъ основа на своята тѣй наречена домашна книжарница.

За да разпространи новоиздаденитѣ си трудове, за да се запознае по-отблизо съ нуждитѣ на дотогавашнитѣ и новооткрити училища, за да се срещне съ повечето отъ учителитѣ, бивши негови ученици, както и да се запознае съ мнозина граждани и селяни, той обиколилъ почти всички градове и села въ търновския окръгъ, ходилъ въ Русе, Свищовъ, Никополъ, Шуменъ, Разградъ, Варна, Котелъ, Сливенъ, Ямболъ, Стара-Загора, Казанлъкъ и Габрово. Учители и свещеници, по-първитѣ граждани и селени навредъ го посрещали съ отворени обятия, съраждали го за трудоветѣ му и го насърчавали въ новото му трудно предприятие. Въ тѣзи си обиколки той билъ незамѣнимъ съсь съветитѣ и опжтванията си, които давалъ на учители и ученици, на граждани, селяни и свещеници. Следъ година-две Ив. Н. Момчиловъ почналъ да работи чрезъ своитѣ кореспонденти — агенти изъ разнитѣ градове на Северна и Южна България.

Виждайки, отъ една страна, бързо нарасналитѣ нужди на училищата, откриването на много нови училища дори съ по единъ или два класа и слушайки, отъ друга, мнозина учители да се оплакватъ отъ езика, непълнотата и негодността на Груевата граматика, както и на тогавашнитѣ учебници на Хр. Г. Дановъ, написани на пловдивски погърченъ, поваленъ, изопаченъ български езикъ, Ив. Н. Момчиловъ се убедилъ, че самъ той да пише учебниии, да ги издава и разпространява е вече невъзможно; затова намислилъ да привлече на работа подготвени сили, каквито, за щастие, въ това време взели вече да се появяватъ въ отечеството ни, и да основе едно книжовно дружество подъ името: „Книгопродавница Ив. Н. Момчиловъ и С-ие въ Търново“. Това дружество било основано въ Търново на 11 май 1868 г., деньтъ на светитѣ славянски просвѣтители. Дружеството се е състояло отъ два вида членове: сжщи съдружници и почетни членове.

Сжщи съдружници сж били тия, които вложатъ капиталъ въ съдружието, а почетни членове, които морално нѣкакъ подпомагатъ или ще спшатъ нѣкоя книга, за която ще имъ се плаща за труда.

Съдружници основатели сж били Ив. Н. Момчиловъ, касиеръ и дѣловодителъ на дружеството; Иванъ Н. Моловъ отъ Бебрево, Илия Д. Шиваровъ и П. Р. Славейковъ отъ Трѣвна, последниятъ по-сетне се отказалъ; Иванъ Д. Пастовски отъ Карнобатъ и търноскитѣ книжари — Петъръ Стояновъ Джамджиевъ, Димитъръ Донева, Стоянъ Мариновъ и Илия хаджи Стефановъ Бобчевъ.

Тѣй съставено дружеството, съдружницитѣ му се залавятъ сериозно на работа: възлагатъ Момчилову да отиде въвъ Виена и напечата нѣкои книги (повече учебници), за което му опредѣлили съответното възнаграждение.

Презъ мартъ 1869 г. той заминава за Виена и следъ напечатването на книгитѣ, въ край на ноемврий сжщата година, единъ день, когато времето било топло, облеченъ тънко въ лѣтни дрехи, отишелъ отвънъ града да визира въ турското посолство паспорта си. На връщане застига го грозна буря съсъ силенъ пороенъ студень дъждъ. Тѣлесно слабъ, престоялъ цѣлъ часъ на студения дъждъ, силно настиналъ, за-

болѣлъ неизлѣчимо¹, завръща се въ Горнй-Орѣховица и, следъ една седмица боледуване, Ив. Н. Момчиловъ на 8 декемврий 1869 год. на 50 годишна възраст се поминалъ.

Тленнитѣ останки на този многозаслужилъ бележитъ покойникъ били съпроводени до вѣчното му жилище извънредно тържествено отъ много негови почитатели и роднини, надошли отъ Елена, Търново, околията и цѣлия градъ Горня-Орѣховипа, всички облѣни въ сълзи. Съпроводенъ и опѣнъ билъ отъ 40 свещеници, повечето негови ученици, дошли, да му кажатъ последниятъ „прости“! и да изкажатъ признателността си къмъ своя незабравимъ достоенъ учителъ. Тѣлото на Ив. Н. Момчиловъ е погребано въ двора на съборната черкова „Св. Богородица“ въ гр. Горня-Орѣховица.

Иванъ Н. Момчиловъ дълго време билъ оплакванъ отъ своитѣ приятели и ученици. Днесъ върху хладния му гробъ лежи бѣла мраморна плоча съсъ следния епитафий:

„Учитель добъръ, вѣщъ книгоиздатель,
„Ревнитель върлъ за просвѣщеніе
„И пръвъ на книжовно дружество основатель
„Е билъ при наш'то възраждане
„Този, що почива тукъ, въ земя студена,
„Иванъ Н. Момчиловъ, родомъ отъ Елена“.

Роденъ на 19 октомврий 1819 г., а упокоенъ на 8 декемврий 1869 год.

Авторътъ на епитафията е ученикътъ му П. Р. Славейковъ, а плочата била отъ българското тогава читалище „Просвѣщение“ въ Цариградъ отъ признателностъ къмъ Момчилова за неговата просвѣтна дейностъ.

Следъ Ивана Н. Момчиловъ, други бележити учители и заслужили синове не само на родния си градецъ Елена и Еленско, но изобщо на България, видно мѣсто заематъ въ редицата учители—еленчани, Никифоръ попъ Константиновъ и Дичо Марковъ, за които на друго

¹ Споредъ други сведения: Момчиловъ на връщане за България, като минавалъ презъ единъ отъ Буда-Пещенскитѣ мостове, застигнала го страшна буря. Мостътъ се съборилъ и Момчиловъ остава полумъртавъ подъ развалинитѣ му. Това примекдие съкрушило и безъ това разстроеното му здраве. Завръща се въ Горня-Орѣховица, легналъ на постеля, отъ която не станалъ.

мѣсто въ тоя сборникъ помѣстваме отдѣленъ биографиче-ски очертъ.

За да свършимъ съ учебното дѣло въ Елена и Еленско, трѣбва да се каже нѣщо и за най-старитѣ и деятелни учителски фамилии — за фамилиитѣ на попъ Ненча и попъ Дойна граматика, отъ които едно следъ друго сж излѣзли по трима учители. Отъ попъ Ненчовата фамилия — попъ Ненчо и правнуцитѣ му Иорданъ Неновъ и Тодоръ Неновъ, а отъ фамилията на попъ Дойна—попъ Дойно, синъ му попъ Андрея и внукъ му Стоянъ Робовски, които сж просвѣщавали Елена отъ втората половина на 18 вѣкъ дори до освобождението.

1.

Родоначалникъ на попъ Ненчовата фамилия, споредъ автобиографията на правнука му даскалъ Иорданъ Неновъ, билъ даскалъ Ненчо, отсетне попъ Ненчо, родомъ отъ с. Тича (Котленска околия); останалъ отъ малъкъ сиракъ — безъ баща. Въ селото си Тича училъ се при нѣкой си попъ и като станалъ на 15 годишна възраст, отъ жажда за учение преминалъ въ Плаковския манастиръ „Св.Илия“, на шосето между Елена и Търново. Тукъ той изучилъ черковния редъ, пѣние по старата псалтикия, разбиралъ свещеното писание и могълъ да тълкува и превежда на говоримия български езикъ, — съ една речъ билъ момче любознателно и пѣргаво.

Еленскитѣ първенци, хора ученолюбиви, като посещавали често този манастиръ, заминавайки и връщайки се отъ Търново, запознали се съ този момъкъ Ненча и, поради кроткия му и смиренъ характеръ, измолили го отъ игумена да имъ го даде за даскалъ въ Елена. И тѣа около 1740 г., този Ненчо станалъ първи даскалъ въ Елена, до негово време децата се учили на четмо и писмо при разни калугери и по пове. Даскалъ Ненчо се оженилъ за едничката дъщеря на дѣдо Новакъ (основателъ на колибитѣ „Новачкини“) и съ това той наследилъ отъ него ниви и кории, които се намирали въ колибитѣ „Райновци“ (Стърно-бърдо) и едѣръ и дребенъ добитѣкъ; а следъ това се ржкоположилъ за свещеникъ, та си направилъ втора кжца въ Елена, дето служилъ въ старата

черкова „Св. Никола“; а имотитѣ му на колибитѣ управлявали синоветѣ му Иорданъ и Василъ.

Попъ Ненчо ималъ написани на български речитѣ за господскитѣ празници и житиетата на празнуемитѣ светци, та проповѣдвалъ въ еленската черкова и оброчищата въ далечнитѣ колиби. Другитѣ свещеници не знаели да си преведатъ отъ славянски, та молѣли попъ Ненча да имъ напише или да имъ даде да си препишатъ отъ неговитѣ речи.

До като билъ младъ, попъ Ненчо самъ стрелялъ съ шишине;¹ приканвалъ и младитѣ да се обучаватъ да стрелятъ, защото щѣло да дойде день, когато да потрѣбва пушката. Това повлияло и на сина му Иордана, кѣто до дълбока старостъ обичалъ да мѣри на нишанъ. Веднажъ Иорданъ попъ Ненчовъ се обложилъ за едно ведро вино да стреля на нишанъ една черна лула, сложена на бѣлъ коженъ калпакъ и отъ разстояние 250-300 разкрача.

Дѣдо Иорданъ вече 60 годишенъ ударилъ лулата и спечелилъ облога.

Попъ Ненчо, като учителъ и свещеникъ-проповѣдникъ, се поминалъ въ дълбока старостъ около 1815 г., като оставилъ най-добри спомени между градското и колибарско население.

Попъ Ненчо билъ извадилъ много „чираци“ (ученици), пѣвци и попове; че, дедето да застигнатъ неговитѣ ученици, въ черкова, освенъ попъ Ненча, нѣмало кой да пѣе херовимската пѣсенъ за великия входъ (прѣносъ). Ако се случило да го нѣма въ черкова, спирала се Св. Литургия да чакатъ попъ Ненча да пристигне и пѣе за прѣносъ. Попъ Ненчо билъ даровитъ и способенъ свещеникъ: осаждалъ лъжата, разврата и пиянството. До дълбока старостъ, съ изпаднали зѣби, не преставалъ да служи, чете, пѣе и проповѣдва въ черквата; затова билъ на голѣма почетъ и уважения и, всички нуждаещи се за съветъ тичали при дѣда попъ Ненча. Той се отличавалъ съсъ своята строгостъ при изпълнение на свещеническитѣ си обязанности.

Синътъ на попъ Ненча, Иорданъ попъ Ненчовъ, макаръ грамотенъ и доста начетенъ за своето време, не пожелалъ, да стане свещеникъ, защото слушалъ отъ баща си да казва

¹ Старовремска кжса дсбела пушка.

че свещенството било тежка длъжностъ, пълна съ отговорности предъ Бога и предъ хората.

Имало свещеници, но само по име носѣли високия свещенически чинъ: съвестно не изпълнявали свещеническитѣ си обязанности, а светотаствували съ службата си. Иорданъ попъ Ненчовъ се предалъ на занятия златарство и тюфекчийство. Кому отде се счупи и развали пушка, пищовъ тичалъ при дѣда Иордана попъ Ненчовъ на колибитѣ Райновци да му ги поправи. Нему идвало отржки всичко да работи: дърводѣлство, бѣчварство, правелъ най-изкусни печки (соби) отъ тухли и често го викали въ Елена по болярскитѣ кжши да имъ прави печки.

Той на младини пжтувалъ по много мѣста: въ Одринъ, въ Цариградъ и знаелъ да прочита по турски и отчасти да пише. Той за пръвъ пжтъ е почналъ да пише съ арабски цифри, като учелъ мнозина да смѣтатъ по четеритѣхъ прости аритметически действия. Билъ страстно влюбенъ въ политиката: щомъ видѣлъ нѣкого, отнѣкжде дошелъ, първото му запитване било: „Какво има ново? Ще дойде ли скоро московецътъ? Кога ше ни избави Господъ отъ тѣзи агаряни „? Баща му попъ Ненчо, споредъ откровението на Ивана Бого-слова, билъ казалъ, че щѣло скоро да стане избавлението ни отъ агарянското робство. При такива условия расло потомството на попъ Ненча, отъ които последни представители до освобождението били правнуцитѣ му Иорданъ и Тодоръ Ненови, учители, писатели и обществени дейци презъ първата и втора половина на миналия вѣкъ.

Иорданъ попъ Ненчовъ мразѣлъ турцитѣ; плачалъ като дете, кога разказвалъ, какъ презъ гръцкитѣ възстания (завѣратата) го наклеветили, че поправялъ оржжията на българитѣ, та окованъ го откарали въ Одринъ, дато краката му оковали въ букаи; на врата му турили желѣзна гривна съ дълга тежка желѣзна верига и го блѣснали въ единъ затворъ — занданъ, дето преседѣлъ 90 дни.

Презъ 1828 — 1829 г., когато Дибичъ Забалкански превзелъ Сливенъ и Одринъ, въ руската армия имало много българи доброволци, подъ името волонтьори. Иорданъ попъ Ненчовъ и синъ му Нено Иордановъ, (баща на учителитѣ Иордана и Тодора Неновъ) и Гено Папратлювица били волонтьори и на много турци си отмѣстили.

Дѣдо Иорданъ попъ Неновъ учелъ по-възрастния си внукъ Иордана Неновъ да бие съ пушка гургулици и гълъби. За тази работа майката на Иордана Неновъ водѣла постоянно споръ съ съ свекъра си дѣда Иордана, а последниятъ равнодушно ѝ отговарялъ: „Какъвъ юнакъ ще ми стане Данчо! Ти, булка, не се бъркай въ мъжкитѣ работи, гледай си хурката!“

Дѣдо Иорданъ обичалъ да разказва на внуцитѣ си за теглото на народа презъ кърджалийскитѣ времена, за попъ Шейтана, за гръцката завѣра, за волонтиорството си и за своитѣ теглила и патила.

Когато билъ ергенъ, дѣдо Иорданъ се бръснѣлъ за едно банче — аспра ($\frac{1}{3}$ отъ парата); но и това било много за едно бръснене, и като нѣмало по-дребна единица за повръщане, бръснарътъ ималъ приготвени лояни свѣщи, та срещу аспрата връщалъ и по една лояна свѣщъ на клиента си.

По-нататъкъ въ автобиографията си Иорданъ Неновъ разказва, че единъ день дошелъ въ дома имъ на колибитѣ единъ едъръ шишкавъ човѣкъ, съ дълга широка бѣла брада. Майката на Иордана и Тодора Неновъ го посрещнала и му цѣлунала ржа. Скоро се набралн около него дѣдо Иорданъ синъ му Нено и други хора отъ колибитѣ, заключили се въ една стая и нѣщо си приказвали. После всички хора си разотишли, а майката на Иордана Неновъ сложила трапезата, нагостила бѣлобрадия гостъ, изпроводила го и той си заминалъ, Малкиятъ Иорданъ (11 годишенъ) попиталъ майка си, кой е този човѣкъ, тя му казала, че билъ тѣхенъ роднина и се казвалъ Хаджи Иорданъ Брадата.

Не се минало много време отъ посещението на Хаджи Иордана Брадата въ колибитѣ Райновци (Стърно-бърдо), разказва въ автобиографията си Иорданъ Неновъ, държахъ червено яйце, то било по великдень, майка му взела да се тръшка, тюхка, да нарежда като на мъртвецъ. Никой не можалъ да я утеши. Дѣдо Иорданъ я утешавалъ да не плаче, че той се билъ посветилъ, защото умрѣлъ за вѣра Христова. Малкиятъ Иорданъ запиталъ майка си, за кого плаче; тя задавена отъ сълзи, едвамъ могла да му проговори, че онзи човѣкъ съ бѣлата брада турцитѣ го обѣсили въ Търново. Бащата на Иордана Неновъ низичко си бърбрѣлъ: „А бе то и ние щѣхме да висимъ на вжето въ Търново, но благода-

рение, че свако Хаджия (Хаджи Йорданъ Брадата) сполучилъ да потули и скрие имената...“

Дѣдо Йорданъ наскоро следъ това изкопалъ единъ дълбокъ трапъ въ градината и заровилъ единъ цѣлъ снопъ пушки, пищови, ножове и леката пушчица на внука си Йордана, съ която той биелъ гургулици; последниятъ много плакалъ за пушчицата си, но блща му строго го заплашилъ да не казва никому за този трапъ, защото въ противенъ случай ще му отрѣже главата.

Бащата на Йордана и Тодора Неновъ билъ кръстенъ на името на дѣдо си попъ Ненча, съ името Нено, вмѣсто Ненчо, за отличие отъ братовчеда си, синътъ на Василя попъ Ненчовъ, който носѣлъ направо дѣдовото си име Ненчо, затова Йорданъ и Тодоръ се подписвали съ бащиното си име Ненови, а не съ дѣдовото си — Ненчови.

По-възрастниятъ синъ на Нено Йордановъ, Йорданъ Неновъ, се родилъ на 4 октомврий 1825 г. въ колибитъ Райновци или Стърно-бърдо (Еленско). Майка му Ана Жекова е отъ Елена, сродница на Илариона Макариополски. Въ 1830 г. отишелъ да се учи въ Елена при даскала Деча (прочутия Андрея попъ Дойновъ Робовски) въ килията му, после при смирненския възпитаникъ Димитъръ Самоводски, па. донегде и при Емануила Васкидовича. Въ Елена престоялъ до 1838 г., отдето отива учителъ въ колибитъ Буйновци (Еленско), но, щомъ се научилъ за доброто преподаване въ Елена на руския възпитаникъ Ив. Н. Момчиловъ, не се подвоумилъ заедно съ ученицитъ си и при него да се учи. Въ Карлово и Свищовъ училъ гръцки и най-после се завръща въ Елена за учителъ въ взаимното училище, отдето бива повиканъ за помощникъ на учителя Никифоръ Попъ Константиновъ въ Т. Пазарджикъ. Той има голѣми заслуги, както за учебното дѣло въ Пазарджикъ, така изобщо за неговото възраждане.¹ Само въ Пазарджикъ учителствувалъ до освобождението тъкмо 15 години. Учителската му дейность на всѣкъде била ценна и ползотворна. Той билъ прочутъ учителъ по белъ-ланкастерската (взаимната) метода на обучението. Въ Пазарджикъ, като не заварилъ печатни учебници, а взаимноучителнитъ та-

¹ Вж. „Градъ Т. Пазарджикъ, историко-географически прегледъ“ отъ Ив. Батаклиевъ.

блици отъ Неофита Рилски не били достатъчни, та той написалъ ржкописни таблици съ едри букви, залепвалъ ги на тънка дъсчица и ги окачилъ на полукръжитъ да учатъ ученицитъ по тѣхъ: законъ божнй, българска граматика, аритметика, землеописание, откъслечи отъ българска история, отъ естествена история и хигиенически познания. Такива таблици билъ написалъ съсъ стотина (Вж. „За възраждането на българщината въ Т.Пазарджикъ“ отъ И. Н.).

Като реформаторъ въ учебното дѣло, Иорданъ Неновъ е добре обрисованъ отъ Иорданъ Трифоновъ въ книгата му за Ив. Вазовъ, по случай юбилея на последния въ 1920 г. Иорданъ Неновъ, който въ Пазарджикъ училъ Константина Величковъ, а въ Сопотъ — другаря му и приятель Ив. Вазовъ, за него Иорданъ Трифоновъ казва: „Главенъ учителъ въ Сопотъ отъ 1855—1861 г, билъ прочутиятъ на онова време, даскалъ Иорданъ Неновъ, който може да се вземе като типиченъ представителъ на неуморнитъ просвѣтни дейци отъ онова време, които току-речи сами се учили, работили сж денонощно, макаръ и не всѣкога целесъобразно и сж сѣли просвѣта по разнитъ кжтове на българската земя, дето обаянието на името имъ, приятелскитъ връзки или случаятъ сж ги хвърляли. И тукъ той не преставалъ да се самообразова. Когато по поводъ на една разпра за мера между Сопотъ и Троянъ, въ първия (Сопотъ) дошелъ правителственъ инженеръ да направи огледъ на спорното землеще и да начъртае скица отъ него, Неновъ се запозналъ съ инженера, помагалъ му и отъ него се научилъ да снима планъ на мѣстность съ прости уреди. Той наскоро се снабдилъ съ компасъ, направилъ си дървена мензула и упжтванъ отъ едно руско ржководство, почналъ да преподава на ученицитъ наедно съ уроцитъ по елементарна геометрия и планоснимане. За това му преподаване Вазовъ разказва въ споменитъ си следното: „Геометрия преподаваше на Трапето — единъ голъ рѣтъ надъ Сопотъ, дето ученицитъ му изнасаха колове (жалони), компасъ на трижгълникъ и правѣха геометрически измѣрвания предъ погледитъ на смаянитъ отъ тая тайна и дълбока наука сопотнянци“. Сжщото правѣлъ даскалъ Неновъ и съ други предмети, нѣкои, които не можели да се усвояватъ отъ

ученицитѣ, но служали за реклама на учителя. Не липсвала дори и метафизика . . .“

Иорданъ Неновъ следъ добититѣ си познания по планоснимане въ Сопотъ, за пръвъ пжтъ снелъ Т. Пазарджийската околия на карта, която му взелъ единъ английски консулъ.

Той последователно учителствувалъ: въ Т. Пазарджикъ отъ 1846—1851 г., въ Панагюрище отъ 1851—1855 г., въ Сопотъ отъ 1855—1861 год., въ Чирпанъ отъ 1861—1863 год., пакъ въ Т. Пазарджикъ отъ 1863—1868 год., въ Хасково отъ 1868—1870 г., въ Пазарджикъ отъ 1870—1874 г., и пакъ въ Хасково отъ 1874—1876 година. Значи въ Т. Пазарджикъ ная-дълго учителствувалъ, дето се оженилъ при първото си учителствуване и тукъ починалъ въ 1903 год.

Иорданъ Неновъ се занимавалъ съ научно-писателска дейность, а именно: превелъ „Черноносяща Госпожа“, Цариградъ 1857 г. и Катихизисъ, 1870 г. и писалъ книгитѣ „Село Златарица“, 1870 г., „За възраждането на българщината въ гр. Т. Пазарджикъ“, 1890 г. и „Автобиографията си“, 1890 год.

По-младиятъ синъ на Нено Иордановъ — Тодоръ Неновъ (Мънъстирски) се е родилъ около 1832 г. въ колибитѣ Райновци — Стърно-бърдо (Еленско). Първоначалното си и трикласно образование добилъ въ еленското училище при учителитѣ Никола попъ Стояновъ, Димитрий Самоводски и Иванъ Н. Момчиловъ, после заминалъ за Ромжния. дето следвалъ до V класъ въ Букурещкия лицей (гимназия)¹. Презъ есенъта на 1862 г. Тодоръ Неновъ по препоръка на родолюбивия т.-пазарджийски гражданинъ Стефанъ Захариевъ пристигналъ въ гр. Неврокопъ да отвори първо българско училище; но гъркоманитѣ (българи и цинцари) не се съгласили да отдѣлятъ мѣсто за българско училище въ общото гражданско училище (Ст. Захариевъ до Г. Груевъ отъ 1. I 1863 г.; СБНУК, кн. XXI, стр. 3, док. 3). До като траяли постъпкитѣ на българитѣ въ Неврокопъ да имъ се даде такова мѣсто, Неновъ чакалъ безъ да почва работа и билъ издържанъ отъ българския тамъ първенецъ Георги Костовъ Исарлъклията. Най-сетне училището било отворено и настанено въ кжщата-ханъ на първенеца Стоянъ Шехиновъ, а по-

¹ По сведения на дъщеря му Мария Ненова—Рунтова.

после пренесено въ плѣвника на Стоилъ Пализоевъ („Борбитѣ на българитѣ за черковно-училищни правдини въ гр. Неврокопѣ“ отъ Ангелъ Ивановъ. Въ сп. „Училищенъ Прѣгледъ“, год. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1118). Естествено, обществената и просвѣтна дейность на този народенъ будителъ не се понравила на мѣстнитѣ гъркомани и тѣ предприели гонитба противъ него. Тѣ го наклеветили предъ Драмския Митрополитъ Агатагелъ за „бунтовникъ“ и „униятъ“: внушавалъ бунтовнически мисли на ученицитѣ (Ср. в. „Врѣмя“, год. I бр. 46, 1866 г.). А истинскиятъ мотивъ на тѣхната омраза противъ Ненова била тая, че много ученици отъ гръцкото училище се прехвърлили въ българското, и митрополитътъ настоялъ предъ мѣстната власть за затварянето на училището и за отстранението на Ненова, който билъ изгоненъ въ Банско (Разлогъ) презъ месецъ февруарий 1863 г. Презъ сѣщия месецъ Никола Ив. Ковачевски, учителъ въ с. Ковачевица (Неврокопско), единъ отъ членовѣтъ на мѣстната българска община, билъ изпратенъ въ Цариградъ да действува за отварянето на училището и за завръщането на Ненова. По-късно и Неновъ заминалъ за Цариградъ да действува за сѣщата цель¹. Завръщането му обаче въ Неврокопъ не било разрешено отъ централната турска власть. После го виждаме учителъ въ Банско 1864 г. и по-късно въ Враня (Моравско), дето се и задомява. Тукъ той билъ заподозрянъ въ политически заговоръ, хванатъ и хвърленъ въ тъмница, отдето по заслуженичеството на руския вице-консулъ въ Нишъ билъ освободенъ и трѣбвало ношемъ да напусне Враня, като скиталъ по разни манастири и прикривалъ името си, за да не бжде изново заловенъ, затова се именувалъ още и „Мънѣстирски“². Следъ това го виждаме учителъ въ Самоковъ, дето, по всѣка вѣроятность, тукъ изучилъ и добре усвоилъ литературния турски езикъ, който отсетне преподавалъ въ Калоферското IV класно мъжко училище. Отъ Самоковъ се отзовава за учи-

¹ Вижъ „Сѣветникъ“, год. I, брой 2, 1833 год.; Н. Ив. Ковачевски отъ Цариградъ до Ст. Зихариевъ отъ 22. IV 1863 год. СбНУК. кн. XXIV стр. 281, док. 486; Гоерги Костовъ до Ст. Захариевъ отъ 2. VII 1863 год. СбНУК, кн. XXIV, стр. 285. док. 472.

² По сведения на дъщеря му Мария Ненова—Рунтова.

тель въ селата Гложене (Тетевенско) и Аджаръ (Карловско), въ които села учителствувалъ до края на учебната 1873-74 год.

Отъ една дописка помѣстена въ тогававащия вестникъ „Историческо врѣме“, год. I (1874), бр. 39, узнаваме, че въ началото на учебната 1874/75 год. калоферци условили за IV класното си мѣшко училище на мѣстото на учителя Д. Франговъ трима нови учители: Христо М. Баларевъ, Константинъ Н. Градински — калоферци и Тодоръ Неновъ отъ Елена, братъ на т. пазарджийския учителъ Иорданъ Неновъ и бивши прѣвъ български учителъ въ Неврокопъ. Освенъ въ мѣшкото класно училище, дето между другото преподавалъ и турски езикъ, за което билъ известенъ въ Калоферъ още съ името „ходжата“, той ималъ дневно отъ 2—3 урока български езикъ и въ девическото класно училище. Съ постѣпването си учителъ въ Калоферското IV класно мѣшко училище, Неновъ смекчилъ суровия режимъ, що царувалъ въ това училище, както и въ много други училища въ онова време, като изхвърлилъ „прѣчката“ и „фалагата“, въпрѣки протеститѣ на колегитѣ си.¹

Въ Калоферъ Неновъ учителствувалъ три години, отъ 1874 — 1877 год. Тукъ го заварва и освободителната война. Следъ разбиването предния отрядъ на генералъ Гурко при Стара-Загора (19 юлий 1877 год.) отъ Сейлюманъ-пашовитѣ орди, калоферци избѣгали задъ Балкана, а заедно съ тѣхъ и Тодоръ Неновъ съсъ семейството си. Презъ есеньта сжшата година посетилъ гр. Елена и роднитѣ си колиби Райновци — Стърно-бърдо, съ цель тукъ да прекара съсъ семейството си до свършека на войната; но, като видѣлъ, че и тукъ положението не е сигурно, той се оттегилъ съсъ семейството си въ търновскитѣ полски села, дето бѣха настанени тракийскитѣ бѣжанци.

Като учителъ въ Калоферъ, Неновъ често билъ посещаванъ отъ учителя — революционеръ Георги Измирилевъ (Македончето)¹, който, както е известно, бѣ единъ отъ глав-

¹ По сведения на дъщеря му Мария Ненова—Рунтова.

² По сведения на сжщата.

нитѣ водители на революционеритѣ отъ Търновския революционенъ окръгъ. Неновъ ималъ чести срещи съ Измирлиевъ за подготвяне възстанието презъ пролѣтѣта на 1876 год. Като идвалъ Измирлиевъ въ Калоферъ, той винаги билъ облѣченъ въ широки шалвари, иличе и салтамарка, каквото облѣкло сж носѣли по онова време търговцитѣ на аби, шеяци и гайтани. Измирлиевъ нощувалъ въ дома на Ненова на тавана. Една сутринъ, когато тъщата на Неновъ му занесла кафе на тавана, заварила го въ момента, когато той си слагалъ въоръжението (кама. револверъ, патрони и др.) подъ горнитѣ си дрехи. Старата жена се изплашила и за всичко видѣно казала на зетя си Неновъ, който строго ѝ запретилъ никому нищо да не говори, защото въ противенъ случай цѣлѣто имъ семейство ще бжде избѣсено.

Къщата, въ която живѣлъ Неновъ съсъ семейството си, била срещу къщата на стария заслужилъ калоферски учителъ Ботю Петковъ, баща на поета-революционеръ Христо Ботевъ. Майката на Ботевъ често посещавала семейството на Неновъ, дето тя винаги намирала сърдеченъ и искренъ приемъ. Като вдовица, останала безъ средства, та често се хранѣла у Ненови. Когато къмъ края на май 1876 г. почнало да се носи слухъ изъ Калоферъ, че властѣта ще тури ржка на нея, тя се бояла дв ношува у дома си, а нощувала ту у Ненови, ту у калоферското семейство Банкови; докле най-сетне една нощъ Т. Неновъ я изпраща тайно за Гюргево (Румжния) при свои роднини.

Следъ освобожението Неновъ окончателно се простилъ съ учителството. Презъ руската окупация бива назначенъ за членъ въ Пирдопския окръженъ съдъ, а следъ това адвокатствува въ София; тукъ билъ известенъ за добъръ преводачъ на турски документи (Тапии и др.). По-късно билъ назначенъ мирови съдия въ Златица, а най-сетне и въ Новоселци (Софийско). Починалъ въ гр. София въ голѣма мизерия презъ 1888 г., като оставилъ вдовица съ 4 невръстни деца и стара тъща.

2.

Родоначалникъ на Робовската фамилия, споредъ едно родословно писмо, запазено въ книжата на самата фамилия, билъ Дѣдо Стоянъ отъ еленскитѣ колиби Дрѣнта. При едно заробване дѣдо Стоянъ, като малко момченце, 12 годишенъ. билъ грабнатъ отъ турци (точно не се знае мѣсторождението му), които го повели съсъ себе си за Одринъ — Цариградъ да го потурчатъ и обучаватъ на военно изкуство и дисциплина, та, като порастне да влѣзе въ редоветѣ на еничерскитѣ орди. Това е било презъ втората половина на 17 вѣкъ (1688 г.), когато турцитѣ съ голѣма жестокостъ потушили въ гр. Чипровецъ (Берковско) възстанието. Тия турци, минавайки презъ Дрѣнта, спрѣли се да си почиватъ, като даватъ конетѣ си на 12 годишния Стоянъ да ги развозда¹. Нѣкой си дрѣнченинъ дѣдо Пенко узналъ; че това момче е християнче, запиталъ го, искали да се освободи отъ тия поганци, и то изявило съгласието си. Тогава дѣдо Пенко му посочва единъ долъ, по който да избѣга. Вечеръта, чрезъ по-рано опредѣленъ отъ тѣхъ знакъ, го извиква и прибира у дома си. Стоянъ съ името вече „робче“ става овчаръ на дѣда Пенка. Като порасналъ Стоянъ Робчето, оженва се въ колибитѣ Дрѣнта и тамъ остава да живѣе. Внукъ му Дойно се преселилъ въ Елена и отначало билъ куемджия (златаръ), после станалъ учителъ, а най-сетне къмъ края на XVIII вѣкъ се ржкоположилъ за свещеникъ. Като учителъ, подъ името Дойно Граматикъ, той направилъ още въ 1784 г. красивъ преписъ отъ историята на Отца Паисий. Тоя преписъ, подвързанъ съсъ стематографията на Джафаровича, се намира сега въ народната библиотека въ София.

Попъ Дойно се училъ още въ половината на XVIII вѣкъ при духовника Хаджи Сергия, таксидиотъ отъ хилендарския манастиръ, който билъ отворилъ по примера на своитѣ прадшественици хилендарци келия въ Елена.

Попъ Дойно често проповѣдвалъ въ еленската черкова „Св. Никола“ и поради това оставилъ много добри спомени между градското и колибарско население. Често въ разговоръ

¹ Тогава пътятъ презъ Балкана за с. Твърдица не е минавалъ презъ в. Докса, а презъ Дрѣнта.

и до 'днесъ се споменува името му така: „Каквото казва попъ Дойно, на онзи свѣтъ голѣмъ зоръ ще има“. Попъ Дойно, както и другитѣ свещеници въ Елена, до края на 18 вѣкъ обличали бѣли абени дрехи безъ ржави, обували обтегнати гащи, нахлували на главата си калпаци: съ нищо не се различавали отъ мирянитѣ, само за отличие носѣли на пояса си провесена бѣла кърпа (пешкиръ), както ходятъ и до днесъ селскитѣ свещеници въ Берковско. И това иде да докаже, че частъ отъ населението на еленския край следъ нащастното чипровско възстание или доброволно или насилствено е било преселено отъ турцитѣ въ еленския балканъ.

Отъ попъ Дойна останали много домашни принадлежности (покъщнина), но турцитѣ ги разграбили презъ освободителната война. Сега у правнуцитѣ на ꙗпопъ Дойна, у Пиндикови, има запазенъ единъ саханъ съ надписъ П. Д. 1786. Попъ Дойновитѣ правнуци запомнили и калпака на прадѣда си, който се пазѣлъ до 1877 г. Той приличалъ на владишка корона съ мукава отвѣтре. Такъвъ билъ и калпака на попъ Марка, дѣдото на Никифора попъ Константиновъ.

Следъ опожаряването на старинната черкова „Св. Никола“ отъ кърджалиитѣ на 23 априль 1800 год., той написалъ на една камена плоча, висока 85 см., широка 63 $\frac{1}{2}$ см. и дебела 12 см. следния надписъ за изгарянето на храма и за неговото възобновяване и осветяване:

„Благословеніемъ Отца; поспешеніемъ Сина и содѣйствіемъ всесветскаго Духа, обновися храмъ сей позапаленіе „отъ агарянскихъ татехъ. Еже бистъ въ лѣто „лѣ (1800 год.) „и потомъ сей храмъ создася отъ основаніе паки во имя све „таго Николая въ лѣто „лѣ (1804 г.) трудомъ и иждивеніемъ здѣ подписаныхъ ктиторовъ сыхъ: Иоанъ поклонникъ, „Стойковъ Михаль, Стоянъ поклонникъ Теодоровъ, Петко Миховъ, Стефанъ поклонникъ, Стоянъ Михалювъ, Петко Недевъ, „Пею иерей, Кръстю, Велико, Цоню Стойковичъ и прочія „ктитори, свещеници и мирскія вси християни, помени Господи во царствіе своемъ. Освети ся храмъ сей отъ „митрополита Данаила Турнову.

„лѣ (1805 г.) Марта кѣ (25).

„Дойно иерей писалъ“.

Синътъ на попъ Дойна добре се помни въ Елена и околността, като даскалъ Дечо или попъ Андрея Робовски, който

учителствувалъ и свещенодействувалъ въ Елена презъ първата половина на XIX вѣкъ; но просвѣтната му и обществена дейность не се е ограничавала само въ Елена, той учителствувалъ и въ Горня-Орѣховица, Лѣсковецъ и другаде. Отрано се посветилъ на просвѣтна и обществена служба, борилъ се е противъ търновскитѣ грѣцки владици, държалъ високо знамето на българската просвѣта, писалъ и издавалъ нѣколко книги.

Той се отличвалъ съсъ своя живъ темпераментъ и оригиналенъ характеръ, — личность каквото нашата нова история не притежава въ голѣмо изобилие. Въпрѣки нѣкои негови недостатъци, той се явява, като единъ рѣдкъ мжжъ въ епохата на нашето възраждане. Оригиналноста на попъ Андрея проличава въ откъслечната му автобиография, и въ разнитѣ му преписки (писма), и въ училището, и въ черкова, и въ общество и на всѣкъде. Той е водѣлъ преписки съ таква видни дейци, като Неофита Бозвели, Александаръ Екзархъ, Др. Цанковъ, архимандритъ Максимъ Райковичъ, Никифоръ попъ Константиновъ и други.

Първитѣ му учители сж били двамата родолюбиви български монаси отъ Хилендарския манастиръ — Никандъръ и Игнатий, които подиръ избухването на „Завѣрата“ въ 1822 г. избѣгали отъ Св. Гора въ Елена, одето се завърнали пакъ въ Св. Гора около 1827 г.¹

Въ Елена имаше Хилендарски метохъ „Въведение Богородично“. Въ този метохъ Хилендарскиятъ манастиръ изпращалъ по единъ духовникъ-таксидиотъ да събира помощи за манастиря и да изповѣда. Метохътъ служилъ като сборище на училищнитѣ и черковни настоятелства, старейтѣ — първенцитѣ и еснафитѣ. Той до нѣкъде е игралъ ролята на училище (келия), особено презъ XVIII и първитѣ години на XIX вѣкъ. Тѣзи хилендарски монаси тукъ сж запознавали децата съ четмо и писмо по наустицата, псалтиря и светчето.

Тукъ и попъ Андрея, както споменахме по-горе, се научилъ на четмо и писмо, и като срършилъ наустицата, псалтиря, светчето, апостола и почналъ да пѣе вече въ черкова, станалъ учителъ въ еленската келия. Слухъ се разнесло изъ селото

¹ Вж. „Приносъ къмъ историята на българското възраждане“ отъ С. С. Бобчевъ. СбНУК, кн. XXI.

(Елена) за новия даскалъ, и училището (келията) почнала да се посещава отъ повече ученици. Преподаването било „старовремско“, както той казва въ автоанографията си, — „Туй баба знай, туй бай.“ Учителствувалъ отъ 1826-1831 год. Въ началото на 1832 г., вече жененъ съ две деца, напуска родното си мѣсто и отива да се учи на висока наука при даскала Христати Павловичъ Дупничанинъ въ Свищовъ, Тукъ той изучвалъ граматиката на Мразовичъ, аритметика, риторика, логика, богословие отъ Платона, митрополитъ московски и пр.

При даскалъ Деча (попъ Аандрея) следвали добри ученици, отсетне видни обществени и просвѣтителни дейци — Никола и Димитъръ Михайловски, Иванъ Н. Момчиловъ, Иларионъ Макариополски, Иларионъ Ловчански, Драганъ Цанковъ, Никифоръ попъ Котнстантиновъ и др.

При него идвали да се учатъ ученици отъ Тръвна, Лѣсковецъ, Бебрево, Златарица и отъ други голѣмни села. Той учителствувалъ всичко 25 години, а само въ Елена 18 години.

За устройството, наредбата и какви предмети е преподавалъ даскалъ Дечо (попъ Андрея) въ еленското училище, споменахме по-горе, но за неговата буйностъ и жестокостъ въ училището белягъ на тогавашното сурово време, нищо не казахме; за тази му жестокостъ още сѣ живи споменитѣ въ Елена и околността. Веднажъ въ разярено състояние заковалъ на дирека срѣдъ училището ухото на Ивана Хаджи Икономовъ, синъ на тогавашния икономъ; а другъ ученикъ за непослушание захлупилъ подъ една голѣма плоча Другъ пътъ възхитенъ отъ успѣха на 8 годишния Дича Марковъ, качилъ го на гърба на по-голѣмия му братъ Петка, който две години билъ следвалъ въ келията (училището) и още добре не билъ изучилъ азбуката, и го накаралъ да го тегли за ушитѣ и развежда въ училището, като го заставилъ да вика: „Гледайте неприлежателния ученикъ, какъ страда, старайте се да не пострадате и вие като него!“ и др. т.

Попъ Андрея често проповѣдвалъ, като баща си попъ Дойна, въ черкова и въ проповѣдитѣ си безъ особени причини и прекалено нападалъ чорбаджитѣ, но и последнитѣ не му оставали длѣжни: тѣ постоянно се оплаквали предъ тър-

новския митрополитъ и ходатайствували да бжде аргосанъ (наказанъ) и да му се запрети да проповѣда.

Попъ Андрея отъ сърце билъ предаденъ на службата си въ черкова: искалъ да бжде истински „добъръ пастиръ“, който душата си полага за овцитѣ си“; искалъ да чете въ черкова на простия говоримъ български езикъ, за да го разбира паството му; но владиката го мърмрѣлъ, гонѣлъ и подиръ това му намѣрилъ, както казва той и други „кабахати, уйдурдисани“ и безъ да го вика, безъ да се види „даваджията“, „и безъ да ме запита“, казва от. Андрея, „пакъ ме аргосва, зема ми дохода отъ черкова, енорията ми дава на другъ попъ. Като се оплаква за това ново наказание на валията, попъ Андрея напомня, че въ 15 години 7 пѣти е аргосванъ, все напразно. Оплаквалъ се на търновския каймакаминъ, но той му казалъ за владиката, че е „ферманлия“, та него не може да го сѣди царски сѣдъ. Затова той си дава оставката отъ тази епархия (Търновската) и ще иде да служи при видинския, силистренския или другъ владика. за да дири право и благословение.

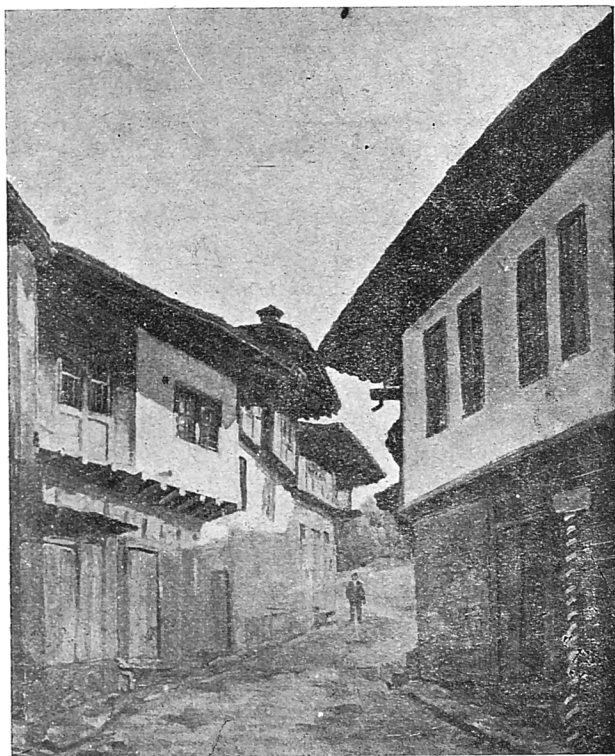
Въ 1858 г. той се решава да печата българо-славянско евангелие и пита Д. Цанковъ, въ коя печатница и де по-скѣпо ще му струва печата, дали въ Цариградъ или въ Нови-Садъ. Г-нъ Цанковъ му отговаря. Това писмо на Цанкова е важно за споменитѣ, които той, като ученикъ въ Елена, има за градеца за насърченията, що дава на отца Андрея: да отиде въ Цариградъ за свещеникъ въ черковата „Св. Стефанъ“.

Около 1854 или 1855 год. той води преписка съ редактора на „Цариградски Вѣстникъ“ Александъръ Екзархъ да му печата около десетина разни книжки (повечето преводни) съ черковно и религиозно съдържание; но, види се, спразумение за напечатването на тия книжки не е могло да се постигне съ Александра Екзархъ, и въ 1858 год. виждаме го въ Цариградъ да печата въ печатницата на известния тогавашенъ печатаръ арменецъ Тадей Дивичиянъ следнитѣ две свои книги:

1). Жрътва или слъжба Аврамова. Прѣвекъ отъ Търски на Български сакеларій попъ Андрей п. Дойн. Роговский, изъ Търновскъ Еленъ.

Константиновъ Градъ. О. Дивичиянъ, 1858. 12°. 72 стр.

2). Хранилище души или пазител на душата. Превелъ отъ славянски на Български Сакеларій П. Андрей П. Дойновъ С. Роговскій, Еленуанинъ. А поправилъ сърдечнѣй изъ снѣ Стожнъ П. Андреевъ С. Роговскій, учителъ на Бевровскитъ, а после на Врачанскитъ юноши. Издание първо. Цариградъ, Оадей Дивитудинъ 1858. 12°. 142 стр.

Улица, която води за къщата на Роговски.

Попъ Андрея билъ интименъ приятелъ и ревностенъ подържникъ на отца Неофита Бозвелията¹. Той се преписвалъ съ него е му служилъ за голъма утѣха въ заточението му въ Хилендарския манастиръ. Отъ тая обителъ сж излѣзли ония две исторически писма, които сж напечатани въ СПС,

¹ Виж. „Приносъ къмъ историята на българското възраждане“ отъ С. С. Бобчевъ. СбНУК, кн. XXI.

III. 1903 г. и които редомъ съ патриотическата душа на автора се е излѣлъ и образа на отца попъ Андрея, рисуванъ отъ другаря му. Не на една мѣсто отецъ Неофитъ нарича попъ Андрея „подобный мнѣ по ревности общенародния ползы, Андрее любимче!“ Въ едно мѣсто той му пише:

„Дерзай, любимче Андрее!
Сичко народно ще успѣе.
И защото ти си Болгарскій Ахилесъ,
За то гсвори, не стой, ори и сѣй днесъ!“

На друго мѣсто въ сѣщото си писмо като оплаква „прѣмилая горка матъ Болгарія“, на която „въ дворъ се е вселила усойна змия“ (думата е за гръцкото духовенство), която смъртно хапе милитѣ искренни рожби“, отецъ Неофитъ казва:

„Тѣ сж сжи гръци
И грабятъ като вълци.
Затуй работи, мой Ахилъ,
И въ нищо не бивай унилъ...
Имашъ Максима² помощникъ,
Кой е народний поборникъ,
Дерзайте и говорете.
Отъ никого не се бойте.
Азъ окаянный съмъ затворень!..
Но пакъ е въ мене духъ храборень!..“

За преследването на отца Максима отъ търновския митрополитъ Неофита Византийски, населението отъ Търновско, Еленско, Горнеорѣховско и Лѣсковецъ, ето въ каква пѣсень е възпѣло тази гонитба и преследване.

² Архимандритъ Максимъ Райковичъ, родомъ дрѣновчанинъ, билъ забележителна за времето си личность — игуменъ на Петропавловския манастиръ при Лѣсковецъ. Презъ цѣлия си животъ се е борилъ съ гръцкитѣ владици, особено противъ търновския митрополитъ фанариотина Неофита Византийски, дошълъ въ Търново въ 1848 год. и на когото буйствата и вилненията минали всѣкаква граница. Архимандритъ Неофитъ Бозвели въ писмата си сравнява Максима съ попъ Андрея, като единъ ратникъ за народното пробуждане. Отецъ Максимъ съ попъ Андрея сж действували да се избере и ржкоположи за търновски митрополитъ Неофитъ Бозвели. Въпоследствие Максимъ Райковичъ, поради преследването му отъ фанариотина Неофита Византийски, е трѣбвало да емигрира въ Румжния и въ гр. Галацъ останалъ да свещенодействува въ българската черкова „Св. Памталеймонъ“. Тукъ той починалъ и погребанъ въ двора на самата черкова.

1. Отче, отче Максиме!	Калугерки ходѣха.
Монастиря опустя,	10. И Максима търсѣха,
Касабата изгорѣ,	Че го в'купа видѣха,
Охъ, охъ, голѣмъ зоръ!	Охъ, охъ, голѣмъ срамъ!
5. Калугери избѣгаха,	Върли турци дойдоха
Кокошкитѣ изхвъркнаха,	Брата Коста хванаха,
Кучетата измрѣха,	15. И го люто мжчиха,
Охъ, охъ, голѣмъ срамъ!	Охъ, охъ, страшенъ зоръ!

Отецъ Неофитъ Бозвели ще е намѣрвалъ не само морална, но и донѣкжде материална подкрепа у отца Андрея и еленчани, което се вижда отъ следнитѣ редове на писмото му отъ 1. XII. 1847 г. изъ Хилендарския манастиръ:

„Благоприятното благопрѣизволное изъ богохраняемаго ви отечества Елена, отъ любороднитѣ ви Еленчани, въ туй ми бѣдно напастное сѣстояние, щедроти челоуѣколюбия, общенародное ми учинено благодѣяние, което мя утѣши и съживи, нешемъ забурави до изходъ души моя; увѣренъ, че Всеблагий Мздувоздаватель тисящекратно ще имъ въ настояще и бждѣще заплати. Познахъ чрезъ васъ, любимче мой, не ни се забуравили — кои то молимъ, и тя молимъ, Андрее многострадалче и ревнителнѣйший свещениче общенародния ползи и доброты рачитель! всякогажъ всячески и мужески да ги увѣщавашъ, никогашъ да не ни забуравятъ и да не ни лишаватъ отъ общонародния си щедроти, милости и челоуѣколюбия, и кадѣто е сходно и сгодно блогоразумно и усердно да настояватъ и да сѣ молятъ за насъ, за дано по-скоричко ни извадятъ итлака¹, че ни се дови и додѣя... Да живѣятъ Еленчани, че тѣ сѣ най-будни на туй дѣло отъ другитѣ соплеменници Болгари!.. Потомцитѣ ще уценяватъ подвигитѣ имъ и подвиги наши и ваши и Максимови! Дерзай Андрее, любимче мой! и всегда ще будешъ приснопамятни!

Прочее, Всеблагий по блакости своей благодатнѣ и чудеснѣ да ни сподоби живимъ гласомъ и всѣхъ и за вся да си изприкажеме, за кое сѣ добра надѣжда ожидамъ, оставамъ и есмь:²

Неофитъ Хилендарецъ“.

¹ Итлака — освобождение, отърване отъ тъмницата.

² СПС, III, 1882 160—161.

Презъ пролѣтъта на 1846 г. султанъ Абдулъ Меджидъ предприелъ пѣтуване изъ България. Всички родолюбиви българи били напълно увѣрени, че молбитѣ имъ, за каквото и да се отнасяли, ще бждатъ взети въвъ внимание отъ султана, който следъ издаването на Гюлханския хати-шерифъ бѣ станалъ известенъ за справедливъ царъ. Заради това въ Търново станало тайно събрание, въ което било решено, щото всички градски общини отъ Търноската епархия да се приготвятъ и оплачатъ отъ злодействата и безобразията на търновския митрополитъ фанариотина Неофита Византийски, та да се избавятъ отъ него.

Това тайно решение било занесено отъ попъ Андрея въ Свищовъ, Стара-Загора, Казанлъкъ и Габрово. Султанътъ идѣлъ отъ къмъ Одринъ. Най-напредъ старо-загорци, казанлъчени, тогава черковно подведомствени на търновския митрополитъ, се оплакали отъ фанариотина Неофитъ и поискали освобождението на народнитѣ страдалци Неофита Бозвели и Илариона Михайловски (тогава още монахъ) отъ заточението имъ въ Св. Гора; габровци направили същото, а при с. Дебелецъ (близко село до Търново), самъ попъ Андрея Робовски отъ свое име и отъ името на еленчани подалъ жалба съсъ същото съдържание. Фанариота Неофитъ билъ премахнатъ отъ Търново, но надеждитѣ на населението отъ Търновската епархия за избавление на народнитѣ дейци останали ялови поради интригитѣ на патриаршията.

Въ библиотеката на попъ Андрея се намиратъ много ръкописи, но повечето сж съ черковно съдържание, отъ които нѣкои, доколкото може да се сѣди отъ езика имъ, трѣбва да сж писани въ XVII вѣкъ; останалитѣ сж учебници, нѣкои руски, а повечето сръбски и български, съ които на времето сж си служили даскалъ Дечо (попъ Андрея) и синъ му даскалъ Стоянъ п. Андреевъ Робовски.

Отъ книгитѣ въ библиотеката на попъ Дойновата фамилия обръщатъ особено внимание 1) единъ старъ псалтирь, много красиво издание, печатанъ въвъ Венеция отъ Виченза, синъ на Божидаръ Вуковичъ, воевода на Подгорица. На първитѣ листове отгоре е написано, че книгата се подарява на храма на църквата „Св. Никола“ въ 1518 год. отъ нѣкой си Пера. Значи черковата „Св. Никола“ е съществувала въ 1518 г. Ето едно доказателство, че гр. Елена

не е ново селище, основано преди 250—300 години, както нѣкои предполагатъ, а старо, основано въ първата половина на 15 вѣкъ, следъ падането на В. Търново подъ турцитѣ.

2) Едно староруско съчинение, въ което попъ Дойно е отбелѣзалъ, че го е купилъ въ 1802 г. отъ единъ хилендарски дяконъ. Въ това съчинение се излагатъ причинитѣ за раздѣлата на дветѣ черкови въвъ времето на патриарха Фотия, при което имало много интересни материяли отъ нашата стара черковна история. — Значи, попъ Дойно и синъ му попъ Андрея сж имали доста точни познания за нашата стара черковна наредба и самостоятелностъ, и то преди да се започне борбата за черковната ни свобода; ето защо тия двама заслужили народни просвѣтители и божии служители били такива родолюбци и пламенни борци противъ тиранията и злоупотрѣблението на фанариотитѣ.

Макаръ да се отличавалъ съсъ своята строгостъ, която въ нѣкои случаи дохождала и до жестокостъ, даскалъ Дечо пакъ билъ до толкова обичанъ отъ възпитаницитѣ си, че при смъртта му въ 1858 г., безъ да бждатъ повикани, дошли 36 свещеници отъ Еленско; все бивши негови ученици, които взели участие при погребението му.

Ето какъвъ кратъкъ некрологъ срещаме въ „Царигр Вѣстникъ“, № 413, 1859, януарий 10. за попъ Андрея Робовски: „Умрѣ Фотиновъ, ето че умрѣ и попъ Андрея попъ Дойновъ Робовски въ Елена. Както умирането на тѣзи двама българи станж въ една година (1858) и въ единъ месецъ (ноемврий), тѣй и живѣянieto имъ е сравнително. Вростници на години Фотиновъ — Робовскый. вростници сж и на заслугитѣ въ образуваніе-то на българи-тѣ и единъ-тѣ както и другый изпълнихж длѣжност-тж къмъ рода си, споредъ колкото врѣмената и обстоятелства-та допускахж. О, колко желателно! и какво добро за народа ни щеше да е, ако да го обичахж и да му служехж сѣкый единъ Българинъ съ таква ревностъ и съ таквызи жертвы каквито тѣзи двама покойници. Ный оставаме за по-подирѣ да опишемъ живота на тѣзи сотрудиницы и сподвижницы като изложимъ сравнително дѣлата имъ въ попрището на народната ни книжнина; а сега плащаме общия си борчъ като имъ речемъ: да ви е лека черна прѣсчица Фотиновъ и Робовскый.“

За жалостъ редакцията на „Ц. В.“ отъ която е този прочувственъ некрологъ, не изпълни обещаниети си — не

описа живота на отца Андрея Робовски. Фактътъ обаче, че тя съпоставя Робовски съ Фотиновъ, показва, колко високо е било мнението на съвременицитѣ за приятеля на Неофита Бозвели. Затова дългъ се налага на тях, които се занимаватъ съ историята на възраждането ни, да възстановятъ лика на тоя скромнъ, но важенъ за своята епоха народинъ деецъ.

Синътъ на попъ Анцрея, Стоянъ Робовски, бѣше сжщо образованъ и много трудолюбивъ, но нѣмаше ни духа, ни смѣлостта, нито пъкъ енергията на баща си. Той бѣше ин-

Стоянъ попъ Андреевъ Робовски.

тименъ приятель на войводата Панайотъ Хитовъ. Презъ 60-тѣ години на миналия вѣкъ, когато Хитовъ съ четата си бродѣше изъ Сливенския и Еленския Балкани, Робовски еималъ съ него чести срещи въ роднитѣ колиби на дѣдитѣ си — Дрѣнта. Тукъ той му е съобщавалъ за турската полиция въ Елена и за движението на потеритѣ, които преследваха четата му.¹

Пишуция тия редове, като неговъ ученикъ въ II класъ въ Еленското трикласно училище презъ 1876 год., много добре си спомня, какъ даскалъ Стоянъ Робовски въ едно

¹ Въ редоветѣ на П. Хитовата чета влизаха еленчанинтѣ: Иванъ Кършовски, Кръстю Кършовски и Христо х. Иордановъ (Браделъ). (Вижъ: „Моего пжтуване по Стара-планина“ отъ П. Хитовъ).

следъ обѣдно настроение се обърна къмъ ученицитѣ и каза: „Момчета, тия фесове до година майкитѣ ви отъ тѣхъ ще ви правятъ терлици“. И, действително, на следната (1877 г.) година се започна освободителната война, и ние замѣнихме фесоветѣ съ калпаци и шапки.

Стоянъ п. Андреевъ Робовски е учителствувалъ дълго време въ разни градове, най-много въ Елена, дето въ началото на м. май 1878 год. се помина отъ тифусъ, който въ това време върлуваше въ града и околността.

За смъртъта на даскала Стояна Робовски единъ отъ тогавашнитѣ черковно-училищни настоятели, Йорданъ Марковъ, ето какъвъ трогателенъ случай разправя: „Черковното-училищно настоятелство знаеше бедното и окаяно положение на даскалъ Стояна и семейството му, защото презъ освободителната война и руската окупация (отъ 1 юлий 1877 г. до края на 1878 год.) училището бѣ затворено и той, както и колегитѣ му, не получаваха заплата, пѣкъ и спестени пари нѣмаше; съ учителската си заплата едвамъ прехранваше семейството си. Настоятелството узназа, че, при всичката си беднотия, Робовски падналъ тежко боленъ отъ тифусъ, решава да му се даде за сега една помощъ отъ 10 наполеона, за да спаси него и семейството му отъ гладна смъртъ. Настоятелството опълномощи менъ да занеса помощъта въ къщата му. Отивамъ въ дома му и го намирамъ легналъ на една скъсана черга и покритъ съ зимното си палто, защото всичката му покъщнина и дрехи — горни и долни, постилки и завивки бѣха разграбени и оплячкосани отъ турцитѣ при превземането на града отъ Сейлюманъ-пашовитѣ орди на 22 ноемврий ст. ст. 1877 г., а книгитѣ отъ богатата и ценна библиотека на фамилията Робовски бѣха изтѣпкани, разпокъсани и разхвърляни въ пруста и избата. Като ме видѣ, той развълнуванъ и просълзенъ ми подаде рѣка и когато му съобщихъ, че ида отъ страна на настоятелството и му нося 10 наполеона помощъ, които веднага му броихъ на постелята, той отъ вълнение се задави. не можа да ми продума, разплака се и когато първитѣ минути на вълнението му преминаха, благодари на съгражданитѣ си, които въ тия тежки за него дни, не сѣ го забравили. Каза ми, че отъ три-четири дни се чувства добре и ималъ голѣма охота за ядене, обаче хлѣбъ нѣмало за децата му, а не и за него. Следъ получаване помощъта,

семејството му набавило хлѣбъ, месо и други съестни продукти. Той обѣдвалъ, както казватъ, съ вълчи апетитъ. И така, добави Марковъ, вмѣсто да спасимъ даскалъ Стояна отъ гладна смъртъ, ние го уморихме отъ преяждане“.

Стоянъ попъ Андреевъ Робовски написалъ и издалъ на единъ листъ хартия $50/40$ см. единъ кжсичекъ разказъ, който нарекълъ „Лабиринтъ“, понеже отпечатването на разказа е въ видъ на лабиринтъ отъ размѣсени криви затворени линии и окръжности. Читателтъ за да прочете разказа, трѣбва да проследи и намѣри началото, и сетне като върти листа и следи по кривитѣ линии и окръжности, ще може до края да прочете разказчето, което, впрочемъ, не се отличава съ нѣкаква литературна стойностъ. „Лабиринта“ написалъ въ Елена на 23 мартъ 1873 год., а го литографира въ гр. Русе презъ 1874 г. въ литографията на Дунавската областъ. Въ „Лабиринта“ се подписва не вече „Робовски“, а „Робовъ“ и го посвещава, както той казва:

„Вѣчна паметъ на моитѣ родители, приснопамятни и вѣчни благодѣтели: Священника Андрея († 1859 г.). П. Дойновъ и Койка († 1870 г.) Презвитера х. Цончева. Отъ прѣблагодарно сърдце, Лабиринтъ посвещавамъ природный синъ.

С. П. А. Робовъ“.

Тукъ се спрѣхме върху рода, живота, учителската и общественна дейность само на нѣколцина отъ плеадата наши, заслужили на отечеството ни съграждани, които се подвизавали на трудното учителско поприще и сж работили въ ония тъмни времена, когато народтъ ни се пробуждаше отъ вѣковно невежество, когато съзнанието за наука не бѣше се още пробудило и когато народнитѣ врагове — фанариоти и турци сж гледали силомъ да държатъ „раята“ въ невежество и простота. Тѣ отъ сърце сж били предадени на учителското си звание, честно и съвестно си изпълнявали своята света длъжность и съ готовность се трудѣли да предадатъ на своитѣ ученици всичко онова, което тѣ сж знаели и което може да послужи на възпитаницитѣ имъ за облагородяване на нравитѣ и за умствеиното имъ развитие. Колко пжти сж си излагали живота на опасность, какви не спънки, какви не коварства, интриги и подигравки е трѣбвало да пренасятъ тѣзи смирени учители, тѣзи светилници на науката, до като

народът усети необходимостта отъ училието. Ако сега имаме добре наредени училища, развити и просвѣтени хора трѣбва да благодаримъ на старитѣ учители — сѣятелитѣ, отъ сѣитбата, на които жънемъ и ще жънемъ въ бѣдеще. Всичко, което днесъ имаме, то е плодъ на тежката патриотическа работа на първитѣ учители. Тѣхнитѣ ученици ни избавиха отъ гърцитѣ, тѣхнитѣ ученици прѣскаха помежду ни идеята за свобода, съгрѣваха я съсъ словото си, водѣха ни противъ тиранина и умираха въ неговитѣ рѣце. Мнозина отъ тия ученици сж жертвували живота си за народна свобода — за общо добруване.

Къмъ тѣзи първи сѣятели, народни учители, принадлежатъ и поменатитѣ. Ученицитѣ имъ сж прѣснати на всѣкъде, а при това тѣ сж неизвестни, защото сж били тихи, скромни и неславолюбиви. Тѣ смирено се занимавали да приготвятъ младитѣ къмъ живота съ твърда вѣра въ бѣдещето на България и съ гореща любовъ къмъ ученицитѣ и скромния си трудъ. Не слава и пари сж били девиза на живота имъ, тѣхъ ги е влѣкло къмъ деятельность чувството къмъ доброто на народа — нѣщо твърде рѣдко въ наше време. Въ сегашно време рѣдко можемъ да видимъ учители всецѣло отдадени на своето дѣло и твърдо решени отъ сърце да служатъ на народната просвѣта.

Споменътъ за личности, като казанитѣ труженици, нека послужи за примеръ на мнозина, които не сж се скапали подъ тежестта на живота. Такива примери сж ясенъ свѣтильникъ за колебающитѣ се въ живота, за младитѣ, — не заякнали духомъ хора. Личности, като тия, заслужаватъ общо уважение и признателностъ.

* * *

По еленскитѣ колиби до 1836 год. никжде не е имало черкова, освенъ въ гр. Елена. По-далечнитѣ колиби като не можали да отиватъ всѣкога въ Елена да се черкуватъ, още отъ старо време имали си черковища и оброчища, дето на голѣми празници се събирали по нѣколко близни махали (колиби) и се черкували. Тамъ дохождалъ енорийскиятъ имъ свещеникъ, осветявалъ вода, порѣсвалъ всички и после казвалъ имъ нѣкой дамаскинъ или сказание за празника. Свещеникътъ си отивалъ, като вземалъ за труда си кожата и плешката отъ закланата овца, овенъ или крава, споредъ множеството на събралитѣ се. Следъ това, събравшитѣ се сѣдали да ядатъ.

и пиятъ. Като се нахранѣли, младитѣ се залавяли на хоро, а по-старитѣ вземали шишинетата, гърмѣли и мѣрили на нишанъ, и то на облгъ (басъ), който улучи да вземе облога. Тѣзи пѣкъ колибари, които слизатъ отъ балкана да се черкуватъ въ Елена на голѣми празници, били облечени въ чисти бѣли дрехи съ бѣли калпаки на главитѣ.

Попството въ Елена вървѣло по родъ: ако бащата билъ попъ, гледалъ и синоветѣ си да възпита за попове. Така въ 1830 г. най-стариятъ свещеникъ Марко, ималъ едничъкъ синъ Константинъ, който станалъ свещеникъ. Другиятъ попъ Константинъ ималъ 5 сина, отъ които четиримата били свещеници, а петиятъ се учелъ за попъ. Сжщото може да се каже и за стария свещеникъ Миланъ, който живѣлъ и свещенодействувалъ въ началото на 19 вѣкъ; синъ му Сава билъ свещеникъ и Синоветѣ на попъ Сава—Миланъ и Андрея бѣха свещеници до края на 19 вѣкъ. Презъ 1845 г. въ Елена имало вече 18 свещеници. Свещеницитѣ не носѣли по-рано раса и черни капи (камилявки), а нахлували на главата си калпаки, обличали бѣли дрехи безъ ржави и обували обтегнати гащи. При това тѣ си бръснали главитѣ, като си оставяли на върха кика — косичка (перчемъ), а по брадитѣ не се различавали, защото имало и свѣтски лица съ бради. Въобще по облеклото си свещеницитѣ съ нищо не се различавали отъ мирянитѣ, само за отличие носѣли на пояса си бѣла кърпа (пешкиръ). Въ тая премѣна се ходили поповетѣ до края на 18 вѣкъ, когато търновския митрополитъ Матей имъ забранилъ да си бръснатъ главитѣ, а наскоро следъ това ги заставилъ да носятъ и раса.

Старитѣ попове четѣли въ Елена до 1830 год. по ржкописни книги съ съ старобългарско произношение:¹
вѣсѣръсын нзъ мрътвѣхъ да бждетъ колѣа твоѣа наставниа на пѣтъ правѣхъ аще не снѣсте плѣти и крѣве сына челоуѣческаго и др. т.
 Нѣкои стари свещеници, когато се учили по старитѣ богослужебни ржкописни книги, четѣли и носовкитѣ: **ж, ѡ, ѡ, ѡ**, — чисто по старобългарски: да свентит сѣн имен твоѣе . . . : . . . да бѣндетъ воля твоѣа; а пѣкъ и покойниятъ търновски протонотарий Хаджи попъ Димит-

¹) По сведения на Иорданъ Никифоровъ, старъ еленчанинъ 78 годишенъ.

рий Самоводский отбелязалъ въ своитѣ мемоари, че въ негово време, когато той се учелъ въ Елена (въ 1830) престарѣлиятъ попъ Марко четѣлъ по стари ржкописни книги. Младитѣ му се пресмивали, че не четѣлъ „моленіе теплое“, ами го четѣлъ, както стояло въ ржкописа „молитва топла“¹.

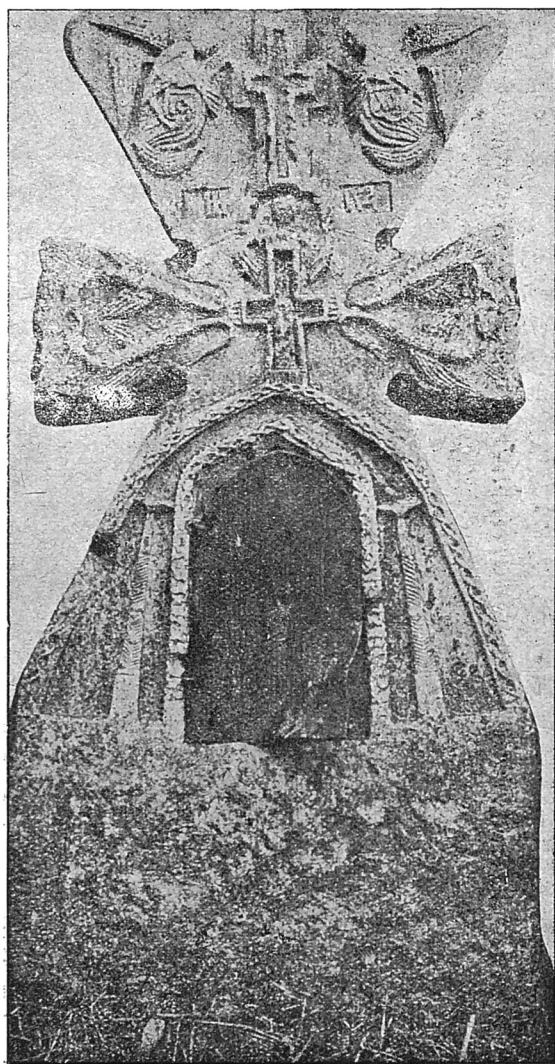
Че старитѣ свещеници сж служили повече по ржкописни книги се вижда отъ запазенитѣ забележки на Стояна попъ Андреевъ Робовски, въ които той споменува, че дѣдо му попъ Дойно служалъ по единъ ржкописенъ служебникъ, писанъ отъ нѣкой си Недко отъ Калоферъ. Тоя служебникъ билъ останалъ наследство на попъ Дойна отъ дѣдитѣ му и билъ до скоро запазенъ въ книжата на неговия внукъ.

Въ Елена има три черкови, една стара и две сравнително нови. Въ новитѣ черкови се извършва богослужение, а въ старата не. Старата черкова се казва „Св. Николай“, а по-новитѣ „Успѣние Пр. Богородици“ и „Рождество Пр. Богородици“.

За най-старъ паметникъ въ Елена се счита съ право черковата „Св. Николай“, която както видѣхме, е била ограбена и изгорена отъ кърджалиитѣ презъ 1800 г., и възобновена въ днешния си видъ презъ 1804 г., но кога е била издигната тая черкова за пръвъ пѣтъ не се знае. Изглежда тази черкова да е съществувала въ 17 вѣкъ, може би и много по-рано, защото въ двора ѝ има много стари надгробни паметници безъ надписи (покрити съ мѣхъ), а други по-нови отъ началото на 17 вѣкъ съ надписи. Такъвъ единъ надгробенъ паметникъ съ надписъ отъ 1728 г., изображаващъ кръстъ отъ сръдна голѣмина, украсенъ отъ дветѣ страни съ кипариси, емблема на жалостъ, гласи така: **мѣсь септември 3 день поупадесть рѣка Кожѣ Рада въ лѣто 1728.** — Другитѣ надгробни надписи сж много красиви и издѣлани на много по-хубави кръстове, но повече отъ тѣхъ сж отъ края на 18 вѣкъ. За забелязване е, че датитѣ на тия надгробни надписи, писани въ началото на 18 вѣкъ съ арабски цифри, а по-късно, въ началото на 19 вѣкъ, датитѣ по надгробнитѣ паметници сж писани съ церковно-славянски цифри.

Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че въ

¹ Вижъ „Грамматика за старобългарскыя ѳезикъ“ Ив. Н. Момчиловъ, стр. 4—5 и „Сборникъ отъ образци“ отъ сжщия авторъ, стр. 13.

Надгробенъ кръстъ.

Елена много по-рано е имало по-висока култура, отколкото по-късно — въ началото на 19 вѣкъ.

Черковата „Св. Никола“ е покрита съ фрески и изображения по стенитѣ на светии, между които се намиратъ, както видѣхме, и образитѣ на Св. Методий Моравски, Св. Климентъ Охридски и пр.

Черковата има формата на корабъ, видъ стариненъ и срѣдня голѣмина. Зидоветѣ ѝ сж дебели единъ метъръ, а

Старата църква „Св. Никола.“

Църквата „Успѣние Пр. Богородици.“

прозорчетата ѝ сж сравнително малки. Има две дебели врати — западни и северни, обковани отвънъ съ пулове, а отвътре съ желѣзни дѣски. На дветѣ врати висятъ грамадни и по направата си много оригинални желѣзни куфари.

Отъ лѣвата страна на олтаря е сложена каменна плоча съ надписъ за възобновяването и осветяването на храма, написана отъ отца попъ Дойна, баща на даскала Деча, отсетне попъ Андрея Робовски.

Видѣхме, че, когато кърджалиитѣ изгорили черковата „Св. Николай“, управительтъ на Русе и Търново Исмаилъ-ага

позволилъ на еленчани да си направятъ единъ параклисъ, който тѣ нарекли „Успѣние Пр. Богородици“, а презъ 1813 год. параклисътъ преобърнали въ черква, като построили надъ женското отдѣление стаи, за да се учатъ въ тѣхъ децата. Най-после въ 1835 г. тая черква била съборена, на мѣстото ѝ билъ издигнатъ днешния грамаденъ и красивъ храмъ „Успѣние Пр. Богородици“, на който иконостасътъ бѣ изработенъ отъ дървена художествена рѣзба, но по невнимание на черковнитѣ служители презъ 1925 г. се запали и изгорѣ.

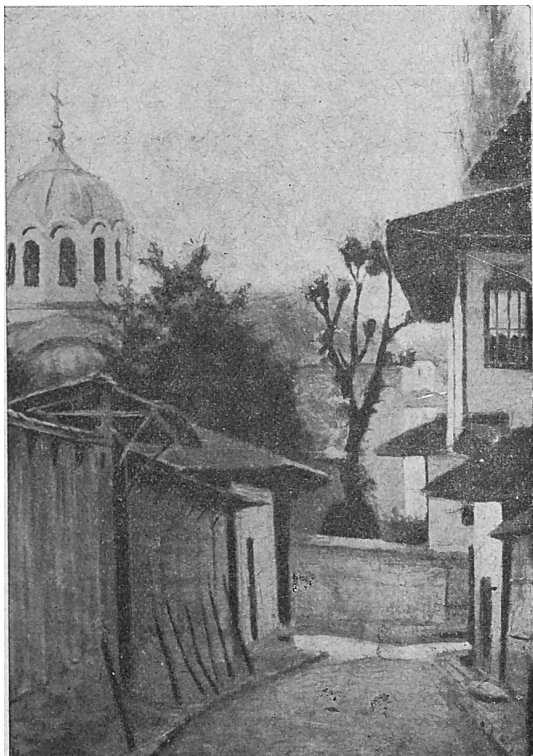
Когато турцитѣ превзели Елена на 22 ноемврий 1877 г., дошли съ тѣхъ англичани, като кореспонденти и служители на червения кръстъ. Тия англичани запазили черквата, като поставили караулъ предъ нея, за да не я съборятъ турцитѣ, но затова пъкъ ограбили всичкитѣ ѝ скъпоценности, като сребърнитѣ и позлатени кандила и ореоли по иконитѣ и евангелията. Ето защо особена старина въ тая черква нѣма. Сега въ нея сж запазени нѣколко минея отъ 1813 г, насамъ, иконата Арахангелъ Михаилъ отъ 1816 г. Богородичната икона на иконостаса пакъ отъ 1816. г. Като старина въ черковата трѣба да считаме и срѣдата на иконостаса, която е много стара и споредъ разказитѣ на стари еленчани тази частъ отъ иконостаса била пренесена отъ друга стара черкова, която била продължение отъ черковата „Св. Никола“, но цѣлиятъ тоя иконостасъ, както видѣхме, бѣше унищоженъ отъ пожара въ 1925 г.

За най-нова черкова въ Елена минава черковата „Рождество Пр. „Богородици“. Тя за пръвъ пѣтъ били издигната отъ Хаджи Иорданъ Брадата въ собственото му мѣсто въ 1812 г. и служила отъ началото за девически манастиръ. Тая черкова била малка и низка въ земята. Въ 1858 г. въвѣ време на наводнението тя била залѣна отъ рѣката, която тече край нея, следъ което почнала да се руши, докле най-после я съборили и на мѣстото ѝ построили въ 1865 г. новата черкова „Рождество Пр. Богородици“. Тая черкова е прекрасна, висока и много свѣтла. Голѣмитѣ ѝ икони сж работени въ Москва, а малкитѣ въ Елена отъ дебърски майстори-иконописци. Тия майстори, братята Петъръ и Апостолъ отъ с. Галичникъ (Македония) сж изработили една оригинална и красива икона, поставена надъ царскитѣ двери. Тая икона, когато се гледа отпредъ, вижда се Св. Духъ; когато

се гледа отдъсно — Богъ-синъ, а когато се гледа отъ лѣво — Богъ-Отецъ.

Презъ есенъта на 1877 г., когато турцитѣ превзеха града, тѣ напълниха съ жито черковата „Рождество Пр. Богородица“, а после, когато трѣбаше да се оттеглятъ, полѣли

Черковата „Рождество Пр. Богородици.“

Улица въ кметската махала, която води за проф. училища —
столярско и ржкодѣлно.

това жито съ газъ, хвърлили отгоре му барутъ и го запалили; но, за щастие, пристигнали на време нѣкои граждани и огасили огъня. Това жито, освенъ дето спасило възвърналитѣ се еленчани отъ гладъ ¹, остатъкътъ отъ него билъ прода-

¹ На всѣка душа бѣше дадено отъ него по една крина.

денъ, както ще видимъ по-нататъкъ, и съ придобититѣ суми биде издигнато новото училище.

Въ двора на черковата „Рождество Пр. Богородици“ се търкалятъ два грамадни надгробни паметници — кръстове, които свидетелствуватъ, че тукъ още въ 18 вѣкъ е имало черкова или манастиръ. Тия надгробни паметници — кръстове иматъ славянски надписи и разкошни орнаменти. На едина отъ тѣхъ се чете годината 1783¹; а задъ черковата на улицата съвсемъ захвърленъ се валя въ калъта другъ грамаденъ надгробенъ кръстъ съ още по покрасиви орнаменти и надписъ. Между орнаментитѣ сж изобразени два лѣва, а при надписа стои годината 1813².

Миналото благосъстояние и благоустройство на Елена проличава не само отъ надгробнитѣ паметници, но и отъ направата на запазенитѣ две стари чешми, на които се намиратъ следнитѣ написи:

На хаджи Христовата чешма:

„Созидасе тази чешма исперво лѣто 1783³ и живеннемъ на хаджи Іоанъ обѣ ирванаси и пакѣ обновиса сѣмъ чешма въ лѣто 1813⁴ на тогѣшнѣ Стоилъ Михаилюкъ.“

Тукъ има изобразени два изправени лѣва, които държатъ тоя надписъ.

На хаджи Кръстевата чешма:

„Созидася сѣмъ чешма на хаджи Кръстевъ на лѣто 1813⁵ и живеннемъ на хаджи Кръстю, Великъ и подръжне его Конка.“

Въ лѣто 1814⁵.

И тукъ отъ дветѣ страни на надписа има изобразени два изправени лѣва, които държатъ тоя надписъ.

Такива надписи съ изображения на лѣвовете имаше и по другитѣ градски чешми, но следъ освобождението едни отъ тия чешми бѣха изново поправени и тогава надписитѣ имъ изчезнаха.

Въ Елена отъ незапомнени времена народния гербъ — лѣвоветѣ — се изобразяватъ не само по чешмитѣ, а и по надгробнитѣ паметници. Такива надгробни паметници съ из-

¹ 1783.

² 1787 г.

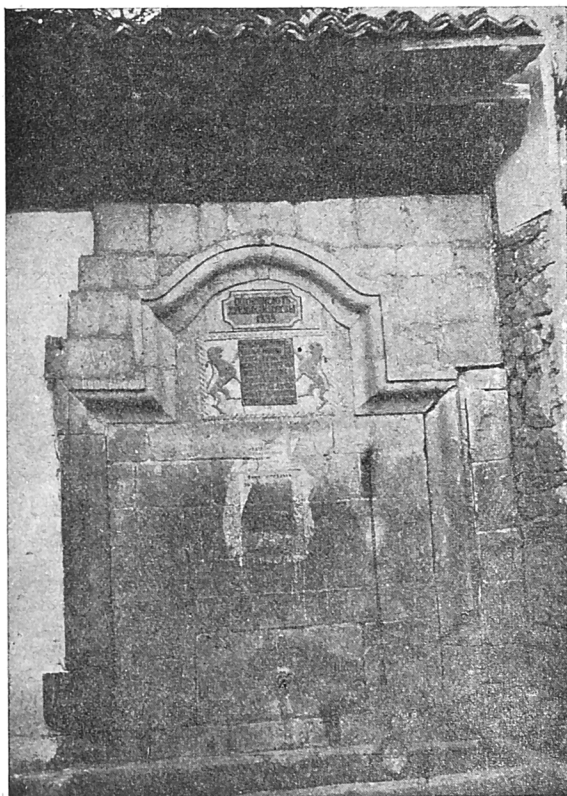
³ 1754 г.

⁴ 1813 г.

⁵ 1814 г.

ображения на изправени лъзове и плачещи върби имаше съ десетки по гробоветъ въ двора на старитъ черкови „Св. Никола“ и „Успѣние Пр. Богороеици“.

Понеже ученицитъ отъ еленскитъ училища не се вече побираха въ сжществующитъ сгради, то презъ 1873 г. подъ

Хаджи Христовата чешма.

председателството на тѣрновския митрополитъ приспомятния Иларионъ Макариополски еленскитъ първенци решили да построятъ ново училище и скоро събрали отъ доброволни пожертвувания голъма сума, съ която издигнали едно грамадно красиво здание. Ржководителъ на постройката билъ известния тогава майсторъ трѣвненицътъ Уста-Генчо. Това

здание бѣше изгорено при превземането на града отъ турцитѣ презъ 1877 г.; затова следъ две години еленчани събиратъ отново пари: кое отъ прадажбата на житото, което турцитѣ бѣха насипали въ черковата „Рождество Пр. Богородичи, кое отъ държавна помощъ, та построиха на мѣстото на изгорѣлото училище друго здание. Въ това здание сега се помѣщава реалното училище „Иларионъ Макариополски“, а първоначалното училище въ други частни сгради, приспособени за училища.

Надъ града при политѣ на Чуканското бърдо презъ 1879 г. се построиха окръжни казарми съсъ средствата на околитѣ: еленска, котленска и османъ-пазарска, които и

Реалното училище „Иларионъ Макариополски.“

составляваха презъ време на руската окупация Еленския окръгъ. Въ тѣзи казарми отначало квартируваше Еленската № 13 дружина; но следъ 1885 г. когато се сформироваха полковетѣ, въ еленскитѣ казарми се изпращаха да квартируватъ по една дружина отъ търновския гарнизонъ. Следъ всеобщата европейска война (1914 — 1918 г.) тия казарми сж обърнати въ професионални училища — мъжко столарско и девическо ржкодѣлно.

Непосредствено преди освобождението турското правителство, за да удовлетвори до нейде българското население, поставило бѣ въ нѣкои подбалкански чисто български градове българи за административни чиновници. За такива бѣха назначени отъ Елена братята Иорданчо, Пенчо и Иванчо хаджи Николови Бакалови. Изпърво, Иорданчо бѣ назначенъ „моавининъ“ (помощникъ на валията) въ гр. Русе — седалище на Дунавския валия; но презъ херцеговинското въстание (1875 г.), когато българския таенъ революционенъ

Иорданчо-паша.

комитетъ съ седалище въ гр. Гюргево (Румжния) почна да подготвя въстанието въ България, турското правителство сформира цѣла мрежа тайни агенти (шпиони), които следѣха българскитѣ емигранти въ Румжния и действията на българското население въ крайдунавскитѣ градове.

Тази шпионека мрежа трѣбваше да се ръководи отъ моавина (помощника на дунавския валия). Властѣта намѣри

за неудобно да се държи на този постъ българинъ, и затова въ началото на 1876 г. Йорданчо Бакаловъ бѣ смѣненъ отъ длъжността моавинъ и премѣстенъ за каймакаминъ (околийски началникъ) въ гр. Габрово, дете Цанко Дюстабановъ. и други организираха въстание въ града и околията. Следъ потушаването на въстанието въ Дръновския манастиръ „Св. Арахангелъ“ и опожаряването на самия манастиръ отъ войскитѣ на жестокия и пиянъ Фазлж-паша, последниятъ се отправя презъ Тръвна за Габрово да преследва четата на Дюстабановъ, и вънъ отъ града на мѣстността „Падало“ насочилъ артилерията си, та съ нѣколко изстрела да помете града заедно съ жителитѣ му. Благодарение молбитѣ и застъпничеството на Йорданчо ефенди градътъ бѣ спасенъ отъ разорение и сѣчь.

Къмъ срѣдата на декемврий 1876 г. той бива назначенъ за мютюсарифъ (окръженъ управителъ) съ чинъ паша въ новообразувания тогавашенъ чисто български окръгъ — Пиротски. Габровци, ценейки високо заслугитѣ на Йорданча ефенди, при напуцане на града имъ, връжватъ му едно благодарително писмо, съ което изказватъ своята голѣма благодарностъ и признателностъ за сторенитѣ му заслуги на града и околията презъ бурната и нещастна 1876 г, и го сърадваватъ за повишението му въ чинъ паша и мютюсарифинъ на Пиротския окръгъ. Това писмо, завѣрено съ петдесетъ и повече печати на най-видни габровски граждани, е най-ясно доказателство за любовта, почитта и уважението, съ които се е ползувалъ той въ града и околията. Въ единъ докладъ на великото везирство до главния секретаръ на султана за назначението на Йорданчо хаджи Николовъ Бакаловъ за пиротски мютюсарифинъ, ето каква атестация му дава тоя официаленъ документъ¹: „За този окръгъ — Пиротски да се назначи за неговъ окръженъ управителъ Йорданчо ефенди отъ Елена, единъ отъ българскитѣ първенци, който служи отъ дълго време въ Дунавския вилаетъ съ изпитани дарби и добри намѣрения и, за да има нуждното отъ правителствено гледище значение, да се повиши чина му мирмиранъ“ и т. н...

¹ Вж. в. „Зора“, год. XI, брой 3033, стр. 2 „Пиротско-Шехиръ-кьой, първиятъ български санджакъ съ български паша — управителъ. (Изъ турскитѣ държавни архиви) отъ Панчо Доревъ.

Съ пристигането си въ Пиротъ противъ него се започватъ интриги отъ мѣстнитъ турски голѣмци, които не могли да търпятъ „гяуринъ“ да ги управлява и искали смѣняването му съ мюсюлманинъ. Като не сполучили да го смѣнятъ, подкупили двама арнаути да го убиятъ въ помѣщението му — конака. Убийцитъ не сполучватъ, и той по едно чудо се спасилъ; обаче отъ това той добива сърдечна болестъ, която го завлече въ гробъ.

Следъ пълната обсада на гр. Плѣвненъ презъ есенята на освободителната война (1877 г.), сърбитъ почнали да се

Пенчо Бакаловъ.

приготвяватъ да нападнатъ турцитъ и да завзематъ нѣкои погранични градове съ хинтерланда имъ, което отсетне сториша, като заграбиха чисто българскитъ градове Пиротъ, Нишъ, Враня и Лѣсковецъ. Да не би Иорданчо-паша, като българинъ — кара-гяуръ¹, да предаде Пиротъ на сърбитъ, билъ извиканъ въ Цариградъ и тамъ уволненъ. Тукъ той остава до свършека на войната. Следъ сключиането на Санъ-Стефанския договоръ Иорданчо х. Н. Бакаловъ се завръща въ Елена и населението отъ града и околията го избира за народенъ представителъ въ учредителното народно събрание, а по сетне и въ последващитъ две велики народни събрания

¹ Тѣй турцитъ наричаха тогава българитъ.

—1979 и 1881 години. Презъ 1882 г. билъ назначенъ окръженъ управителъ въ гр. Шуменъ, но, поради усилване болестта му (порокъ на сърдцето), дава си оставката и на следната 1883 г. почина въ гр. Елена, тържествено погребенъ въ двора на черковата „Успѣние Пр. Богородици“.

Пенчо бѣ назначенъ „моавинъ“ на търновския мютюсарифинъ (управителъ), и като такъвъ го завариха рускитѣ освободителни войски въ Търново. Преди да пристигнатъ руситѣ въ старата българска столица, той приготвилъ храна за войската (хлѣбъ, месо и др. съестни продукти) и фуражъ за конетѣ, за тази му разпоредителностъ и заслуга, бива назначенъ за членъ въ сѣдебно-административния съветъ въ

Иванчо Бакаловъ.

гр. Елена, а следъ това дълги години мирови сѣдия въ родния си градъ, на която длъжностъ го завари и смъртта.

Иванчо¹ бѣ назначенъ мюдюринъ (полицейски приставъ) въ гр. Тръвна. Той спаси града отъ разгрома на разяренитѣ Фазлж-пашови орди. Следъ назначението на брата му Йорданча мютюсарифъ въ Пиротъ, той зае мѣстото му — каймакаминъ въ Габрово. Когато рускитѣ войски завзеха Габрово, той не избѣга съ другитѣ турски чиновници, а остана и предаде управлението заедно съ касата на рускитѣ власти. Следъ освобождението бѣ назначенъ членъ въ търновския окръженъ сѣдъ, а после се изсели въ

¹ Баща на писателя „Стубелъ“.

София, дето заемаше разни чиновнически длъжности — пенсиониранъ, той наскоро се помина.

Въ Елена бѣще поставенъ за мюдюринъ търновчанинътъ Янко Бѣлелиевъ, който управлява еленската нахия две години, до самото освобождение. Той оставилъ добри спомени между населението на града и околията. Този добъръ българинъ презъ бурната и катастрофална 1876 г. запазилъ града и околията отъ разгрома на башибозуцитѣ и спасилъ живота на нѣколко младежи, замѣсени въ бунта. Тайно предупре-

Янко Бѣлелиевъ, последенъ еленски мюдюринъ.

ждавалъ родителѣтъ, а тия последнитѣ да съветватъ синоветѣ си да бждатъ внимателни и предпазливи — да не се увличатъ предъ всѣкого да говорятъ по комитетски работи и да изказватъ бунтовнически замисли, защото властта е пустила тайни агенти — шпиони, които ще следятъ движенията имъ и при най-малкия поводъ ще арестуватъ и откарватъ въ търновския затворъ. Така, той предупредиилъ хаджи Христа Михайловски, че младежътъ, който се препоръчалъ за габровчанинъ, и съ когато синъ му Никола се запозналъ въ Търново, а сега имъ дошелъ на гости, е турски шпионинъ¹, затова Никола да се пази и да отбѣгва предъ него да говори за комитетски работи, защото не само той, но и бащата, па

¹ По сведенията на самия Никола Хр. Михайловски.

и цѣлото имъ семейство ще пострада, ами да гледатъ частъ по-скоро да се отърватъ отъ него, като го изпроводятъ да си отиде.

Презъ пролѣтѣта на 1876 г. квартирующата рота турски войници напуща града и властѣта изпраща въ Елена единъ отрядъ башибозуци подѣ предложѣ да пазятъ реда и тишината въ града и околията, а въ сжщностъ да сплашатъ и държатъ въ подчинение населението отъ града и околията, за да не възстане, както въ Габрово, Тръвна, Севлиево и търновскитѣ полски села. Тази необуздана папачѣ вмѣсто да пазе реда и тишината започва да вилнѣе и безчинствува въ града и околията — не могли да излѣзатъ на полето по работа или по улицитѣ и чешмитѣ жени и моми да не бждатъ оскърбявани отъ тия нехранимайковци, особено страдали селянкитѣ. Оплакванията предѣ мюдюрина зачестяватъ. Той отива въ Търново и предѣ мютюсирифъ-паша настоява башибозука да напусне града, а за запазване реда и тишината въ града и околията той отговаря съ живота си. Следъ три дни башибозуцитѣ били дигнати и градѣтъ и околията се освободи отъ тая варварска сганъ.

Следъ като рускитѣ освободителни войски презъ юний 1877 г. преминаха Дунавъ и завзеха Свищовъ, турското население отъ свищовско и търновско опжти се да бѣга презъ долния еленски боазъ; сжщо и еленскитѣ турски полицаи (заптитѣ) се натъкмили ди бѣгатъ съ пушкитѣ си, обаче мюдюринѣтъ не имъ позволилъ да си взематъ пушкитѣ, за да не би, като минаватъ презъ българскитѣ селища и колиби, да се предадатъ на грабежъ и убийства. Тѣзи пушки отсетне били предадени отъ мюдюрина на гражданитѣ, когато се организираа отбраната на града срещу турскитѣ бѣжанци. Опасвявайки се да не би бѣжанцитѣ турци, минавайки презъ града за Балкана по щосето Елена — Твърдица — Нова-Загора да се предадатъ на грабежъ и изстѣпления, еленскитѣ първенци (чорбаджиитѣ) съвмѣсто съ мюдюрина решаватъ да не допуснатъ бѣжанцитѣ да минатъ презъ града, а да ги отправятъ презъ мѣстносттата „Тузлукъ“, населенъ отъ компактна турска маса. За тази цель организираа се отбрана на града. Дало се заповѣдъ: всички граждани, способни да носятъ оржие, да се въоръжатъ и събератъ на долния градски площадъ (мегданъ), отдето да трѣгнатъ за долния боазъ да пресрещатъ бѣжан-

цитѣ, които съ колята си били се вече наточили за града. Въоражениятѣ граждани запазили пшаницата, които водятъ за града, недопуснали бѣжанците, последнитѣ били принудени, вмѣсто презъ Елена за Балкана, да се отправятъ за „Тузлука“. По този начинъ билъ запазенъ както града, тъй и селата (колибитѣ) отъ севернитѣ поли на еленския балканъ отъ разорение.

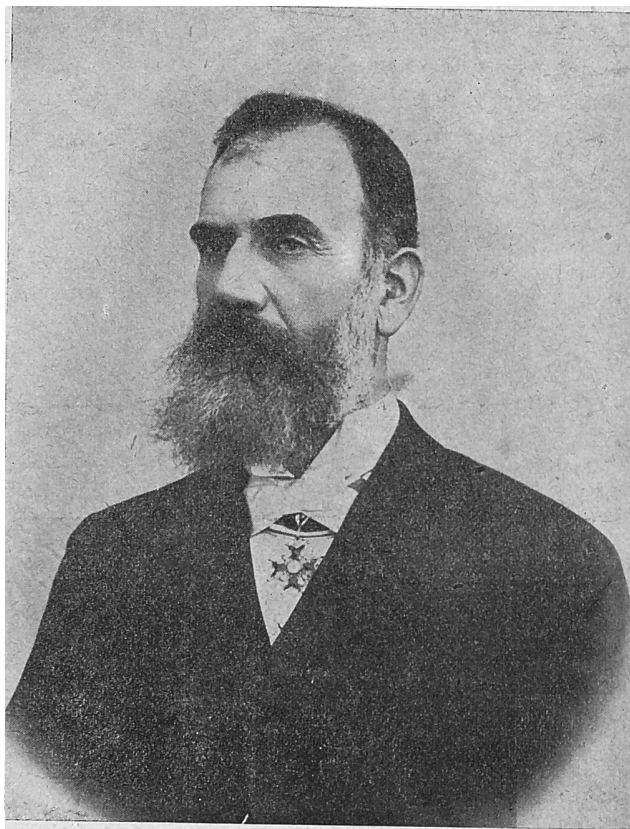
Съ добритѣ си дѣла и коректно държание, последнитѣ две години на турското владичество еленскиятъ мюдюринъ Янко Бѣлелиевъ заслужено спечелилъ симпатитѣ и обичта на граждани и селяни отъ еленския край. Презъ неговото управление пожаръ унищожилъ старото полицейско управление (конака). Следъ освобождението на мѣстото на изгорѣлия конакъ държавата издигна хубава двуетажна сграда, въ която сега се помѣщаватъ околийското, финансово и общинско управления.

Другъ еленчанинъ на турска служба билъ Йорданъ П. Тодоровъ.¹ Той презъ февруарий 1876 г. билъ избранъ чрезъ гласни отъ населението на търновския санджакъ (окръгъ) за членъ въ търновския окръженъ съдъ (Темийзи-Хукукъ), а после назначенъ въ извънредната комисия — фефкъ-алядѣ-мезлишъ (специалния съдъ), който подъ преседателството на султанския пратеникъ (комисаръ) Али Шефикъ Бей съди възстаницитѣ отъ търновския окръгъ. По този начинъ върху Йорданъ П. Тодоровъ презъ великото възстание (1876 г.) легна тежката и незавидна задача да съди и да защитава възстаницитѣ отъ търновско, особено, тия отъ Дръновския манастиръ, Габрово, Севлиево и околноститѣ имъ. Той по длъжностъ билъ съдия, а по сърце — защитникъ и защищавалъ ги, до колкато му позволявали силитѣ и способноститѣ. Тази извънредна комисия (специаленъ съдъ) била съставена отъ 7 души българи и 7 души турци. Всѣки членъ ималъ по единъ гласъ, а председателятъ Али-Шефикъ Бей—два; тъй щото турцитѣ имали 9 гласа, а българитѣ само 7. Освенъ това, решенията на тази комисия (съдъ) били безапелационни.

Нѣма съмнение, че турцитѣ, като имали тогава властта и силата въ рѣшетѣ си, а при това още и болшинството на.

¹ Баща на поета-писателъ П. Ю. Тодоровъ.

гласовѣтъ въ комисията, всѣкога можали да решатъ и направятъ, каквото искатъ. Но, въ сжщностъ, властѣта била съсредоточена въ ржцетѣ на председателя. Турцитѣ — членове — били винаги готови да обвиняватъ и да искатъ обѣсването на възстаницитѣ, а българитѣ се стараели да ги оправдаватъ, тъй щото онова мнение, което изказвалъ предъ

Иорданъ П. Тодоровъ.

седателѣтъ, то имало болшинство и сила, то се приемало и изпълнявало. Иорданъ П. Тодоровъ, съ умѣнието и тактаси, привличалъ на своя страна председателя, който въ скоби казано, и той се отличавалъ съсъ своята справедливостъ, добрата и хуманностъ; та по такъвъ начинъ много възстаници снелъ отъ бѣсилката, а на нѣкои сполучилъ да замѣни

смъртното наказание съ затворъ. Така той спасил живота на учителитѣ отъ Габровската гимназия: Ив. Гюзелевъ, Рачо Каролевъ, Андрея Маноловъ, Стефанъ Калпазановъ (Зографски), Цани Гинчевъ, Несторъ Марковъ, Никола Сарановъ и др.¹, които били обвинени като главни участници във възстанието въ Габровско, ръководено отъ габровчанина Цанко Дюзтабановъ. Противъ учителитѣ билъ подаденъ единъ махзаръ (обвинение) подписанъ отъ 33-ма души габровски първенци, въ който махзаръ се казвало, че отъ когато тия учители дошли въ Габрово, отъ тогава почнали да се съставятъ комитети и да се вдигатъ бунтове и че тѣ, като руски възпитаници, нарочно сж проводени за това, и че за умиротворение на страната безусловно необходимо е тѣхното премахване и наказание. Но при все това по застъпничесството на Йорд. П. Тодоровъ и на колегитѣ му българи въ комисията, учителитѣ били оправдани и пустнати на свобода; пъкъ осъденитѣ на смъртъ възстаници: Христо М. Топузановъ и Димитъръ Денчовъ отъ Габрово, Христо Партиновъ отъ с. Бакойцитѣ (Габровско), Захарий Ивановъ отъ Севлиево и Маню Арабаджията отъ Горня-Орѣховица, смъртното имъ наказание е било замѣнено съ 15 годишенъ затворъ въ крепостъ на о-въ Кипъръ; но следъ освобождението били амнистирани и се завърнали въ България, съ изключение на Христо Партиновъ, който се поминалъ презъ 1878 година въ затвора.

Презъ тая нещастна, но велика по своитѣ последици година (1876), отъ която се роди свободата на България, въ търновския затворъ имало около 1000 души българи, задрѣни и обвинени по разни политически причини: едни, като възстаници, хванати съ оржие въ ржка, други хванати безъ оржие и безъ съпротива; трети морално и материално подпомагали бунта; четвърти, като подстрекатели, а нѣкои просто по подозрѣние били хлърлени въ затвора. За всички тия затворници Йорданъ П. Тодоровъ трѣбеало да дири оправдателни причини, който безъ боязнь и стѣснение изказвалъ въ комисията (сжда) и по такъвъ начинъ е можалъ да спаси живота и освободи отъ затвора още хаджи Димитра

¹ Вж. „Възпоинания по възстанията въ търновския санджакъ презъ 1876 г. и по сжденето на българскитѣ възстаници въ Търново, написанъ Йорданъ П. Тодоровъ. Русе 1897 г.“

хаджи Генчовъ отъ Дръново, Джорджа Момчовъ отъ Търново, Атанасъ хаджи Ивановъ Брадата отъ Горна-Орѣховица, Попъ Георгя отъ сѣ Жълтешъ (Габровско), Сава Милковъ Сяровъ отъ с. Бебрево (Еленско) и много още други; само не можалъ да отърве отъ бѣсилка водачитѣ на възстаницитѣ, за които имало тайна заповѣдь отъ Цариградъ да бждатъ осждени на смъртъ и веднага обѣсени. Така били обѣсени водителитѣ на Габровскитѣ възстаници — Цанко Дюзтабановъ и Якимъ Цанковъ; на севлиевскитѣ — Стефанъ Пешевъ и Ионко Карагйозовъ; на Горно-Орѣховскитѣ — Иванъ Пановъ Семерджиевъ и Георги Измирлиевъ Македончето; на трѣвненскитѣ — Тодоръ Кирковъ и Бачо Киро, единъ отъ водителитѣ на възстаницитѣ въ Дръновския манастиръ.

Следъ освобождението на гр. Елена отъ рускитѣ войски, той презъ м. юлий 1877 г, бива избранъ за кметъ на родния си градъ, а следъ сключването на санстефанския миренъ договоръ билъ назначенъ отъ временната руска окупационна администрация за губернаторъ въ гр. Русе. Презъ време на пълномощията (1881 г.) билъ назначенъ членъ въ държавния съветъ, а следъ закриването на тоя институтъ, влѣзълъ, като членъ, въ кодификационната комисия, която изработвала законитѣ на новообразуваното княжество; но, когато и тая комисия била закрыта, той постѣпилъ членъ въ комисията по еспроприиране (отчуждаване) на чифликчийски земи въ Кюстендилския окръгъ.

Съсъ своя природенъ умъ, високи дарби и интелигентность Иорд. П. Тодоровъ се ползуваше съ голѣмъ авторитетъ — почитъ и уважение не само между съгражданитѣ си и населението отъ околията, но той бѣ познатъ и известенъ въ цѣлия Търновски окръгъ, като чловѣкъ уменъ, справедливъ и високоинтелегентенъ; затова биваше постоянно избираенъ за народенъ представителъ отъ еленската околия и то до тогава, до когато народнитѣ представители се избираха направо отъ населението, а не отъ бюрата на партиитѣ, както е сега; защото той не се числеше къмъ никаква партия. Въ общинскитѣ избори безъ да се кандидтира, всѣка партия го вписваше въ листата си, за да може чрезъ него да спечели избора, и затова, смѣло може да се каже, че

той въ продължение на 40 години е билъ несмѣняемъ членъ въ елинския общински съветъ.

* * *

При изхода на горния боазъ се намира капиновския манастиръ „Св. Никола“, построенъ въ днешния си видъ отъ еленчанитѣ, монаси, братя Хорозови - хаджи Теодосий и хаджи Кесарий. Последниятъ е построилъ и мерданския девически манастиръ. За капиновския манастиръ преданието казва че билъ основанъ въ царуването на Иванъ Асенъ II. 1228 год. и следъ това често възобновяванъ. Стари еленчани и капиновчани разказватъ, че първоначално манастирътъ е билъ на високия дѣсенъ брѣгъ на рѣката, къмъ еленскитѣ лозя; а сетне, следъ като е билъ нѣколко пѣти разоряванъ, билъ построенъ на днешното си мѣсто, на лѣвия низъкъ брѣгъ, дето по-рано сж били гумното (хармантъ), плѣвнята, обори-тъ и кошаритѣ манастирски. Село Капиново, казватъ, нѣкога било градъ - центъръ на цѣлата покрайнина.

Въ околноститѣ на Елена се намиратъ нѣколко стари крепости градища, за които и К. Иречскъ въ книгата си „Пѣтуване по България“, стр. 891, споменува: „Братованъ-градъ“ на северъ по пѣтя за село Златарица, близо до колибитѣ Доспатлии, голѣмо градище разположено на равно мѣсто. Споредъ преданието тукъ имало осемъ черкови. Материалътъ на това градище билъ дигнатъ за постройка на мостовѣтъ на новото шосе за Златарица. При входа на долния боазъ, на северо-изтокъ отъ Дѣдова-Стояновъ мостъ, се намира „Змейова дупка“. На изтокъ отъ Елена—село Марянъ, за което казватъ, че било много по-старо отъ града Елена. Преданието говори, че това село било основано отъ Мара, сестрата на царъ Иванъ Шишмана, затова и носи името ѝ. Отъ тукъ тя ужъ минала съ прислугата си, когато отивала за Одринъ да по-стѣпи въ харема на султанъ Мурада I. Преди 80 години, казватъ стари хора, когато тукъ се срутила старата дър-вена черкова и на мѣстото ѝ почнали да строятъ днешния храмъ „Прѣображение Господне“, работницитѣ се натѣкнули на основитѣ на много по-стара черкова, която по архитек-тура и окраса говори за едно блѣскаво минало на селището. Тукъ сж изкопали изкустно изваяни мраморни капители, свещници и др. черковни принадлежности. Югоизточно отъ

Марянъ се намира селото Костелъ, за което казватъ, че си е добило името отъ латинската дума „кастелъ“ (крепостъ — укрепенъ замъкъ). Действително, надъ селото се намира градище (твърдина). Въ Тузлука при подножието на Сакаръ-Балканъ, клонъ отъ източния балканъ, край Старорѣшката (Тузлуолонска) рѣка, е разположено турско-циганското село Стеврекъ, добило името си, както казватъ стари бебровени, отъ гръцката дума „Stauros“ — ставросъ (кръстъ); защото въ близката планина „Сакаръ“ имало, казватъ, презъ второто българско царство (може би и по-рано) нѣколко манастиря, и тази планина се считала за българска или малка „Св. гора“. Тукъ идвали на поклонение богомолци отъ всички краища на българската земя. Въ цѣлия Тузлукъ наброяватъ около 40 черкови и манастири, строени най-вече презъ царуването на Иванъ Асень II¹. Сжщото название „Сакаръ-планина“ носи и единъ клонъ отъ Странджа-планина, северо-западно отъ Одринъ, на днешната турско-българска граница. И въ тази планина имало презъ царуването на Иванъ — Александра (1331—1365 год.) нѣколко манастири, въ които сж се подвизавали монаси исихасти. Тукъ е билъ манастирътъ на Григорий Синаитъ, създателътъ и разпространителътъ на исихазма въ България. Въ този манастиръ се е подвизавалъ и Теодосий Търновски, ученикъ на Синаита. Учението на исихаститѣ се състояло въ строгъ аскетизъмъ и религиозенъ екстазъ.

Думата „Сакаръ“ е арабска отъ Sakara — силно тече; съ тая дума мюсюлманитѣ именуватъ единъ отъ седемътѣ отдѣла на мохамеданския пѣкълъ, назначенъ за магесницитѣ и навѣрницитѣ. Тѣй като тия планини (Сакаръ-Балканъ въ северна България и Сакаръ-планина въ Тракия) били обитаеми отъ монаси, споредъ турцитѣ „гяури“ — невѣрници, затова имъ дали името „Сакаръ“.

За забелязване е, че до като въ бившата Европейска Турция, дори и днесъ въ България, по градове и села пазаритѣ ставатъ въ петъкъ, въ с. Стеврекъ пазарътъ за цѣлия Тузлукъ отъ незапомнени времена е въ срѣда. Известно е, че сбороветѣ въ села и градове сж ставали въ празнични дни: сбороветѣ—на храмовия празникъ на селската черкова,

¹ Вж. „Българска истор. библиотека, томъ III, год. III, стр. 210.

а пазаритѣ, въ чисто български градчета и голѣми села, всѣки недѣленъ день следъ отпускъ на черкова. Въ градове и села, смѣсени съ българи и турци, пазаритѣ ставали всѣки петѣкъ, когато турцитѣ отиватъ въ джамия на молитва. Пазаритѣ ставали около черковата или джамията, та богомолцитѣ следъ отпускъ, като излѣзатъ, да си купятъ необходимитѣ имъ потрѣби за вѣщи. Въ Стеврекъ, това чисто мохамеданско село, пазарътъ му, вмѣсто въ петѣкъ, както казахме по-горе, става въ сръда. Това ни навежда на мисълта, че трѣбва да има връзка между пазаря въ Стеврекъ и християнския Сакаръ. Може би монаситѣ отъ Сакаръ да сж отредили за пазаренъ день сръда въ селището Ставросъ, измѣнено отъ турцитѣ въ Стеврекъ. Освенъ черкови и манастири въ развалини, въ Тузлука се срещатъ и разсипани крепости (градища). Такова едно градище се намира между селата Кипилово (Еленска околия) и Нейково (Котленска околия) и носи названието „Хърсулъ-градъ.“ Развалинитѣ на тая крепостъ се виждатъ на единъ почти недостъпенъ връхъ. Преданието разказва, че защитницитѣ на това укрепление дълго време се държали противъ многобройнитѣ турски пълчища, най-сетне за да превзематъ крепостта турцитѣ си послужили съ хитростъ. Една нощъ тѣ запалили и залепили свѣщи по роговетѣ на едно стадо кози и го подгонили къмъ укреплението. Като видѣли това нощно чудовище, защитницитѣ помислили, че това сж нѣкои свръхестествени сили — вампири, избѣгали отъ крепостта, и по този начинъ турцитѣ я завладѣли и станали господари на околността.

Мѣстността „Тузлукъ“ обхваща на западъ пространството отъ селата Костелъ, Бебрево, Златарица (Еленска околия) и селата Кесарово, Ново-село и Стражица (Горне-Орѣховска околия) и продължава на изтокъ до градоветѣ Котелъ — Османъ-Пазаръ; на югъ се загражда отъ източния (коджа) балканъ до прохода „желѣзни врата“, а на северъ захващъ отъ дервенското устие (боазъ) между Османъ-Пазаръ и Ески-Джумая спуща се до станция Борисово на централната желѣзопътна линия и оттамъ продължава на западъ къмъ станциитѣ Асеново-Манастирица и Стражица. Презъ Тузлука текатъ рѣкитѣ Бебревска, Тузлуоланска и Голѣма рѣка (Буюкъ-Дере) — дълга 138 клм. и извира отъ желѣзнитѣ врата. Първитѣ две се вливатъ при Кесарево и Джум

люница въ Голѣма рѣка, която въ долнѣото си течение се нарича Лефеджа — дѣсенъ притокъ на р. Янтра. Преданието казва, че тази гориста и хълмиста мѣстность презъ второто българско нарство била плътно населена и тукъ следъ падането на Търново (1393 год.) много хора бѣгали и въ продължение на 50 години юнашки се държали и устоявали независимостта си въ укрепенитѣ мѣста (градища), развалинитѣ на които и до днесъ се виждатъ въ Костелъ, Стара-рѣка, Кипилово и другаде. Най-сетне и тази мѣстность била завладяна отъ турцитѣ. Крепости, черкови. манастири — всичко било разграбено опустошено и предадено на мечъ и огънь. Частъ отъ населението, което могло да се спаси, било насилствено преселено въ Мала-Азия, а на мѣстото му заселени азиатски, турци, които по-говоръ се различаватъ отъ другитѣ турци. Говорътъ имъ подхожда на говора на турскитѣ лазове отъ Мала-Азия.

Отде носи тая мѣстность названието си „Тузлукъ“ мжно може да се установи. Да е отъ турската дума „тузъ“ (солъ) е невѣроятнo, защото въ тая мѣстность нѣма ни солени извори, ни солени полета, поне до днесъ никжде такива не сж открити. При всичко, че П. Кисимовъ въ книжката си „Исторически работи“, часть II, стр. 33, споменува, че въ долината башъ-хара минъ-дереси (хайдушка долина) имало солень изворъ, но отрича отъ тая дума да е получила мѣстността името си. Поскоро допушв да носи названието си отъ тузлуци (калци), съ каквито обикновено азиатскитѣ турци, за които споменахме по-горе, че тукъ били заселени, обвивали свиркитѣ на краката си. Туземното българско население (бебровени, старорѣчени кипиловчани и др.) казватъ, че мѣстността погрѣшно е наречена „тузлукъ“, а трѣбва да се казва „Тозлукъ“ отъ турската дума „тозъ“ (прахъ-пепель); защото, следъ завладяването на мѣстността и опустошаването ѝ отъ турскитѣ пълчища, победителътъ, като се явилъ на докладъ предъ султана, казалъ: „Тозъ гиби яптѣмъ“, т. е. въ прахъ и пепель обърнахъ всичко, и ужъ отъ думата „тозъ“ (пепель) добила мѣстността названието си.

Стари крепости се намиратъ и на югъ въ балкана — Градище въ колибитѣ Садина, по-нататѣкъ крепостъ и кула, съединнена ужъ нѣкога съ верига на мѣстото Вардигалъ

при колибитѣ Багалиовци; следъ това мѣстноститѣ „Малка-Стража“ при колибитѣ Шубеци и „Голѣма-Стража“ на шосето Елена — Твърдица при село Буйновци.

* * *

Казахме, че въ Елена рѣдко се срѣщатъ книжовни старини поради разоряването на града отъ кърджалиитѣ (1800 г.) и презъ освободителната война (1877 г.) отъ турски войски. Отъ запазенитѣ, по една случайностъ, книжовни старини — езикови паметници — сж известни две евангелия (едно голѣмо и друго по-малко) отъ 13 в. и единъ дамаскинъ отъ 17 вѣкъ, за които и стариятъ учителъ граматикъ Инанъ Н. Момчиловъ споменува въ своя „Сборникъ отъ образци за изучаване на старо-българския езикъ по всичкото му развитие“ (Виена 1865 год.). Момчиловъ имъ дава и кратко описание, като ги нарича „Еленски паметници“ (стр. 12—20); той дава и нѣкой извадки отъ тѣхъ, и то отъ евангелията на стр. 43—48, а отъ дамаскина — на стр. 49—53.

Освенъ тия книжовни старини — пергаменти, намира се и единъ влашки хрисовулъ, ржкописъ съ български букви отъ 18 вѣкъ, издаденъ отъ Скарлатъ Григорий — Гика-войвода на манастиря „Св. Никола Лепникулъ“ въ 1765 год.

Всички тия езикови паметници сж описани и въ Годишника на Софийския Университетъ — Изторико-Филологически факултетъ, книга 19—8—1923 год. въ статията на професоръ Б. Цоневъ подъ название „Книжовни старини отъ Елена“.

Дамаскинътъ е притежание на Еленското училищно настоятелство. Той се отличава съ своята художествена украса.

Дветѣ евангелия сж пергаментенъ срѣднобългарски ржкописъ, а влашкиятъ хрисовулъ е обикновенъ ржкописъ, както споменахме по-горе, съ български букви.

Тритѣ тия старини сж били родово наследство на семейството на дългогодишния еленски просвѣтителъ Никифоръ попъ Константиновъ (Мудронъ); по сега тѣ сж притежание на народната библиотека въ София, продадени на библиотеката отъ синоветѣ му — Йорданъ и Марко Никифорови, за да ги направятъ по-достъпни за науката, както тѣ казватъ въ заявлението си отъ 15 май 1924 год. до г-на директора на народната библиотека въ София, и за общо народно ползуване.

Другъ ръкописенъ дамаскинъ отъ XVIII вѣкъ, подаренъ отъ учителя Миланъ Радивоевъ, се намира въ народния музей въ София и е записанъ подъ № 1379. Отъ него има извадки въ Сб. за народни умотворення, наука и книжнина. кн. XVIII, отъ стр. 56—62. Тѣзи извадки сж направени отъ проф. Л. Милетичъ, за да даде образци отъ езика презъ епохата, когато е правенъ превода на дамаскина.

По-горе споменахме, че въ библиотеката на попъ Дойна, на сина му попъ Андрея и внука му Стоянъ Робовски има много ръкописни книги, повечето отъ тѣхъ сж съ черковно съдържание, отъ които нѣкои, до колкото може да се сжди отъ езика имъ, трѣбва да сж писани въ 17 вѣкъ. Освенъ ръкописнитѣ черковни книги въ библиотеката имъ се намиратъ и много учебници, нѣкои руски, а повечето сръбски и български, съ които на времето сж си служили даскалъ Дечо (попъ Андрея) и синъ му даскалъ Стоянъ Робовски.

Отъ книгитѣ на попъ Дойна и неговитѣ наследници за отбелязване сж следнитѣ:

1. Десетословъ, подаренъ на черковата „Св, Никола“ отъ Атанаса Марковичъ въ лѣто 1798,

2. Сбирка отъ стихове изъ светото писание, печатана въ 1763 г. Коритѣ на тая сбирка сж много по-стари. На тѣхъ е отбелязана годината **1717**.¹

3. Нѣколко стари сръбски учебници, съ които попъ Андрея си е служилъ като учителъ.

4. Нѣколко дебели тетрадки, които съдържатъ българския преводъ, много чисто написанъ, на всеобщата история отъ Шрека.

5. Нѣколко словаря на сръбско-български и на старитѣ езици.

6. Гръцко евангелие, печатано въ 1752 год. въ Падуа (Италия).

7. Българска история, преписъ на руски отъ историята на Юрий Венелинъ, преди тя да бже преведена на български отъ Ботя Петковъ.

8. Грамаденъ ръкописъ, въ който покрай чисто църковнитѣ работи има и нѣколко речи противъ самовили и магьосници. — Кога е писанъ тоя ръкописъ, не се знае; но:

¹ 1707 год.

вжтре между листоветѣ на едно мѣсто има отбелязано следното: „Сѣе книжица написахъ азъ Даскалъ Петко.“¹

9. Старъ псалтирь, много красиво издание, печатанъ въвв Венеция отъ Вичензо, синъ на Божидаръ Вуковичъ, воевода на Подгорица. На първитѣ листове отдолу е написано, че книгата се подарява на храма на черковата „Св. Нн-кола“ въ 1518 год. отъ нѣкой си Пера.

Ето и самиятъ текстъ:

Да се знае сѣю книга Глѣимъ Зилтиръ како Приложнию Пера храмъ стѣ го ѿца Никола да работи за ненихъ Дѣшъ подрѣжне Галгива за ѿца Никола маторъ Донка маторна Духовникъ Сѣмонъ попъ Бръ-банъ старешнина Мирко Петко Кокниъ М. Вехи ѿ Вранакъ какою кзпи Перафѣни Гапрѣ консе писна да изнесе и сѣ того ѿца Никола да е проклетъ ѿ тѣни ѿце аминъ.

10. Нѣколко листа отъ Гадателната книга, известна въ народа подъ името „Соломония“, на външната корица на която е написана годината лѣка.² Книгата е напечатана на славянски, но не се знае кога. Отъ другата ѣ страна на външния листъ мждрата дѣсница на българския четець е отбелязала:

Сна гадателната книга современа Кистъ обрѣтена премѣдраго Соломона въ лѣто 2532 октомври 8 въ Сръвдлинъ.

Въ дома на покойния свещеникъ Тодоръ п. Хр. Калинкинъ се намиратъ нѣкои стари черковни книги съ забележки по тѣхъ. На една отъ тѣзи книги сж отбелязани следнитѣ нѣща:

На 1837 год. въ чумавото бѣгаха търновчанитѣ въ Елена.

На 1848 год. бѣше холерата.

На 1848 год. 23 августъ се удави владиката Атанасий.

На 1857 год. 28 мартъ си отиде Неофитъ.

Славянскиятъ ржкописенъ дамаскинъ, за който споменахме по-горе, че е притежание на еленското училищно на-

¹ Не е ли този даскалъ Петко, по-сетне попъ Петко Султана, братъ на Иеромонаха Иосифа Брадати и баща на Сава Бинбаши и хаджи Ивана Разсукана, живѣли въ края на XVIII и въ началото на XIX вѣкъ, за когото еленскитѣ първенци хаджи Христо Михайловски и хаджи Михаилъ Момчиловъ твърдятъ, че кжщата на попъ Петка Султана се намирала въ кметската махала и че Сава Бинбаши, главенъ вадачь на българитѣ за-вѣрци въ Румжния отъ 1821 год., е билъ еленчанинъ? (Вижъ стр. 32-рода на Разсуканови.

За б. Известно е, че почти всички тогавашни даскали, следъ като се оженятъ, ржкополагали се за свещеници.

² 1821.

стоятелство и който се отличава съ своитѣ 25 много красиви и разноцвѣтни орнаменти, на последната кора на тоя дамаскинъ е отбелязано, че на 1816 год. е изгоненъ отъ Търново Фези-аа, когото изпждили на 4 мартъ, а на мѣстото му дошелъ стамболията Силиманъ-аа Кара-гюмрукчията.

Хронологически забележки въ Елена се срещатъ рѣдко. Само въ книгата на покойния даскалъ Никифоръ попъ Константиновъ има една малка хроника, която предаваме тукъ споредъ единъ преписъ, направенъ отъ покойния учителъ Миланъ Радивоевъ.

1793 г. Дигнаха пакъ турци сеферъ сасъ московица и зе московица Озия и Исмаилъ. И сториха пакъ барашикъ на Баба-даа за една година бѣше сеферъ.

1788 год. Убиха хаджи Миха.

1782 год. Убиха бакалъ Миха и Османъ келеша.

1780 год. Убиха чорбаджи Стояна октомврий 1. день-внѣдѣля и убиха капуджия истъ войвода Еминъ ефенди отъ Самоковъ и държа 5 години.

1793 Стана войвода Кара Хасанъ и много хайдути наби на колы и държа Търново 7 години.

1796 год. Стана войвода Мехмедъ ефенди стамболу и стори сюрюнь владиката Матей.

1797 год. И въ тази година дуде Кюпрюлюолу сасъ пасавантски аскеръ и влезе въ Търново и станаха трима войводи уртаци кюпрюлюолу ибрахимаа, хаджи паша и хаджи ибрахимъ.

1798 год. Юсеинъ паша уби кюпрюлюолу на караманово и стана турнаса уртакъ.

1799 год. Сториха еленцитѣ давия съсъ кузанлъченитѣ и утърваха Сжба Добрюва съ султана и индже войвода.

1800 год. Доде мемешъ войвода отъ Видинъ и седя задъ Търново ~~гѣли~~ и въ тази година трастенклията Смаилъ'аа та зе Търново съ бой и испжди мемишъ войвода и стана той войвода и платиха хората по два харача и овцете платиха два пжти.

1800 год. И въ тази година додоха даалийцитѣ съ султана въ Елена на гергевдень и изгориха черковата „Св. Никола“.

1800 год. Въ тази година даде изимъ Смаилъ-аа да направиша долията Св. ~~Бѣли~~.

1803 год. убиха хаджи панайота на илинъ день.

1804 год. Направи се храма Св. Никола отъ основание но въвъ тази година даалийцитѣ изгориха плаково.

1804 год. Въ тази година бастиса мустафа паша такак-чиклията въ тузлука като бѣгаше.

1810 год. Стана гладъ голѣмъ 1 ока брашно 45 пари и въ тази година стана сеферъ съ московеца и дунавскитѣ скели стори запъ московеца и зе Добруджа, Силистра, Тутраканъ, Русе, Свищовъ, Неболъ, Плевенъ, Враца, Ловечъ, Севлиево и развали се турската войска на Батинъ и султа стана ~~дн~~ оката.

1811 год. Запря московеца турци на адата срѣдъ дунава измрѣха отъ зима и отъ гладъ и зароби 200 хиляди войска и подирѣ една година пакъ ги пусна.

1812 год. Сториха сеферъ московица и френеца и пусна московица френица въ неговата земя и изгори москва и изби френската войска.

1813 год. Дигнаха турцитѣ войска врѣхъ сѣрбитѣ на карадаа та сж биха съ Кара Георгия за да утѣрватъ Бѣльградъ отъ сѣрбитѣ дето го бѣха зели въ лѣту 1809.

1813 год. Поднови се черковата параклиса Успѣние пр. Бѣрдин и направиха отъ горѣ удаитѣ и заградиха дуваръ наоколу отъ долня страна. Въ тази година стана моръ по хората.

*
* * *

Въ Елена и Еленско отъ незапомнени времена населението било свикнало да възпроизвежда въ пѣсни, т. е. да възпѣва, всички случки и събития дори и най-дребнитѣ, станали въ града или околността. За потвърждение на горното тукъ помѣстяме нѣкои отъ тѣхъ, които намираме въ Сборн. за народни умотв. и народописъ, книга XXVII въ труда на Д-ръ М. Арнаудовъ „Фолклоръ отъ Еленско“.

КЪРДЖАЛИИ ОПУСТОШАВАТЪ ЕЛЕНА.

1. Зъчулили сж сж зѣдали.

Дѣълии, кърѣджълии.

Редум по светъ ходіѣхъ,

Туку усталу, усталу

5. Илена селу гуляму

Чи сж ф Иленъ утишле

Утишле и кундисъли

- Ф Хъджи Кънчуву дурови.
 Пу мѣхълитѣж ходѣхъж.
10. Чи сж утишле, утишле,
 Нж Шѣйтaнскѣтж мѣхълж,
 Ф Лазѣрююту дурови.
 Те сж сж збрали удбрали
 Се тѣж шѣйтaнски иргени
15. Нж гулям ден', нж Гиргѣодин' —
 Чѣрвено вину пияхъж,
 Пичену агни ѣдяхъж:
 Те сж Лазѣрѣж улувили,
 Вѣрли гу мѣки мѣчѣхъж,
20. Бели му рѣце режѣхъж,
 Нж кучитж ги фѣрлѣхъж.
 „Лазѣре, мумче шѣйтaнчи.
 Я казвѣй, казвѣй, Лазѣре'
 Бащинуту си имани“.
25. Лазар дѣлии думѣши:
 „Дѣлии, кѣрдѣжѣлии,
 Ас нисѣм мумче шѣйтaнчи,
 Ас сѣм шѣйтaнску ратѣйчи“.
 Дѣѣлии думѣт Лазѣри:
30. „Лазѣре мумче шѣйтaнчи,
 Лѣжй, Лазѣре другигу,
 Другигу, нази не лѣжи,
 Чи ний тж знайми, Лазѣре,
 Чи ти си мумче шѣйтaнчи,
35. Помниш ли бре, а бре знаиш ли,
 Кугату беши скѣпуту,
 Кринѣтж житу три грошж.
 Бѣща ти жито продавж,
 Зѣщо нж лѣжиш, Лазѣре?
40. Ратѣй с кѣлеври ни ходи,
 Не с купчаклия кѣлцуни,
 Не с гѣйтѣнлия путури;
 Чѣрвено вину не пие,
 Печѣну агни ни ѣде“
45. Лазѣр дѣѣлии думѣши:
 „Дѣѣлии, кѣрдѣжѣлии,
 Нали й нинѣж Гиргѣодин,

Ратѣи шж сж приминіѣт,
 Примннѣт, шж си излягѣт.“
 50, Туку туй Лазѣр издумж,
 И сж уд дущж уддѣли.
 (Слушана отъ Ст. Драгостинова отъ с. Лазарци).

ВЕЛЧОВАТА ЗАВѢРА.

1. Велчу Мѣр'яцу думѣши:
 „Мѣр'яцу, бялж куконо,
 Я ми дрехикѣж събири:
 Кинтишж най-гулемиѣж,
 5. Винидишкикѣж¹ чурапи
 И сукнянѣтж жнтириѣж;
 Ас нж черкувж шж идж.“
 Мѣр'яцу Велчу думѣши:
 10. Не худи, Велчо ф черкувж,
 Зѣканѣтѣ ти сж турцикѣж,
 Кѣту тж, Велчо, улувѣт,
 И шж тж, Велчо, зѣтриѣт.“
 Велчу Мѣр'яцу думѣши:
 15. Ф черкувж немж дж ходѣж,
 Ас нж Цариграт шж идж,
 Турцикѣж дж нѣкулагѣж:
 Кѣква сж глѣвж дигнжли,
 Рѣѣжтж рѣхѣяк'ни седи“.
 20. Туку туй Велчу издумж,
 Дворж сж пѣлни, нѣпѣлни.
 Чи си Велчж фанѣхж,
 Опит¹ му рѣце вѣрзахж
 И гу ф тѣмнцж зѣпряхж.
 25. Дуде сж зурж зѣзури,
 Те ги питтимж събрахж:
 Велчу ми, Велчу жѣмжиѣж,
 И Хѣджи Юрдан Брѣдѣтж,
 Ивѣнаки Вражалѣжтж²

¹ На кораво коприненѣ платно въ Елена казватъ в е н е д и к ѣ .

² на гѣрба.

³ Вмѣсто „Врачалията“, родомъ отъ гр. Вратца.

30. Никули Гъйтънджиіѣтѣ,
 Иоргиту Жрбанасчиту.
 Кътъ слънциту изгравѣ,
 Карът ги шѣ ги убесят,
 Сичкиѣ нѣ дарѣжътѣ,³
 Пъкѣ Велчѣ на портикѣ.
 (Слушана отъ Ана Михова),

САМООБЪСВАНЕТО НА МИЛАНА ХАДЖИ ИВАНОВЪ (ХАДЖИ КРЪСТЕВЪ)

Турското правителство иска отъ Милана хаджи Ивановъ — (хаджи Кръстевъ), закупувачъ на данъцитѣ, да му внесе стотѣхъ хиляди гроша. Миланъ не може да ги внесе, и се обѣсва.

1. Ут царіѣ фирман дуфтасѣ,
 Ут царіѣ. ут Цариградж,
 Ду Иленѣ, селу гуляму,
 Ду Иленскитіѣ хѣджи,
 5. Хѣджи, баш чурбѣѣ,
 Ду Миланѣ Хѣджи Кръстювѣ,
 Хаджи Кръсоювѣ храненик:
 „Дѣ збирѣ Милан, дѣ збирѣ,
 Пѣриѣ уд бириѣ,
 10. Пѣриѣ уд ушуриѣ,
 Пѣриѣ уд хѣраѣ,
 Пѣриѣ — стутѣхъ хиляди,
 Жѣку ни пѣриѣ дунисѣ,
 Глѣвѣтѣ да му земити,
 15. Ф Цариградѣ іѣ донести“.
 Кѣту чу Милан тѣз думѣ,
 Той сѣ чуду чудіѣши,
 Кѣко дѣ прави, дѣ стори;
 Чифликіѣ дѣ си прудѣде, —
 20. Не мой си събра парѣ;
 Кѣщѣтѣ дѣ си прудѣде, —
 То немѣ кѣде да иди.
 Милан нѣ Станкѣ думѣши:
 „Станкиѣ, пѣрву венчени,

¹ Бѣсилката.

25. Я ми дибелу пустиль
И ми високу пудлужи,
Шж легнж дж си пузъспіж,
Зърѧнж рану шж станж,
Чи нж чифликж шж идж,
30. нивятж дж си убикуліж,
Нивятж, куіе лузятж“;
Легнжли, тж сж зъспали.
Къту сж ут сън'станжли,
Станкж Милани думъши:
35. „Милане, първу венчени,
Лошаф си съніж сънувах:
Черну мж куче ухапж,
Черни мж кърви убляхж.“
Милан нж Станкж думъши:
40. „Съніж дж върви след ношж.
Ас нж чифликж щж идж.“
Ни си нж чифлик утиди,
Най си зе вѣже дибелу,
И си фплевникж утиди,
45. И сж нж вѣжи убеси.

(Слушана въ Елена отъ Нейка Радева).

Иорданъ Милановъ, синъ на самообѣсѣлия се Миланъ хаджи Ивановъ — хаджи Кръстевъ, иска да встѣпи въ бракъ съ братовчедката си Ана хаджи Николова Бакалова, ала свещеницитѣ въ Елена отказватъ да ги венчаютъ, защото сж кръвни сродници. Тѣ избѣгватъ отъ Елена и отиватъ въ Цариградъ да се венчаютъ. Научаватъ се еленскитѣ чорбаджий изпращатъ Никола Жековъ въ Цариградъ съ писмо до висшата духовна власть да имъ възпрепятствува, като близки кръвни роднини, да се не венчаютъ. Мисията на Жековъ успѣва, но на връщане за въ Елена младитѣ, Иорданъ Милановъ и Ана х. Николова Бакалова, се венчаватъ въ село Твърдица (Ново-Загорско) отъ селския свещеникъ. Узнава за това търновскитѣ митрополитѣ, лишава свещеника отъ сана му, като му обрѣсватъ брадата. Последниятъ (свещеникътъ) събира космитѣ на брадата си въ една кърпа и ги занася въ Елена на хаджи Николица Бакалова, майката на невѣстата, която дава на лишения отъ санъ свещеникъ, като обезщетение, 10 турски лири (хиляда гроша). На мла-

доженцитѣ запретили да посещаватъ черкова и да се причестяватъ. Като отлъчени отъ черковата, граждани и роднини на тѣхъ гледали съ презрение, и невѣстата не могла вече да понася това положение, наскоро отъ голѣма тѣга се поминала, а мжжъ ѝ се изселилъ отъ Елена).

Прибрала ми съй разходка,
 Анка си влѣзи въ протка¹.
 Отъ слѣнце е заря зарило,
 Отъ потъ я роса побило.
 Кат'се отъ прага подаде,
 Бѣло си жевре² извади,
 Румено лице отрива.
 Снѣжени гърди разкрива.
 На среща ѝ Йорданъ с'чубука,
 Клето му сърце преп/ка.
 Начена да ѝ говори:
 „Анке ле, бѣло момиче,
 Бѣло пролѣтно кокиче!
 Отъ Бога хубость дарена
 На мойто сърце ранена,
 Ако не ми си душманка,
 Стани ми вѣрна ступанка.“
 — Нали сме пусто роднина,
 Клетиятъ законъ не дава
 Не дава, не позволява.
 „Ако закона тукъ не дава,
 Ние ще въ Цариградъ да идемъ.
 Владици ще ни венчѣятъ,
 Закона ще ни позволятъ.
 Я вземи, Анке, я вземи
 Петстотинъ жѣлти жѣлтици
 И нѣколко дребни подарки...“

(Пѣвицата до тукъ помни пѣсенъта, Останалата часть предаде въ разказъ, който изложихме по-горе. Слушана отъ Роза Иорд. Момчилова, родена Дичева).

Отецъ Максимъ Райковичъ, игуменъ въ „Петропавловския манастиръ“ при Лѣсковецъ, борилъ се е, както

¹ Пжтна врата.

² Носна кърпа.

попъ Андрея Робозски, съ когото сж били интимни приятели, противъ гръцкитѣ владици въ Търново, за да се избере и ржкоположи за търновски митрополитъ известниятъ родолюбецъ и черковенъ борецъ Неофитъ Бозвели; следователно долната пѣсенъ се отнася за борбата на Отца Максима противъ търновския гръцки владика Неофитъ Византийски, а не както я отнесълъ д-ръ М. Арnaudовъ къмъ „Велчовата за-вѣра“ и опустошаване на Плаковския манастиръ, — въ пѣсеньта се визира Лѣсковския манастиръ.

1. Отче, Отче Максиме!¹

Мънастириж упуска,

Късѣбѣтъж изгуря,

Ох, ох гулям зор!

5. Кълугяри избягахж,

Кукошкия исфракнахж,

Кучитѣтъж измряхж.

Ох, ох страшинзор!

Кълугерки ходѣхжж,

10. И Максима Търсижхж,

Чи гу фкупж видяхж.

Ох, ох грлям срам!

Върли турци дудохж,

Братж Костж фанѣхж

15. И го люто мжчѣхж

Ох, ох, страшин зор!

(Слущана въ Елена отъ Гергя Топчиевъ)

ДѢДО НИКОЛОВОТО ВЪЗСТАНИЕ (1857 год.)

Повдигналъ ми-са-й, нано, капитанъ Никола,

Капитанъ Никола (н), капитанско чадѡ,

У Търново града (н), войска да събира

Войска да събира (н), младн търновчани,

¹ Архимандрцтъ Максимъ Райковичъ, като игуменъ на лѣсковския манастиръ, отказалъ да даде за Георгиевденъ обикновенния годишенъ данѣкъ, две агнета отъ манастиря, за търновския митрополитъ фанариотина Неофита Византийски. Игуменътъ изругалъ пратеника и господаря му. Владиката изпратилъ гавази да го схванатъ, но той се скрилъ и оттамъ избѣгва въ Румжния, като емигрантъ, и се установява въ Галацъ за свещенослужителъ при българската черкова „Св. Пантелеймонъ.“

Млади търновчени (н), сербезъ лѣсковчени,
 Сербезъ лѣсковчени (н), думбазъ еленчани,
 Думбазъ еленчани (н), фудулъ трѣвненчени,
 Фудулъ трѣвненчени (н), зенгинъ габровчени,
 Зенгинъ габровчени (н), шейретъ дрѣновчени и пр. и пр.
 (Слушана отъ еленски цигулари по сватби въ Елена,
 Гор. Орѣховица и Лѣсковецъ. Турскитѣ названия, които се
 срещатъ въ пѣсенъта: сербесъ, думбасъ, фудулъ,
 зенгинъ, шейретъ, думи понятни и тогава и сега, на
 българскитѣ пѣснопѣвци, сж единъ видъ характеристични
 черти по онова време, отдавани на жителитѣ отъ поменатитѣ
 балкански градчета, които взеха участие, или се готвѣха да
 взематъ такова, въ капитанъ Николовото движение, или въ
 събираемата отъ него войска, както гласи пѣсенъта).

НЕВѢСТА ЗАРѢЗВА ДЕТЕТО СИ, ЗА ДА ИДЕ НА СБОРЪ.

1. Билж и Койкж майкж си
 С рѣженж, с кукувал'кѣтж
 З дилафіж, със щипалкѣтж,
 Чи ни іж пуцж майкж ѝ
5. Нж зборж нж Кърѣджовци.
 Трѣгнѣлжй Койкж дж иди
 Нж зборж на Кърѣжовци;
 Де куго срещни и стигни,
 Се зж Цончж питѣши,
10. За Цончж ми, младу Съдѣчи.
 Скрилж си ѝ Койкж детиту
 ф кринчиту, нж тѣванчиту;
 Удде сж ѝ зелж, намери,
 Пустѣтж коткж Іосювж,
 Чи му ржкѣтж утхапж,
 Чи іж нж пѣтіж извлечи.
 Тугас сж Койкж улувили,
 Чи іж ф кунакж запряхж.

(Слушана отъ Ст. Драгостинова отъ Лазарци).

МОМЪКЪ УМИРА НА ЧУЖБИНА.

(Стоянъ отива дюлгеринъ въ Разградъ, въпрѣки уговоренията на майка си. Разболява се отъ гърло презъ русалската недѣля, и умира.)

1. Къту сж проліът зѣдавж,
Зѣдавж, запрулитявж,
Бѣшчуванитѣ шж вѣрвѣжт,
Бѣшчуванитѣ нж бѣшчи,
Пѣк дилгеритѣ нж Котѣл
Кой ф Котѣл щж иди, кой ф Гръдец
Стуян ми, младу кѣршуфчи¹
Той ще нж Разгрѣт дж иди.
Пу мѣхѣлитѣ ходѣжши,
10. Дж си мумчетж събирж,
И нж Лазѣрци утиди,
Нж Лазѣрскѣтж мѣхѣлж,
Горе у Иванж Велчовж
Той имж синж Стуянж
15. И той със негу шж иди,
Пѣк майкж му гу ни пушж,
Майкж му, куѣ батю му.
Мамж му думж Стуѣени:
„Стуѣени, синко Стуѣени,
20. Не ходи нинѣ нж Разгрѣт,
Я иди тука нж Котѣл,
Котѣл е, синку, по-близу,
Къту сж празник зѣдѣде,
У дума шж си пудодиш.
25. Батю ти утивж с кириѣж,
Кѣкту у нѣс гудинж:
Кой шж ни куси сенатж,
Кой шж ни клѣде купнитѣ?“
Стуян майчи си думѣши:
30. Шж идж, мамо, шж идж
Сетѣж мумчетж утивѣт:
Сичктѣж ут наштж мѣхѣлж
Утивѣт, мамо, утивѣт
Стоян нж Генж Стойкувж,

¹ Отъ махалата Кѣршовци, сега вече развалина.

35. Иван ми дулнукрайчиту,
 Илю Стринуф Стуенчин.
 Ния си с Илиѣ животим,
 Нѣ идно шѣ сѣ зъведем,
 Нѣ идно шѣ сѣ дувидем.“
40. И майка му сѣ ѣ придалѣ,
 Збралѣ му и муй събралѣ,
 Чи гу майкѣ му ѣспруоди.
 Стуян нѣ Разгрѣт утиди,
 И си рабутѣ нѣмери.
45. Рабути Стуян рабути
 Ду Русалскѣтѣ ниделѣ,
 Стуян сѣ болѣн разбуля,
 Нивярнѣ болис уд гърлу,
50. Зле го гърлуту зѣбуля.
 Стуян Илию думѣши:
 Пудай ми удѣ студенѣ,
 Устатѣ дѣ си разквасѣ,
 „Илию, кърдаш, Илию,
55. Гърлуту дѣ си расхлѣдѣ,
 Зле мѣ гърлуту зѣбуля.“
 Илиѣ нищу ни рече,
 Най си нѣнѣвѣн излези.
 Стуян Стуѣени¹ думѣши:
60. Стуѣени, кърдаш, Стуѣени,
 Ду сѣегѣ бехмм кърдаши,
 Ут сѣѣгѣ, кърдаш, мил братку.
 Пудай ми удѣ студенѣ,
 Устатѣ дѣ си рѣсквасѣ,
65. Гърлуту дѣ си расхлѣдѣ,
 Зле мѣ гърлуту зѣбуля.“
 Стуян удѣ пудадѣ,
 И нѣ Стуянѣ думѣши:
 „Стяѣени, братку Стуѣени,
70. Чи ний сми нѣ чус² вилѣят,
 Чи немѣ кой дѣ тѣ гледѣ,
 Удицѣ дѣ ти пудавѣ?
 Знаиш ли, пузнѣваш ли

¹ Болниятъ Стоянъ моли, следъ като му отказалъ Илия, вториятъ си другаръ, тоже Стоянъ по име.

² Чуждъ.

75. Нейди някуїж руднинж ?“
 Стуян Стуїени думъши :
 „Ни знаїж и ни пузнавѣм,
 Ж чи сми нж чуе вилѣят,
 80. Дилки руднинж дж знаїж,
 Дж знаїж и дж пузнавѣм
 Нейди някуїж руднинж.“
 Туку туй Стуян издумж,
 И сж уд душж удїѣли.
 (Слушана отъ Ст. Драгостинова отъ Лазарци).

МЛАДА ВДОВИЦА ЖАЛИ ЗА ИЗГУБВАНЕ НА ПЪРВОТО СИ ВЕНЧИЛО.

1. Марийкж майци думъши :
 „Майно льо, стара майчице ! (2)
 Защо мж младж ужени,
 Защо мж младж зѣдоми ? (2)
 5. Ни могж дж сж утсрамїж
 Пред свекъръ и пред свекърва (2),
 Пред зѣлви и пред девирѣ
 И пред Стуянж, млад ступан (2).
 Чи легнж Стуян, чи умря,
 10. Чи останѣх младж вдовицж (2),
 Най дету мразїж вдовицж :
 Вдовицж ходи кирлявж,
 Вдовицж ходи съдранж (2)
 Дж риче дж сж ублече,
 15. Хоратж шж ѣ сж смеїжт :
 Зѣ куго сж е ублекѣлж,
 Зѣ куго сж ѣ нѣтруфилж ?“
 Мама Марийки удгуварїж :
 „Ни плачи, кузум Марийке,
 20. Бѣща ти ѣ чудин булерин,
 Бѣща ти ѣ чудин имотин :
 Шж дѣде кринж с жѣлтици,
 Пак шж тж тейку ужени
 25. За други за по-болерин,
 За други за по-имотин.“
 Марийкж майци думъши ;

¹ Вмѣсто „чуждѣ“.

„Пръвнинж, мамо, ни сж намирж,
 С пъри ни сж уткупувж,
 30. Нито с кринж жълтици,
 Дей гиди пръвнж, пръвнинж!“

(Слушана отъ нѣколко млади невѣсти на една домашна вечеринка и записана отъ М. Дичевъ).

НАБЕДЕНЪ ОВЧАРЪ ВЪ ТЪМНИЦА,

Овчаръ, набеденъ — че ходилъ хайдутинъ, се освобождава отъ затворъ, като свири съ кавалъ на югича си, а югичтъ¹ му играе изкусно),

1. Стуянж біждж біждихж,
 Бедихж и гу укривихж,
 Дж й ходил, пжк той не ходил,
 Чи й ходил Стоян хъйдутин,
5. И гу ф тъмницж запряжж.
 Тъмницж пругни, прукапж,
 Пак си Стуянж ни пуцът.
 Де дж й мамж му дж доди,
10. Къвалж дж му дунисе,
 Югичж дж му зъвиде.
 Кък чу мамж му тъз думж,
 Чи при Стоянж утиди,
 Чи му кавалж зънеси,
15. И му й югичж зъвелж.
 Стоян ф тъмницж свиріжши,
 Нж ляву срищу турцитіж,
 На дясну къмъ българитіж,
 Югичж удвѣн играй,
20. Нж ляву срищу турцитіж
 Нж дясну къмъ българитіж
 Турци си турски приказвт,
 Пък българитіж български:
 Дж беши Стуян хайдутин,
25. Ни мой Югичж изучи,
 Толкус хубъу дж играй,
 Нж ляву срищу турцитіж,
 На дясну къмъ българитіж.
 Чи си Стоянж пуснжжж.

¹ Овенъ съ вити рога, водачъ на стадото.

Защо Еленчани отказаха да се присъединятъ
къмъ горнеорѣховскитѣ възстаници презъ
1876 година.

Презъ 1875—76 година бѣ учителъ въ с. Церова-кория
(Търновско) еленчанинѣтъ Атанасъ Кончановъ (внукъ
по майка на известния борецъ — патриотъ Попъ Стойко
„Гаурѣ-имамъ“). Кочановъ често посещавалъ близкия гр. Горня-
Орѣховица и билъ добре запознатъ съ учителитѣ-ръководи-
тели на тамкашния революционенъ комитетъ — Иванъ Па-
новъ Семерджиевъ и Георги Измирлиевъ Маке-

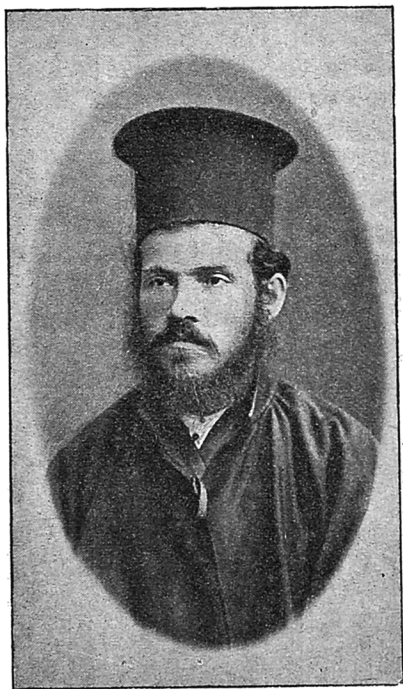

Атанасъ Кочановъ.

дончето. Пановъ и Измирлиевъ посветили Кочанова въ гот-
вящето се възстание, като му възложили и мисията да съ-
стави комитетъ въ Елена отъ будни и интеллигентни младежи.
Този комитетъ ще има грижата да привлича и записва мла-
дежи отъ града и околията за предстоящото възстание.

Въ началото на м. мартъ 1876 г. Кочановъ дохожда въ

Елена, посветилъ въ тайнитѣ на горнеорѣховския революционенъ комитетъ зетя си Наума Цончевъ, а последниятъ—приятеля си Михалъ Ст. Гуневъ. Но, за да има успѣхъ дѣлото, той трѣбвало да се срещне съ нѣкои родолюбиви и влиятелни граждани, които да му укажатъ пълно съдействие и подкрепа. За тѣхъвъ тогава минавалъ младиятъ интеллигентенъ и родолюбивъ свещеникъ Тодоръ Калинкинъ. Кочановъ повѣрилъ мисията си Калинкину, и последниятъ му обещалъ пълното

Свещеникъ Тодоръ Калинкинъ

си съдействие и подкрепа, като добавилъ, че той отъ своя страна ще съобщи за това на две свои довѣрени лица — Петко Горбановъ, тогава учителъ въ американския „Робертъ-колежъ“ въ Цариградъ, и на Никола Хр. Михайловски, ученикъ въ сѣщия колежъ. Тѣзи четирма, събрани въ дома на свещеника Калинкинъ, ще размислятъ и обсъдятъ, какво трѣбва да се направи и какъ да се постъпи за съста-

вяне революционенъ комитетъ въ Елена и привличане младежи къмъ дѣлото. Когато се събрали четиримата на заседание и Петко Горбановъ запиталъ Ат. Кочановъ за плана и подготовката на горно-орѣховскитѣ възстаници, и дали елинскиятъ комитетъ ще е свободенъ (самостоятеленъ) въ действията си или ще бжде зависимъ (подчиненъ) на горнеорѣховския? Ат. Кочановъ не можалъ нищо да отговори; само ка-

Никола Хр. Михайловски

залъ, че ужъ всичко се държало въ тайна, и за това той не можалъ да ги освѣтли по зададенитѣ му въпроси. Събравшитѣ се решили: П. Горбановъ да отиде въ Горно-Орѣховица и добре изучи положението и вземе нуждитѣ наставления, че тогава да се пристъпи къмъ работа. Какво е било очудването на Горбановъ, когато пристигналъ въ Горна-Орѣховица: по кръчми и кафенета, по улицитѣ жени и деца, само за предстоящото възстание разправятъ, — кои работили възстани-

чески униформи и да се шиело знамето на възстаницитѣ; какъ въ деньтъ, когато се обяви възстанието, камбанитѣ отъ всички черкови ще забиятъ и пр. и пр. Горбановъ разбралъ, че цѣлата тази работа е детинска и че преди да избухне възстанието тукъ, то предварително е осъдено на загинване. Властѣта всичко въ подробности знаела. Турското население и мюсюлманскитѣ цигани отъ града се въоръжили и само чакали момента, кога ще забиятъ черковнитѣ камбани, да се

Петко В. Горбановъ

нахвърлятъ и изловятъ въоръженитѣ възстаници и да се предадатъ въ града на плячка, сѣчъ и пожаръ. Въ срещата си, която ималъ Горбановъ съ ръководителитѣ на горноорѣховския комитетъ, той ги укорилъ за тѣхната разпустнатостъ и нехайство относително тайнитѣ на организацията; като изказалъ опасенията си, че отъ шушуканията по улицитѣ и кафенетата властѣта ще влѣзе въ диритѣ имъ и че тѣ трѣбватъ да бждатъ крайно предпазливи. Горноорѣховци настоявали еленския комитетъ да бжде напълно подчиненъ на горноорѣховския.

Следъ завръщането си Горбановъ събщилъ за всичко видено и чуто въ Горня-Орѣховица, като добавилъ, че цѣлата тая работа е детинска, защото турцитѣ въ най-малкитѣ подробности всичко знаятъ, и че горнеорѣховскитѣ възстаници, преди да излѣзатъ и се запжтятъ за Балкана, ще бждатъ всички като пилци изловени и избѣсени; заради това съветва всѣки да мирува и да си седи на мѣстото. Ако нѣкой се е решилъ да мре, свободенъ е; но самъ той се отказва да вземе участие въ тѣй лошо организираното възстание, което предварително е осждено на несполука. Ето защо еленчани се отказали да съставятъ комитетъ и взематъ участие въвъ великото възстание отъ 1876 година. Тѣ бѣха слушали отъ дѣди и бащи за възстанията отъ 1322 и 1836 годни, за тѣй нареченитѣ „завѣри“ (грѣцка и Велчова) и въ 1856 г. „Дѣдо Николово“ възстание, въ които еленчани вземали живо участие, но които, поради предателствата си и лошата си организация, излизали сж несполучливи; само сж дали съ десетки безполезни жертви и сж сє разорили съсъ стотици семейства.

Както е известно, предвижданията на Горбановъ се оправдали. Главатаритѣ на горне-орѣховския комитетъ били заловени въ Горня-Орѣховица въ кжщата на баба Пантилейца или баба Киряка, [сестра на Атанасъ Брадата). Тѣ били въоржени и облечени въ бунтовническа униформа, направена отъ български шаякъ и изпѣстрена съ ширити. Отъ главатаритѣ — членове на горняорѣховския революционенъ комитетъ — турцитѣ сполучили да хванатъ учителитѣ Иванъ Пановъ Семерджаевъ отъ Търново, Георги Измирлиевъ Македончето отъ Горна-Джумая (Македония) и Мано Тодоровъ Арабаджиевъ отъ Горня-Орѣховица; а другитѣ членове на комитета: Сидеръ Грънчаровъ, Михалъ хаджи Стояновъ, Бендеревъ, Стефанъ Стамболовъ и др, сполучили да се скриятъ и избѣгатъ. По такъвъ начинъ възстанието въ Горня-Орѣховица преджевременно се осуетило — не могло да избухне, а сжщо тѣй и въ околнитѣ градове и села съзаклятницитѣ се изплашили и не смѣли да се помрѣднатъ отъ мѣстата си. Панова турцитѣ обѣсили въ Търново, а Измирлиева — въ Горня-Орѣховица. На мѣстото, дето сж обѣсени, сега се издигатъ величествени паметници. Маню Арабаджиевъ билъ осжденъ на десетъ години затворъ въ крепостъ. Следъ освободителната война Маню получилъ амнистия и се завърналъ въ родния си градъ, дето следъ 3—4 години се поминалъ.

Следъ разкриване и потушаване старозагорското възстание (1875 год.), турското правителство, боейки се да не възстане населението отъ балканскитѣ чисто български градчета и села, бѣ изпратило по една рота редовна турска войска да потулва всѣка проява на бунтъ. Такава една рота бѣ изпратена и въ Елена. Войската квартируваше въ голѣмата двуетажна кѣща на Миланъ хаджи Ивановъ — хаджи Кръстевъ.¹ Тази войска преседѣ въ Елена до м. юний 1876 год., следъ което бѣ изпратена на сръбската граница: сърби и черногорци бѣха вече обявили война на Турция; а на мѣстото на редовната турска войски правителството събира една тѣлпа турци (300—400 души) отъ близкия тузлукъ, въоръжава ги и подѣ главатарството на двамата турски голѣмци — Хаджи Дервишаа отъ Търново и Скендераа отъ тузлука, изпраща ги въ Елена. Тази башибозушка орда точеше ятаганитѣ си и всѣки день и часъ очакваше, кога ще се даде заповѣдъ да се нахвърля на сѣчъ и грабежъ въ града и околността, както ѝ обѣщавали водачитѣ. Башибозуцитѣ постоянно бродѣха изъ еленския и сливенския Балканъ хващаха и докарваха въ Елена възстаници или живи или само главитѣ имъ. Така бѣ хванатъ и докаранъ въ Елена водителътъ на възстанието въ Тръвненско Тодоръ Кирковъ отъ Ловечъ, когато турцитѣ обѣсиха въ родния му градъ. По-сетне бѣ донесена, натъкната на ножа на пушката на единъ башибозукъ, главата на Илариона Драгостиновъ отъ с. Арбанаси (до Търново), ржководителътъ на Сливенския таенъ революционенъ комитетъ.

Следъ свършване на сръбско-турската война презъ есента на 1876 г, пристига отъ Сърбия единъ табуръ (дружина) турска войска отъ помаци изъ ловченско и тетевенско, които говорѣха чистъ български езикъ — не знаеха нито една турска дума. Тѣ бѣха разквартирувани изъ голѣмитѣ кѣщи и обширни дворове на Матей Иорд. Момчиловъ, Сѣба Иорданчена (сега кѣща и дворъ на П. Горнаковъ и Иорданъ Марковъ), Милана хаджи Ивановъ (сега училищенъ дворъ), Стойко Фараша и др. Тукъ всѣка вечеръ, насѣдали въ кръгъ на двороветѣ, пѣха стари народни български пѣсни. Пищущиятъ тия редове много добре си спомня, че за пръвъ бѣ чулъ отъ тия помаци да пѣятъ царъ

¹ Сега тая кѣща не съществува, — тя е училищенъ дворъ.

Шишмановата пѣсенъ: „Отъ какъ се е, мила моя майко, зора зазорила“...

Къмъ края на м. октомврий с. г. тази войска напусна гр. Елена. Така грдеца прекара страшната катастрофална 1876 година и съ нетърпение очакваше новата 1877 година, която донесе освобождението на родната земя.

ОТДѢЛЪ III.

Стопански животъ въ Елена и еленско: поминѣкъ иѣкога и сега. Занаяти (грънчарство, терзийство, общарство, бояджийство, медникарство и пр.); земледѣлие и градинарство; лозарство, копринарство и скотовъждство. Средства за стопанското издигане на Еленско и какви природни богатства се криятъ тамъ.

Градъ Елена има своето златно, време, своя стопански разцвѣтъ въ миналитѣ два вѣка, та дори до освобождението.

Домашната индустрия била 'силно развита. Еленскитѣ шаеци били търсени въ цѣлата турска империя. Роботѣли се губери и губерчета само по поръчка, и въ такъвъ случай продажбата имъ била въ органиченъ размѣръ. Еленчани доставяли вълна отъ равна Добруджа, кждето тѣ носѣли вино и ракия. Отъ незапомнени времена и до днесъ, съ малки прекъсвания, жителитѣ на Елена и на нейнитѣ околности сж отхранвали копринената буба и изваждали пашкули и коприна въ доста значително количество. До най-голѣмия си разцвѣтъ достигнало копринаството въ половината на 19 вѣкъ. Тогава града заедно съ близкитѣ си колиби произвеждали до 40,000 оки пашкули, а 40 дулапи преработвали тия пашкули въ бурунджукъ, цената на който при благоприятни обстоятелства достигала и до 400 гроша оката. Търговията съ коприна и съ бубено семе била дотолкова развита въ Елена, че идѣли постоянно италянци и французи да купуватъ стоката на мѣстото. Дори двама французи живѣли нѣколко години наредъ въ Елена, за да търгуватъ съ коприна и семе.

Копринарството почна да отпада въ Елена поради злоупотрѣбленията, които вършели господаритѣ на дулапитѣ за точене коприна. Отъ друга страна нашитѣ еленчани се заловили да отнѣматъ печалбитѣ на французкитѣ и италиян-

ски търговци. Тъй, Илия Ст. Бобчевъ, Кирчо Петковъ и Кънчо Мнлановъ събрали грамадно количество бубено семе, пашкули и бурунджукъ и отишли чакъ въ Италия да ги продаватъ, но нѣмали успѣхъ, поради което много капитали пропаднали. Най-после въ 1861 год. нашето семе се изродило, та европейцитѣ престанали да го купуватъ; вследствие на това копринарството почти изведнажъ западнало, и хората почнали да сѣкатъ черницитѣ.

Едвамъ въ последно време еленчани сж се заловили да отгледватъ копринената буба, което производство отъ година на година се усилва,

Преди освобождението отъ Тузлука идваха много турци за покупки и продажби въ Елена. Турчинитѣ не бѣха свикнали да шиятъ за себе си и за мжетеѣ си дрехи, а купуваха всичко готово отъ терзийтѣ (шивачитѣ). Това обстоятелство бѣше много спомогнало да се развие въ Евена терзийството, което отпосле съвсемъ западна, щомъ се изселиха турцитѣ, а селянитѣ българи промѣнниха носията си.

Сжщо въ цвѣтуще състояние бѣха до освобождението и занаятитѣ; грънчарство, медникарство, и бояджийство. Еленскитѣ грънчарски и медни сждове се разнасяха по сбороветѣ и пазарищата на Северна и Южна България. По селата грънчарскитѣ сждове често се смѣнаваха съ зърнени храни — жито, ечемикъ, ржъ, царевица, бобъ, леща и др.; но следъ освобождението, като се отвориша широко вратитѣ на разнитѣ европейски фабрични — манифактурни, галантарейни и желѣзни стоки, а сжщо и порцеланови, фаянсови и чугунени сждове, които конкурираха нашитѣ грънчарски и медни, тия два занаята угаснаха. Само тукъ-тамъ още се крепятъ нѣкои и други занаятчи, но и тѣ едвамъ влачатъ своето съществуване.

Сжщото стана и съ бояджийството: рѣдко се среща вече домакия, гражданка била тя или селянка, да отива при бояджия и дава прежда, платъ или дреха за боядисване. Сега боитѣ идатъ готови отъ Западъ, особено отъ Германия. Самитѣ продавачи опжтватъ домакинитѣ, какъ да постжпватъ при боядисването и тѣ сами си вече боядисватъ, само въ краенъ случай търсятъ бояджия. И този занаятъ е на пропадане.

За сега още се крепи общарството, но и то почна

да се застрашава от конкуренцията на готовитѣ габровски фабрични обуща.

Ами какво да кажемъ за земледѣлието и скотовѣдството тия два главни отрасли отъ поминѣка на населението въ Елена и еленско. И тѣ не сж могли да се развиятъ поне до степенъ да могатъ задоволява нуждитѣ на населението, а последното е принудено да прибѣгва до пазаря и купува храна, докарана отъ полскитѣ села; но за това липсватъ условия, именно слабата балканска почва и липсата на държавни и общински мери за пасбища на добитѣка. Знайно е, че земледѣлието е тѣсно свързано съ скотовѣдството, защото безъ добитѣкъ не може да се обработва земята и не може да има достатѣченъ торъ за подобряване на тѣй слабата балканска почва. Ако еленскиятъ земледѣлецъ не натори нивата си или не я остави 2-3 години до почине, следъ като е била една година засѣта, той не може да очаква реколта, която поне отчаети да посрещне на разходитѣ и положения трудъ при обработванието; ами ще се задоволи съ еленската поговорка: „Кринка посѣлъ, кринка извадилъ, — сламицата му безъ пари.“

Лозарството, както въвъ всичкитѣ балкански мѣста, тѣй и въ Елена и околността, не е могло да се развие, поради хладния балкански климатъ — гроздето достатѣчно не озрѣва, и виното става кисело, не трайно и лѣте съвършено се разваля; затова еленчани и по-заможнитѣ жители отъ еленския балканъ (колибаритѣ) още въ началото на миналия вѣкъ, закупили мѣста въ селата: Миндя, Капиново и Мариино (Фидабей), отстоящи на 15-17 клм. отъ Елена и които се намиратъ при политѣ на Малкия балканъ, дето климатическитѣ условия по благоприятствуватъ да вирѣе лозата, насадили лозя; освенъ това всѣки притежателъ при лозето си построилъ и колиба за подслонъ на работницитѣ въ лашо време и за ношуване. Тѣзи колиби, построени отъ камъни и дървенъ материялъ, нѣкои отъ тѣхъ и двуетажни, сж сѣщински кѣщи. Въ тѣхъ държатъ цѣла покѣщина и всички лозарски принадлежности: бѣчви, каци, чобури, бурета, футии (носилки за грозде), ленъ, поставъ (корабъ за тѣпкане гроздето), мотики, косери и пр.

Презъ време на виноберма [(гроздоберъ) града и околнитѣ колиби опустяха — почти всички отиваха въ лозята; само

тукъ-тамъ се мъркатъ нѣкои, оставени да пазятъ кжщитѣ и хранятъ добитѣка, особено свинитѣ¹⁾ и домашнитѣ птици. Гроздоберѣтъ продължаваше отъ 15-20 дни. Тѣзи дни бѣха едни отъ най-приятнитѣ, радостни и весели за еленчани. По цѣль денъ изъ лозата се чуватъ пѣснитѣ и веселитѣ смѣхове на берачитѣ, а вечеръ, като мръкне, запалятъ голѣми огньове съ лозови прѣчки, извиятъ кръшни хора подъ звуковетѣ на гайдата или цигулката. Гражданитѣ едни други се посещаватъ (ходятъ си на гости) и си честитятъ „винобермата“. До като трае виноберма, горниятъ и доленъ боази, които водятъ за Елена, биватъ задрѣстени отъ коли съ пълни бѣчви и коне, натоварени съ футии или кошнеци съ отборъ грозде, а моми и невѣсти на кобилицы носятъ свисла грозде. Тѣй еленчани прекарваха гроздобера, докле лозята имъ не бѣха нападнати отъ филосера; но отъ 1897—1900 год. филосера унищожи лозяти и хората се принудиха да ги изкоренятъ. Сега само нѣкои позаможни еленчани и селяни — колибари възобновиха тукъ-тамъ лозята чрезъ американска подложка, но това е нищожество въ сравнение съ това, което бѣше по-рано, — повечето отъ лозята се обърнаха на поляни — пасбища.

Отъ нѣколко години еленчани почнаха да садятъ лозя съ америанска подложка въ еленско землище, при политѣ на Чуканското бърдо и казватъ, че резултатитѣ били задоволителни. Но еленското лозарство не е въ положение да повдигне благосѣстояние на еленския край, ако държавата не премахне или поне намали до минимумъ акциза на виното и материялитѣ, отъ които се вари ракия; сжщо да улесни износа на гроздето и гроздовитѣ произведения, като се сключатъ търговски договори съ ония държави, въ които може да се пласиратъ тия произведения.

Въ турско време и нѣколко години следъ освобождението, лѣте, преди започване на жътва, въ града и околнята образуваха се румански (жътварски) дружини, повечето отъ моми и момци, предвождани отъ драгомани. Тия жътварски дружини, отиваха на „Руманя“ (въ Бургазко, Ямболско и Старо-Загорско) да жънатъ нивитѣ на по-крупнитѣ

¹ Всѣка кжща въ Елена хранѣше прасе за Коледа.

земледѣлци и въ продължение на 15—20 дни донасяли по 80—100 лева споредъ тогавашната валута. Съ тия пари презъ лѣтнитѣ сборове въ селата: Буйновци, Марянь, Тодювци и Руховци купуваха вълна и памучна прежда, които въ дома си обработваха въ шаеци и платна. Но откакъ се въведоха машинитѣ „жѣтварки“ и този поминѣкъ на населението пропадна.

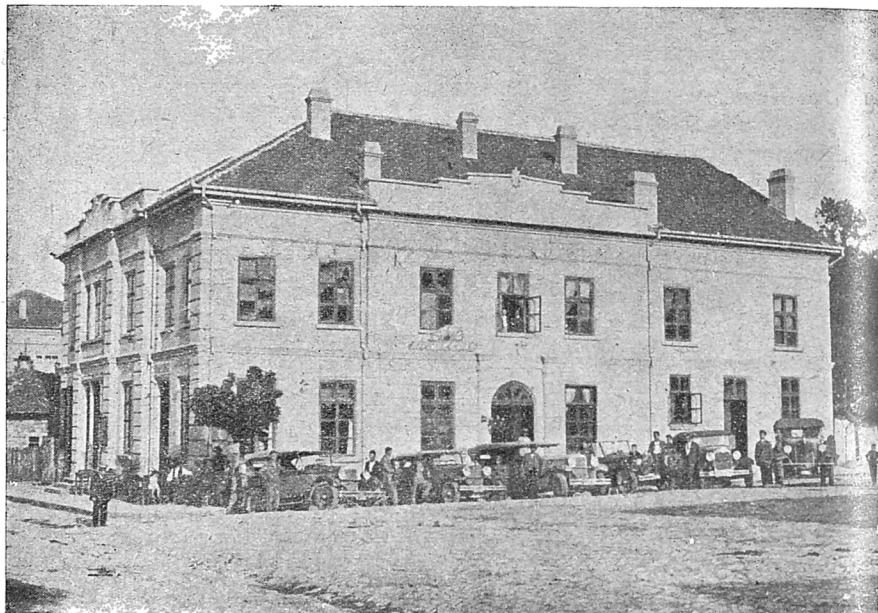
Сегашниятъ главенъ поминѣкъ на населението въ града и околията е отиване на печалба въ чужбина и занимаването съ градинарство. Градинаритѣ образуватъ градинарски (бахчованджийски) дружини, които пролѣтъ отиватъ въ Румъния, Южна-Русия и България (Софийско, Варненско, Шуменско). Въ тѣзи страни взематъ подъ наемъ или купуватъ праздни мѣста, които обработватъ и обръщатъ въ зеленчукови градини, произвеждатъ зеленчукъ (зарзаватъ), отъ който добиватъ добри печалби. На есень се завръщатъ по домоветѣ си, а нѣкои оставатъ и презъ зимата да продаватъ неразпродадения презъ есенъта зеленчукъ. Градинарскитѣ дружини сж съставени отъ 7—10 души. Сдружението често наема работници съ заплата, докле трае градинарския сезонъ. Всѣкой отъ сдружението внася известенъ капиталъ и споредъ капитала и работата, която върши, получава и съответна частъ отъ печалбитѣ.

Въ днешно време града Елена е съвсемъ западналъ въ стопанске отношение. И направата на проектираната желѣзнопѣтна линия нѣма много да допринесе за повдигането на града, защото производството въ него и въ околията не е твърде голѣмо; затова дългъ се налага на всѣки еленчанинъ, който милѣе за родния край, да поразмисли и укаже на средствата, съ които би могло да се постигне нѣщо за повдигане на града и околията въ стопанско отношение, като се засили производството на коприна, овощия и овощни продукти (мармаладъ, маджунъ, сливовица и др.), свинарство, дървенъ строителенъ материалъ, камени вжглища и др.

Пазарѣтъ въ сжбота, на който се продаватъ главно зърнени храни и зеленчуци, е слабъ. Забелязва се изобщо голѣмо мъртвило въ града.

Въ турско време въ Елена имало три уредени еснафи: терзийски, бакалски и градинарски, отъ които всѣки си ималъ отдѣлна еснафска каса. Тия каси сж подпо-

магали еснафа, като сж давали на членоветѣ си пари съ по-низка лихва и подпомагали училищата. Сега, следъ пропадането на терзийския еснафъ, пропадна и касата имъ. Колкото капиталъ бѣ останалъ, мина въ общинската каса ужъ за подпомагане на училищата. Бакалскиятъ еснафъ се държеше до 1888 год., а градинарскиятъ вирѣе и се усилюва.

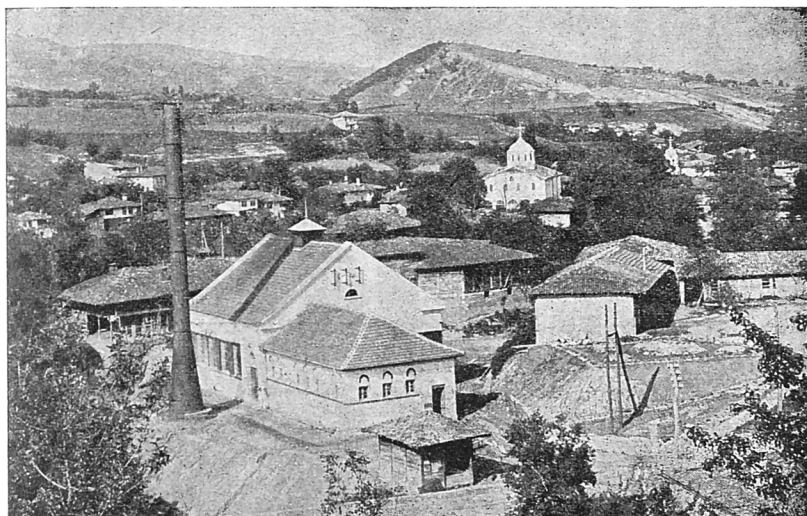
Народната банка

На празника „Въведение Богородично“, 21 ноемврий ст. 1870 год. въ Елена било основано женско дружество „Съгласие“. Въ сжщия день се събрали между членоветѣ му почетната за онова време сума 8303 гроша, а презъ 1890 год. неговиятъ капиталъ възлизаше на 36,985 гроша. Дружеството раздаваше паритѣ си съ по-низка лихва и отчасти подпомагаше училищата.

За подигане стопанския животъ на населението отъ града и околията, еленчани трѣбва да се заловятъ съ производството на коприна, овощия и развжждане на балканска (мѣстна) порода свини, които даватъ малко

сало и сланина, а много и вкусно месо; тъкмо такова, каквото дирятъ концесионеритѣ на английската компания за консервиране и износъ на свинско месо отъ България.

За реализирането на поменатитѣ производства, трѣбва населението отъ тоя западналъ въ стопанско отношение край, да се прости веднажъ за винаги отъ земледѣлието, което поради слабата балканска почва, както казахме по-горе, не може да задоволи нуждитѣ му, и то е принудено още презъ есенъта да се явява на пазаря и купува храна за себе си и добитѣка; поради това трѣбва да се изоставятъ тия слаби и

Електрич. централа и градската баня.

неплодоносни ниви и рѣтлини, като се засадятъ съ червичеви и овощни дръвчета, за вирението на които климатътъ тукъ много спомага. За развъждането на свинитѣ трѣбва да се напуснатъ всички ниви и ливади, които се намиратъ близо до балкана, и на които почвата е още по-слаба; тѣзи изоставени ниви и ливади ще послужатъ за пасбища на свинитѣ, а бистритѣ и бързотечни балкански рѣкички и долища—лѣте за тѣхна прохлада.

Отъ занаятитѣ може изново да се повдигне грънчарството, ако не въ размѣритѣ, както е било въ турско време,

но все пакъ до степенъ да може да задоволява нуждитѣ на занаятчията; но за това се иска да се подобри производството, като се нагоди по вкуса на днешния взискателенъ консуматоръ.

Има условия да се развие и усили производството на дървенъ строителенъ материалъ, като се построятъ модерни фабрики за изкарване греди, дъски, летви и др.; но за това липсватъ капитали.

Сжщото може да се каже и за минералнитѣ богатства. Въ недрата на еленския балканъ не липсватъ такива, но нѣма капитали за разработването имъ. За сега сж открити каменовжгли мини съ най-доброкачествени вжглища при селата; Дрѣнта, Стара-рѣка и Твърдица. Тѣзи мини сж притежание на частни акционерни дружества, които нѣматъ достатъченъ капиталъ за разработването имъ; освенъ това и отдалечаването имъ отъ желѣзопѣтнитѣ линии сж причина на слабото имъ производство.

ОТДѢЛЪ IV.

Освобождение на гр. Елена отъ рускитѣ войски. Елена презъ лѣтото и есенъта на 1877 год. Превземането на града отъ турцитѣ на 22 ноемврий ст. ст. 1877 год. Рапорта на началника на еленския отрядъ генералъ-майоръ Домбровски за сражението при Елена. Паметници на загиналитѣ руси.

Следъ успѣшното преминаване Дунава отъ рускитѣ войски на 15 юний 1877 г. и встѣпването имъ въ Свищовъ, освободителнитѣ руски войски се раздѣлиха на три отряда: Източенъ, подъ началството на Великий князь и престолонаследникъ Александъръ Александровичъ, настѣпва къмъ Русе—Разградъ—Шуменъ; Срѣденъ, подъ началството на генералъ Гурко, потегля за Търново — Балкана (Шипченския проходъ), най-прѣкия пѣтъ за Цариградъ и Западненъ, подъ началството на генералъ баронъ Кридинеръ, съ назначение да се разправи съ турскитѣ сили къмъ Никополъ—Плѣвенъ—Враца—Видинъ—София.

Задачата на генералъ Гурко бѣше най-лесна: предъ него нѣмаше никжде голѣми турски сили, и той следъ малки престрѣлки на 25 юний влѣзе въ Търново. За преминаване Бал-

кана генералъ Гурко още въ Търново раздѣли отряда си на три отдѣления: Източно, съ назначение да настѣпи къмъ Елена—Бебрево; Срѣдно — да мине Балкана презъ проходите Хаински и Шипченски и Западно — да завземе Севлиево—Ловечъ.

Източното отдѣление, състояще се отъ четири сотни донски казаки съ две конни орждия, подъ началството на полковникъ Чернозубовъ на 30 юний влѣзе нъ Елена, дето гражданитѣ на чело съ духовенството, облечено въ блѣскави черковни одежди съ хоругвитѣ (черковнитѣ знамена), тържествено посрещнаха съ хлѣбъ и соль освободителнитѣ руски войски. Ученицитѣ пѣха химна „Боже, Царя храни!“ Предъ всѣка кжца на главната улица, отдѣто мина освободителната войска, гражданитѣ бѣха изнесли чобури съ вино, хлѣбъ, сланина, нарѣзани парчета отъ свински бутове (шунка), които раздаваха на войницитѣ. Радостта, въодушевлението и ентузиазма на еленчани не се поддава на описание. Тѣ изразяваха възторга и възхищението си съ пушечни гърмежи, които отначало доста стрѣснаха руситѣ: тѣ помислиха, че тѣзи изтрели сж на скрити турци по кжщитѣ, но отсетне това съмнение се разсѣя, като имъ се обясни, защо стрелятъ гражданитѣ. Въ сжщия день руситѣ влѣзоха и въ Бебрево и стигнаха до село Ахмедлии (сегашния Константинъ), тогава населенъ изключително съ турци, и като узнаха, че въ околията нѣма редовна турска войска, още сжщия день се върнаха назадъ и се присѣдиниха къмъ главнитѣ сили на генералъ Гурко, който вече на 2 юлий бѣ завзелъ Хаинския проходъ и се отзова въ тилъ на турскитѣ войски, които защищаваха шипченския. Въвъ фронтъ (отъ къмъ Габрово) удари на турската позиция при шипченския проходъ генералъ Дерезинский. По този начинъ биде завзетъ шипченския проходъ.

Къмъ срѣдата на юлий почнаха да се носятъ лоши слухове въ Елена, че бѣжанцитѣ турци отъ Търновско, Свищовско и турското мжжко население отъ Тузлука се въоржаватъ и се готвятъ да нападнатъ, ограбятъ, опленятъ и опожарятъ Елена и околията. Еленчани не закѣснѣха да донесатъ до знанието на руското главно командуване въ Търново за готвящето нападение на града имъ отъ турцитѣ — башибозуци, и молиха да имъ се изпрати войска. Руското главно командуване се вслушва въ молбата на еленчани и

веднага изпраща въ Елена 13 драгунски полкъ¹, който се на-
стани на лагеръ въ корията надъ село Горни-Марянъ и отъ тамъ
пращаше разезди къмъ селата Бебрево, Костелъ, Ганювъ-долъ,
Ахмедлий и пр. Съ тия разезди (кавалерийски обиколки) ру-
ситъ се увѣриха, че турското население въ Тузлука е добре
въоръжено, напада на близкитъ български села, ограбва имъ
хранитъ и добитъка по полето и ги откарва навътре въ Тузлука,
дето още руски кракъ не бѣ стѣпвалъ. Като се убедиха руси-
тъ, че за тукъ, въ Елена и околността, силитъ имъ сж слаби
и всѣкога могатъ да бждатъ отблъснати и бити, къмъ края на
юлий изпращатъ въ подкрепа на 13. драгунски полкъ, 34. севски
пеши полкъ, който съ пристигането си веднага се залови да ра-
боти позиции по височинитъ предъ и надъ селата Марянъ и Ру-
ховици, като изкарваха и българското население отъ сжитъ
села да помагатъ. Наченаха да строятъ съ помощта на граж-
данитъ позиции и лежаменти по височинитъ предъ Елена и
околността, къмъ колибитъ Новачкини (шосето Елена-Твър-
дица), Мирославци, мѣстността „Калето“ надъ града, „Чу-
ката“ и др. Едновременно съ изпращането на поменатитъ
войски рускитъ окупационни административни власти назна-
чиха за окръженъ началникъ въ Елена поручика отъ руската
императорска гвардия Константина Адрияновичъ Рудоновски,
отсетне командиръ на еленск. № 13. дружина, а по-сетне ко-
мандиръ на 6. търновки полкъ.

На 6. августъ нередовни турски войски — башибозуци,
черкези и зебеци (анадолски башибозуци) нападаха на Беб-
рево и следъ единъ непрекъснатъ 6 часовъ бой, въ който
руситъ понесоха доста загуби, градеца Бебрево падна въ
турски ржце. Бебревени едва успѣха да взематъ най-лекото
и най-необходимото и да избѣгатъ въ Елена, а отъ тамъ въ
Търново, Горна-Орѣховица и Лѣсковецъ. Бебрево бѣ ограбенъ
и обърнатъ въ пепелище. Отъ височинитъ на Елена се виж-
даше пожара въ Бебрево. Около това време руситъ разда-
доха на околното селско (колибарско) население 800 пушки
капаклии, взети отъ турцитъ при превземането на крепостъта
Никополъ на Дунава. Съ това оржие селянитъ,—колибаритъ

¹ Дригунскитъ полкове сж кавлерийски полкове, които въ случай
на нужда се обръщатъ и въ пехотни.

се захищаваха отъ честитѣ нападения на башибозуцитѣ, които ограбваха хранитѣ и добитѣка имъ по полето.

Следъ превземането и опожаряването на Бебрево, турцитѣ се окуражиха и захванаха да ставатъ по-смѣли: презъ день презъ два ставаха престрелки и схватки, на които населението отъ града и околността почна да свиква—не се боеше, защото руситѣ всѣкога ги отблъсваха. На тия престрелки и схватки,

Полковникъ Константинъ Адрияновичъ Рудоновски.

никога не се явяваха редовни турски войски, а само башибозуци, черкези, а по нѣкога и зебеци (анадолски башибозуци).

Една по-голъма схватка стана къмъ края на септемврий.

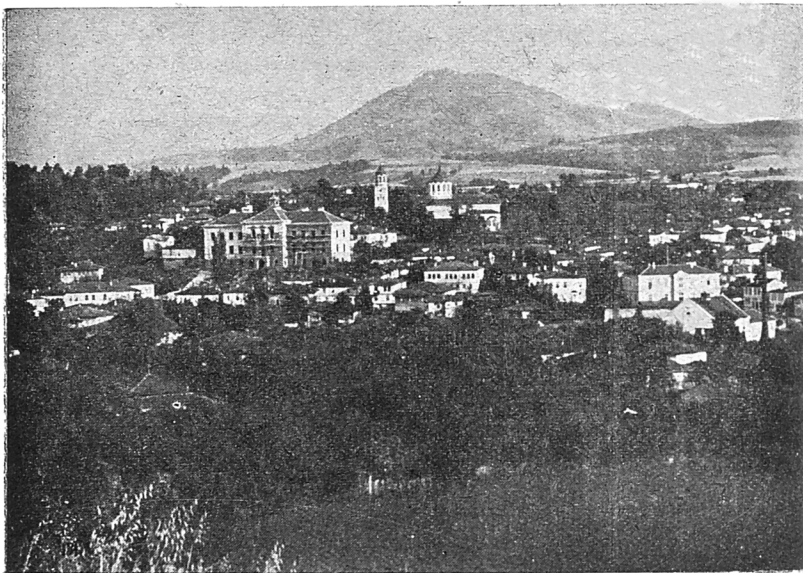
Въ тази схватка, произлѣзла на предната марянска позиция, башибозуцитѣ и черкезката конница бѣха съвършенно отблъснати, гонени и разбити. Около 30-40 черкезки трупа и толкова башибозушки се търкаляха по марянскитѣ долини и рѣтлини. Въ тази схватка драгунитѣ (руската конница) отне отъ черкезитѣ едно знаме, което на другия день руската военна поща отнесе въ Търново. И следъ тази по-значителна схватка, престрелкитѣ продължаваха и винаги се свършваха съ отблъсване на турцитѣ и затова по-сърдчатитѣ и по-довѣрчиви граждани почнаха да гледатъ на рускитѣ войски като на непобедими и не се погрижиха да изнесатъ нѣщо отъ имота си — дрехи, сѣдлове, стока, покжшина и пр.; когато други по-малко довѣрчиви изнесоха частъ отъ движимия си имотъ въ близкитѣ градове: Търново, Горня-Орѣховица, Лѣсковецъ и по лозарскитѣ колиби на фидовскитѣ и еленски лозя. Съ тия схватки и престелки турцитѣ сж имали за цель, както посетне стана явно, да узнаятъ силитѣ на руситѣ, за да предприематъ нападението на 22 ноемврий, което се свърши, както ще видимъ по-долу, съ разбиването на руситѣ и превземането на Елена.

Кѣмъ края на августъ 1877 год. Сливенския митрополитъ бѣ изпратилъ въ Елена трима души сливенци да съобщатъ на командиря на еленския отрядъ, генералъ Домбровски, че турцитѣ срѣдоточватъ голѣми сили въ Сливенъ и се готвятъ да нападнатъ на Елена, за което и самото турско население отъ Сливенъ явно говорѣло. [Рускитѣ военни и административни власти не обърнаха сериозно внимание на донесенията на сливенци, дори приеха тия последнитѣ за турски шпиони и ги затвориха въ конашката тъмница, дето преседѣха нѣколко дни и после, поради застъпчивоството на нѣкои граждани, бѣха пуснати. Повѣрваха думитѣ на тогавашния известенъ капиновски разбойникъ Сарандито, който бе донесълъ на руското командование, че въ Тузлука силитѣ на турцитѣ — редовна войска [и башибозукъ — не надминаватъ повече отъ 10 хиляди души. Този разбойникъ бѣ шпионинъ на рускитѣ военни и административни власти въ Елена. Той въоразенъ и облеченъ въ труски дрехи, тайно се промѣкваше въ Тузлука и донасяше на руситѣ въ Елена за движението на турцитѣ. Този разбойникъ шпионинъ съсъ своитѣ невѣрни сведения, може би, и той допринесе за разгрома на руситѣ.

Изобщо казано, руситѣ живѣеха въ Елена съвсемѣ охолно и безгрижно, като че не бѣха на война, а дошли на прогулка¹: устройваха си весели забави — пиршества, музика, танци и пр.; тѣй гледаха тѣ на този пунктъ и затова въ началото на м. ноемврий изпратиха тукъ на почивка и 36. пеши орловски полкъ, който се бѣ прославилъ на Шипка заедно съ българското опълчение въ славнитѣ боеве на 9, 10 и 11 августъ. Съ пристигането на орловския полкъ въ Елена, гражданитѣ още повече се окуражиха и недопускаха, че руситѣ не могатъ устоя на единъ силенъ турски напоръ; но всички тия предположения не се оправдаха: на 22 ноемврий Сюлейманъ-паша нападна съ една 35 хилядна армия на Елена, разби тукъ руситѣ, плени две роти и имъ отне нѣколко орджия. Намѣренieto му било да стигне Търново, но грабежа и голѣмата плячка, що намѣри въ Елена го забави за нѣколко дни, и той не може да стигна до Търново и прѣсече пътя и плени рускитѣ войски и българскитѣ опълченци, които защитаваха Шипченския проходъ. Разбититѣ руски войски при Елена се оттеглиха на 7 клм. отъ града на мѣстността „Сѣновкосъ“, на брѣга на Дрънската рѣка при колибитѣ Изковци, дето по-рано тукъ бѣ построена силна позиция. На тая позиция разбититѣ руски части изново се устроиша и се приготвиха да дадатъ последенъ отпоръ на турцитѣ, заедно съ пристигналитѣ имъ на помощъ нѣколко стрелкови роти, но затова не стана нужда, защото следъ 7 дни, на 28 ноемврий, падна Плѣвенъ. Османъ-паша съ армията си бѣ плененъ. Три дни следъ това, турцитѣ безъ бой очистиха Елена и избѣгаха къмъ Котелъ, като оставиха опустошенъ града и изгориха въ центъра му по-богатитѣ и видни кѣщи. Еленчани бѣгаха презъ горния боазъ за Търново—Горня-Орѣховица—Лѣсковецъ. Въ Търново рускитѣ админастративни и военни власти не ги пуснаха да влѣзатъ въ града, за да не всѣватъ паника и тревога между търновци. Повечето отъ еленскитѣ бѣжанци се настаниха по лозарскитѣ колиби и фидабейскитѣ (Марински) и еленски лозя. Раненитѣ руски войници и офицери изпълниха стаитѣ и коридоритѣ на двата монастыря — Капиновски и Плаковски, които се намиратъ на шосето Търново—Елена. Веднага следъ оттеглянето на турцитѣ, нѣкои по-смѣли

¹ Разходка.

еленчани заедно съ рускитѣ войски влѣзли въ града. Тукъ тѣ заварили кжцитѣ си ограбени и опустошени, градътъ запаленъ на нѣколко мѣста, почнали съ помощта на войската да гасятъ пожаритѣ. Труповетѣ на избититѣ руски войници и граждани, които не успѣли да избѣгатъ, се търкаляли по улицитѣ на града и околността, особено по шосето Елена-Търново. Свинитѣ били всички избити. Кучетата отъ многото лешове подивѣли и грозно виели. Турцитѣ прибрали труповетѣ на своитѣ убити и ги заровили. Всичката храна (жито,

Центърътъ на града, гледанъ отдалечъ.

ръжъ, царевица, брашно, ечемикъ овесъ и пр.) била събрана отъ турцитѣ и складирана въ нѣколко кжци и хамбари, които турцитѣ при отстъпването си запалватъ и изгарятъ до основитѣ; само въ църквата „Рождество Пр. Богородици“, която бѣ пълна до покрива съ жито, турцитѣ посипали това жито съ барутъ, полѣли съ газъ и запалили; но нѣколко граждани, които навреме пристигнали, сполучили да прекратятъ пожара и спасятъ храната; обаче хлѣбътъ отъ това опушено жито горчеше и миришеше на пушакъ (димъ) и неможеше да се яде, но по нѣмане другъ и той минаваше. Ако житото се спаси,

иконостасът на църквата изгорѣ. Отъ труповѣтъ на избитѣ хора и животни водата на градскитѣ чешми се омърси, освенъ това лошата и недостатъчна храна причиниха появяването на болестъта тифъ, на която станаха жертва стотина граждани и селяни.

Деньтъ на избавлението си отъ турската сѣчъ, 22 ноемврий ст. ст., еленчани всѣка година празнуватъ. Духовенството извършва литургия и молебенъ за избавлението си въ една отъ градскитѣ черкови, и панахида, за падналитѣ руски войници и граждани, обикновенно при паметника на западъ отъ града, край шосето за Търново, дето има най-много избити и заровени руски войници.

За да се види какъ се е водѣло сражението на 22 ноемврий 1877 год. при Елена, тукъ излагаме рапорта на командиря на еленския отрядъ генералъ-майоръ Домбровский до князь Светополкъ-Мирски, началникъ на рускитѣ войски, разположени въ Търновския воененъ районъ.

Боятъ при гр. Елена на 23 ноемврий ст. ст. 1877 година.

(Споредъ рапорта на началника на еленския отрядъ генералъ-майоръ Домбровский) ¹.

Презъ нощъта на 21. срещу 22. ноемврий 1877 год. преднитъ кавалерийски постове съобщиха, че при село Ахмедлии (сегашния Константинъ), което се намира на 16 клм. отъ Елена виждатъ се голѣми огньове; на това основание, предположи се, че неприятелътъ е съсрѣдоточилъ силитъ си въ това село. Предвидъ на това даде се заповѣдъ на разездитъ по възможность внимателно да наблюдаватъ мѣстносттата, а на дежурнитъ части да бждатъ готови вслучай на тревога.

Въ 6¹/₂ часа сутринъта на 22 ноемврий ст. ст. 1877 г. откъмъ с. Ахмедлии изгърмѣха два силни топовни гърмежа и следъ това отъ аванпостната верига се съобщи, че неприятелътъ на голѣми маси настѣпва къмъ предната Марянска позиция. На тази позиция имаше две роти отъ 34. севски полкъ съ 4 орджия и три ескадрона отъ 13. драгунски полкъ.

Отъ първитъ още гърмежи цѣлия отрядъ отъ тази позиция се приготви да срещне противника. Въ 7 часа отъ на срещнитъ височини противъ центра и лѣвия флангъ на Марянската позиция се показва гжста неприятелска верига, която се поддържаше отъ голѣми и гжсти колони и отъ нѣколко сотни конници черкези. Следъ това отъ височинитъ противъ центъра откри огънь неприятелската батарея, състояща отъ 12 далекобойни орджия. Дружно срещнаха храбритъ роти отъ севския полкъ първия натискъ на неприятеля и по цѣлата линия откриха силенъ огънь.

Турцитъ като атакуваха слабо центъра, съ голѣми сили се нахвърляха на лѣвия флангъ на позицията; тогава взвода отъ 4 батарея на 8-та артилерийска бригада, който се нами-

¹ Вж. руския журналъ „Илюстрированная хроника войны“ томъ II, стр. 262.

раше на този флангъ, подъ командата на капитанъ Полетковски, безъ да гледа на отпрадения къмъ него убийственъ неприятелски артилерийски огнь, посрещна неприятелскитъ колони съ бързи изстрели отъ своитъ орджия, като действуваше повече съ шрапнели; въ това време ротитъ, които заемаха лѣвата позиция съ чести залпове се стараеха да спратъ натиска на неприятеля.

Първата атака въ центъра на позицията бѣше отхвърлена отъ ротитъ на севския полкъ, подъ ржководството на баталионния си командиръ подподковникъ Улагай, който тукъ падна смъртно раненъ.

После първата несполука, като получиха значителни подкрепления, турцитъ съ нови сили нападнаха центъра, а заедно съ това стана известно: чегжсти неприятелски колони се движатъ къмъ страната на село Буйновци, съ цель да обградятъ дѣсния флангъ и ударятъ въ тилъ Марянската позиция.

Между това на лѣвия флангъ се водѣше ожесточенъ бой. Едно отъ орджията на капитанъ Полетковский бѣше подбито; редоветъ въ ротитъ бързо рѣдѣха; неприятелътъ все повече и повече обхващаше фланга.

Бързитъ драгуни съ честъ огнь отблъсваха смѣлитъ опити на черкезитъ да се явятъ въ тила на позицията ни.

Безъ да се гледа на мжжеството и устойчивостта на нашитъ войски, на енергията и хладнокръвието на началницитъ, после двучасовъ жестокъ бой противъ четири пѣти по силенъ противникъ, който заплашваше да откъсне и плени отряда, да се задържи на тая позиция неприятеля бѣше невъзможно; тогава началникътъ на позицията, командирътъ на 13. другански полкъ полковникъ Лермонтовъ, даде заповѣдъ отрядътъ да отстъпи съ бой на главната позиция надъ града Елена. Въ това време пристигна на помощъ отъ резервата 1-ия баталйонъ отъ 36-ия п. орловски полкъ. Току-що този баталйонъ стѣпи въ боевата линия на Марянския отрядъ и командирътъ му полковникъ Линдстремъ биде раненъ.

Като видѣ, че преднитъ части почнаха да отстъпватъ, командирътъ на орловския полкъ самъ поема командуването на баталойна, и безъ да гледа на убийствения огнь на неприятелскитъ пехоти, смѣло поведе баталиона въ атака. Дружно се спуснаха на щикъ храбритъ орловци; въ редоветъ на

турцитѣ настѣпи суматоха и следъ това отъ ужасъ и страхъ обърнаха гръбъ и почнаха да бѣгатъ, като бѣха жестоко преследвани отъ атакующитѣ. Въ тази атака командирѣтъ на орловския полкъ полковникъ Клевезалъ биде тежко раненъ въ гърдитѣ и краката. Като изказа думи на благодарностъ и въодушевление на своя храбъръ батальонъ, той по-моли да бѣде отнесенъ въ най-близката къща на с. Руховци.

Между това, настѣпиаитѣ откъмъ с. Буйновци турски колони съ многочислена конница черкези, успѣха да обхванатъ дѣсния флангъ на геройскитѣ защитници на Марянската позиция и се стараеха съвършено да отрѣжатъ пѣтя на отстъплението на отряда.

1-та и 4-та линейна и 1-ва стрелкова рота отъ 36. орловски полкъ, който поведе въ атака полковникъ Клевезалъ заемаха дѣсния флангъ и се държаха до последня минута. Тѣ бѣха отрѣзани и обградени отъ черкезитѣ. Отъ тия роти само единъ офицеръ и нѣколко редника можаха да си пробиятъ пѣтъ и да се присъединятъ къмъ отряда, а останалитѣ паднаха съ полковникъ Клевезалъ на самото мѣсто.

Въ това време за подкрепа на марянския отрядъ бѣха изпратени още три роти отъ 3-ия батальонъ на орловския полкъ и 3-та рота отъ 14-ия стрелковъ батальонъ съ две орджия отъ 5-та батарея на 14-та артилерийска бригада, които съставяха последния снობоденъ резервъ и заедно съ това бѣше дадена заповѣдъ на командиря на 34. севски полкъ полковникъ Жиржински, като старши, да вземе началството на марянския отрядъ и веднага да премине въ настѣпление.

Още веднажъ нашитѣ храбърци, послушни на енергичната воля на началника си, съ нови сили се хвърлиха на неприятеля, още веднѣжъ го разколебаха и отстѣпи назадъ на своята линия, но надмощието въ боя явно клонѣше вече на турска страна. Безъ да се гледа на отличното действие на артилерията ни, която подъ ръководството на командиря на 4-та батарея отъ 1-ва артилерийска бригада полковникъ Прижевалски смѣло заемаше ту една, ту друга позиция, като посрещаше неприятеля съ убийственъ огънь; но войскитѣ ни обхванати отъ всички страни и задушени отъ численото превъзходство на противника, отново наченаха полека да отстъпватъ, като използваха всѣка трапчинка, всѣка височинка

за задържане на противника и скъпо струваше на неприятеля всъка стъпка: всъка педа земя се отстъпваше съ бой.

При това не мога да не спомена за 3-та рота отъ 14-ия стрелковъ батальонъ, която случайно се намираще въ еленския отрядъ и взе живо участие въ боя. Тая безгранична храбра рота, ръководима отъ мъжествения си командиръ капитанъ Кобеляковъ, като бѣше обградена и като изгуби последователно всичкитъ си началници, държа се до последната минута и тя много помогна за редовното отстъпване на другитъ части. Най-после къмъ 12 часа сутринята маранския отрядъ отстъпи на Еленската позиция. На друганския полкъ бѣ дадена заповѣдъ да застане на дѣсния флангъ; пехотата и артилерията заеха построенитъ на Еленската позиция укрепления. Освенъ това даде се заповѣдъ на отряда при колибитъ Новачкини (състоящъ отъ три роти на 2-ия батальонъ отъ 34-ия севски полкъ и две орджия отъ 4-та батарея на 9-та артилерийска бригада подъ командата на майоръ Прижецлавски), предвидъ на това, че отряда може да бжде отрѣзанъ и плененъ, да отстъпи и се присъедини къмъ дѣсния флангъ на Еленската позиция.

Боятъ закипе съ нови сили. Неприятелската артилерия излѣзе на заетитъ съ бой марански височини и отправи огъня си къмъ еленскитъ батареи, като обсипваше храбритъ защитници съ градъ отъ снаряди. Като отстъпваше отряда, който се намираще на колибитъ Новачкини, спрѣ се на половиния пътъ, като се стараше чрезъ фланговъ огънь да задържи неприятеля.

Между това, още въ 10 часа сутринята бѣха забелязани нѣколко турски колони, които се движѣха изъ гората съ целъ да обходятъ (заобикалятъ) нашия лѣви флангъ; въ 11 часа се показаха такива колони съ кавалерия, които идѣха отъ селата Мийковци и Буйновци, съ целъ да обходятъ дѣсния флангъ на Еленската позиция; къмъ 12 часа турцитъ заеха всѣ най-близкитъ височини и изкараха на тѣхъ 6 горски орджия, отъ които откриха огънь въ флангъ и въ тилъ на нашитъ войски. Тогава отряда, който се намираще въ колибитъ Новачкини и който трѣбваше да подпомогне дѣсното крило на Еленската позиция, отстъпи къмъ града Елена въ построенитъ по-рано траншеи. Същевременно неприятельтъ атакува и нашето лѣво крило.

На Еленската позиция оставаха седемъ роти, прѣсни сили отъ орловския полкъ и две роты отъ севския, които заемаха преднитѣ укрепления на позицията, отстъпалитѣ следъ това части заемаха укрепленията на втората линия. На самия край на лѣвото крило заемаше укрепението полуротата отъ 11-ия резервенъ батальонъ, която мъжествено изпълни задачата си до край. Лѣвата височина се защищаваше отъ 9 орджия, дѣсната — отъ 15.

Когато забелязахме, че неприютелскитѣ колони се придружаватъ отъ нѣколко колони конница черкези, които се движатъ и заплашваха тѣла ни, даде се заповѣдъ, щото три ескадрона отъ 13 другунски полкъ съ две орджия отъ 20-та конна батарея да излѣзнатъ на среща имъ и да не допуснатъ да бѣде отрѣзанъ пътя на отстъплението. Бързо и решително драгунитѣ на нѣколко пѣти се хвърляха въ атака, но обхванати отъ многочисленъ неприятель и при това трѣбваше да действуватъ въ мѣстность невъзможна за кавалерийски схватки, не можаха да устоятъ на напора на неприятелскитѣ сили.

Между това, на Еленската позиция кипѣше жестокъ бой; неприятелскитѣ снаряди произвеждаха страшно опустошение въ нашитѣ редове. Къмъ 2 часа сл. пладне, като обходиха (забиколиха) нашето лѣво крило, турскитѣ колони се появиха на височинитѣ на долния боазъ (пѣтя Елена-Златарица) и като поставиха 4 горски орджия съ пореденъ огънь обстрелваха цѣлата Еленска позиция. Нашитѣ редове ежеминутно рѣдѣха; петъ орджия съсъ сандѣцитѣ, които дѣйствуваха на лѣвото крило, останаха безъ коне; на дѣсното крило четире орджия изгубиха 3/4 отъ конетѣ си; две отъ тѣзи орджия отъ 4-та батарея на 9-та артилерийска бригада подъ командата на поручикъ Перликъ, който защищаваше нашето дѣсно крило, всичката му прислуга бѣше избита. Поручикъ Перликъ дълго време още се държеше, като бѣше подбралъ за прислуга хора отъ пехотата, докле най-после у него останаха само три коня, съ които не бѣше възможно да се откаратъ орджията.

Въ това време, когато нашитѣ храбри войски геройски се държаха на позицията си, неприятельтъ все повече и повече обхващаше крилата ни, а откъмъ Балкана, по шосето Елена-Твърдица, прииждаха нови неприятелски подкрепления.

Въ три часа противникътъ проникна вече въ самия градъ, въ тила на нашитъ войски. Безъ да се гледа на устойчивостта и беззаветната храбростъ на еленскитъ защитници стана ясно, че да се държатъ цовече е невъзможно; после 8 часовъ упоритъ бой, отрядътъ бѣше обходенъ (заобиколенъ). Тогава, за да запази последната шепа герои, остана живи и съзнавайки необходимостта да бждатъ отрѣзани отъ действителния пѣтъ на отстъплението (шосето Търнов-Елена, презъ горния боазъ), дадохъ заповѣдъ на отряда да отстъпи на Сѣновковската позиция между колибитъ Яковци и Иовковци.

Деветъ орждия, на които конетъ и прислугата бѣха избити, не можаха да се изтеглятъ и трѣбваше да ги оставимъ на мѣстото имъ; затворитъ имъ и мѣрниците бѣха взети отъ насъ, но при отстъплението подъ страшния кръстосанъ огънь почти всичкитъ имъ низши чинове бѣха избити. Подъ прикритието на артилерията и подъ убийствения огънь поляка и въ пѣленъ редъ слѣзоха пехотнитъ части. Само първитъ орждия сполучиха свободно да излѣзатъ отъ Елена; следъ това, пѣтътъ на отстъплението бѣ отрѣзанъ. Неприятелската пехота, поддържана отъ маса черкези, (до три хиляди), зае дѣснитъ височини надъ пѣтя и съ честъ огънь се стараеше да задържи отстъпващитъ войски.

На две наши орждия тукъ, въ мое присѣствие, последнитъ коне бѣха убити; по този начинъ, още две трѣбваше да оставимъ, при невъзможността да ги отнесемъ. За да задържимъ натиска на противника и да прикриемъ отстъпването на отряда, даде се заповѣдъ на другунитъ да се хвърлятъ въ атака, а съ две орждия отново да се открие огънь отъ Яковскитъ височини. Смѣлото движение на драгунитъ и сполучливия огънь на артилерията спрѣ понататъшното ни преследване отъ противника. Отрядътъ въ пѣленъ редъ продължаваше да се оттегля. Прикривайки се отъ драгунитъ, артилерията къмъ 6 часа вечерята зае по-рано укрепената мѣстностъ Сѣновкосъ, а къмъ 8 часа пехотата, подбирайки раненитъ си, въ пѣленъ редъ пристигна на позицията, дето зае траншеитъ и ложаментитъ.

Отрядътъ отново бѣше готовъ да срещне неприятеля: храбритъ защитници на Елена не паднаха духомъ, но и турцитъ не посмѣха да ги преследватъ.

Неприятелскитъ сили, които атакуваха еленския отрядъ.

бѣха повече отъ двадесетъ хиляди редовна войска и осемъ хиляди башибозукъ и черкези при двадесетъ орджия, отъ които по-голѣмата частъ далекобойни.

Загубитѣ отъ наша страна: убити офицери 24, нижни чинове 658, коне 121. Ранени — офицери 31, нижни чинови 1149, коне 51. Всички излѣзли отъ строя: офицери 55, нижни чинове 1807, коне 172. Изгубени орджия 11, зарядни сандѣци 7, запасни лафети 1; патронни сандѣци 8 и убити 36 обозни коня.

Неприятелтъ претърпѣ голѣми загуби: по сведения отъ заловенитѣ пленници и по казването на избѣгалитѣ следъ сражението българи, загубитѣ на неприятеля сж повече отъ четири хиляди души.

Да посоча на тия, които се отличиха въ този бой, това би значило да посоча всички. Всички изпълниха дълга си, всички бѣха готови да умратъ, биха се и умираха, както следва на храбрия руски войникъ.

Особена неустрашимостъ, хладнокръвие и разпоредителностъ показаха полковниците Жиржински, Лермонтовъ, Фонъ-Рабенъ и подполковникъ Фоменко; отъ 34. севски полкъ майоритѣ: Прижеславски, Косенко и капитанъ Брацлавичъ; щабсъ-капитанитѣ Симашенко и Жиженевски, поручикъ Дашевски и прапорщикъ Осиповъ; отъ 36 орловски полкъ: майоръ Закрижевски, поручикъ Сквариновски, подпоручицитѣ Носковъ, Дружининъ, Кременецкий, Фиалковски и прапорщикъ Скулята; отъ 3-та рота на 14 стрелковъ батальонъ: капитанъ Кобеляковъ, подпор. Костанда и прапор. Шулцъ; отъ 4-та батарея на 9-та бригада, ком. на бат. полков. Прижевалски, капитанъ Полетковски и поручикъ Перликъ; отъ 5-та батарея на сжщата бригада подполковникъ Слевицки и прапорщикъ Драчевски; отъ 5-та батарея на 14-та бригада: полковникъ Коленцо, капитанъ Духонинъ и поручикъ Рогулски; отъ 20-та конна батарея: капитанъ Фростъ и отъ 13. драгунски полкъ майоритѣ: Кардашевски и Колонтаевски и тия, които се намиратъ при мене, бригадниятъ адютантъ отъ 32. пехотенъ елецки полкъ поручикъ Павловски и ординареца отъ 35. пехотенъ орловски полкъ подпоручикъ Тимченко.

Подписахъ началникътъ на еленския отрядъ
генералъ-майоръ Домбровски.

И тъй, отъ рапорта на началника на отряда се вижда, че още въ 9 часа сутринта станало явно, какво турцитѣ поради численото си превъзходство иматъ надмощие, и че отрядътъ не може устоя на напора на седемъ пѣти по многочисленъ неприятель; но да се отстѣпи веднага, това значело да мине подъ ятагана на башибозуцитѣ и черкезитѣ едно будно и трезвено население, брояще тогава около 25—30 хиляди души — граждани, селяни (колибари) и новозагорски бѣжанци, които тукъ (въ града и околията) били намѣрили прибѣжище следъ разбиването на предния Гурковъ отрядъ при Стара-Загора (19. VII 1877 г. ст. ст.). Поради това братята руси юначно се държали на позициитѣ си; но обхванати отъ всички страни и задушени отъ численото превъзходство на неприятеля, започнали полека да отстѣпватъ, като използвали всѣка трапчинка, всѣка височина за задържане на противника, и еленскитѣ долини и рѣтлини се покрили съ турски трупове, аащото всѣка педа земя руситѣ отстѣпвали съ бой и се държали клетитѣ, докле населението избѣга по сдничкия пѣтъ Елена-Търново презъ горния боазъ, защото долниятъ билъ вече завзетъ отъ турцитѣ.

Въ това сражение, както се вижда отъ рапорта, тѣ дали много жертви отъ убити и ранени офицери, войници и пленени две роти съ 11 орджия, само да спасятъ населението — тѣ жертвували живота си, за да спасятъ живота на ближнитѣ си; съ това тѣ изпълнили своя човѣшки и християнски дългъ къмъ по-малкия си братъ.

„Колшо сѣжъ любке нивто же н'мать, да кто дѣшѣ свою положити за дрѣгъ своѣ“ — Нѣма по-голѣма любовъ отъ тая, да жертвува човѣкъ живота си, за да спаси живота на ближния си (Иоан. 15. 13), казва светото евангелие.

За да увѣковѣчатъ паметта на падналитѣ герои, главното коминдуване на полковетѣ, взели участие въ това сражение, въздигнало четири паметника (братски могили) отъ бѣлъ мѣстенъ камѣкъ. Два край града — единътъ на западъ, до шосето Елена-Търново презъ горния боазъ, дето при отстѣпленieto загинали най-много руси. Този паметникъ представлява прѣсѣчена пирамида. На източната му страна се чете Ботева изразъ: „Тозъ, който падне въ бой за свобода, той не умира“... На северната — „Въ паметъ на падналитѣ руски синове за свободата на Бѣлгария при защитата на гр. Елена

на 22. ноемврий 1877 г.“ На западната — „Паднали нижни чинове: отъ Севски полкъ 302, отъ Орловски полкъ 112, отъ 9 и 14 арт. бриг. и 13-и 14 полкъ—44. „На южната—„Паднали руски офицери: отъ Севския полкъ 8, отъ Орловския полкъ 11, отъ 9 арт. бриг. 1.“ Вториятъ — на североизтокъ отъ

Паметникъ на падналитѣ руси въ сражението на 22/XI ст. ст. 1877 год.

града на разстланото чуканско бърдо, надъ шосето Елена-Търново-Горня-Орѣховица презъ долния боазъ. Той представлява два различни по голѣмина кубове — малкиятъ кубъ сложенъ върху голѣмия и отгоре каменъ кръстъ. На едната му страна се чете надписа: „Въ паметъ на руски синове за свободата на България при защитата на градъ Елена на 22 ноемврий 1877 год.;“ на срещуположната му страна — „Паднали

руски офицери: Севский полкъ — 7, Орловский полкъ — 11, 9 та артил. бриг. 1, нижни чинове — 558,“ — Другитѣ два паметника сж построени край селата Горни и Долни Марянь, отъ които единтъ — на главната Марянска позиция, въ мѣстността „Джбравата“. Той има видъ на голѣмъ трапецъ съ камененъ кръстъ отгоре. Само на едната му страна има надписъ и то съ недоваршена мисълъ: „Братская могила. Память рускимъ войнамъ, павшимъ за свободу славянъ Балканскаго полуострова въ битвъ съ турками 22 ноября 1877 года.

— 34-го пѣхотнаго полка капитанъ Казиміръ Вроцкій и 199 нижнихъ чиновъ.

— 36-го пѣхотнаго Орловскаго полка подпоручики: Валентинъ Романовскій, Александръ Зміевъ, прапорщикъ Илья Горничъ-Горницкій и 112 нижнихъ“:...

Другиятъ (четвъртиятъ) паметникъ е въздигнатъ между селата Горни и Долни Марянь, на лѣвия брѣгъ на рѣката, тамъ, гдето се влива Костелската рѣка въ Марянската, срещу скалата, отъ която се хвърлили, както казватъ, остатъцитѣ отъ разбититѣ две роти отъ Севския полкъ, за да не попаднатъ въ пленъ, и тукъ намѣрили смъртъта си. Този паметникъ има сжщия видъ както тоя въ „Джбравата“ — трапецъ въ по-малкъ размѣръ. На този паметникъ нѣма никакъвъ надписъ.

За ржководитель повъздигането на тия паметници билъ изпратенъ подпоручика отъ 34. Севски полкъ Осиповъ, чловѣкъ нетрезвенъ и крайно недобросѣвестенъ. Преди да довърши паметницитѣ, началството му го извиква въ полка, дава го подъ сждъ за нехайство, нетрезвеностъ и злоупотребление на суми, отпущани за паметницитѣ, а разпилявани за пиршества и игране на карти; поради това паметницитѣ останали безъ надписи, освенъ тоя въ Марянската джбрава, но и неговиятъ надписъ, както видѣхме по-горе, не е довършенъ. Следъ като тия паметници стояха нѣколко години нѣми (безгласни), Еленското кметство най-сетне се распореди да се напишатъ надписитѣ имъ на български. Тѣзи паметници, както и другитѣ подобни, издигнати навсжде изъ Българската земя, напомнятъ и ще напомнятъ на поколѣнията за свещенитѣ останки на хилядитѣ руски синове, дошли отъ всички краища на широка и необятна Русия да воюватъ за свободата на свои едноплеменни и едновѣрни братя българи и сложили кости за тая свобода.

Частно пъкъ населението отъ Елена и Еленския край не бива да забравя че то дължи нѣщо по-вече на синоветѣ на Русия, воювали за тая свобода. Тѣзи отъ тѣхъ, които участвуваха и загинаха въ боя, за който се отнася гореобнародвания рапортъ нѣ ген. Домбровски и за който напомнятъ на еленчани току-що отбелязанитѣ паметници, по всички военни съображения и правила имаха възможность и дори дългъ да пощадятъ живота си за по-нататъшната борба съ неприятеля; но тѣ предпочетоха да загинатъ и загинаха въ значително по-голѣмъ брой. Отколкото се налагаше отъ обстановката на боя при Елена, само и само да дадатъ възможность на населението отъ града и околността да се изтегли и избави отъ обща сѣчъ. Това на еленчанитѣ и на читателя на нашия сборникъ изобщо ще стане ясно и отъ студията на ген. А. Кисьовъ за паметния еленския бой, която помѣстваме по-долу.

Вѣчна паметъ на всички тия доблестни синове на братска Русия, пожертвували се за свободата и благоденствието на брата българинъ! . . .

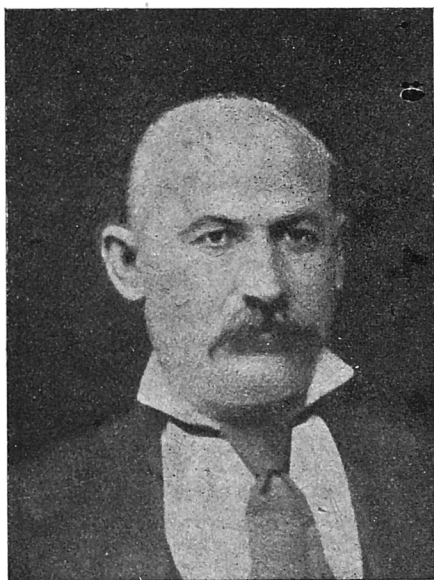
Еленчани-учители и просвѣтни дейци.

... „Азъ зная, че нѣма градъ въ България, въ който да не е учителствувалъ нѣкой еленчанинъ“ —

Думи, казани отъ царъ Фердинанда при не-надѣйното му посешение на гр. Елена на 19 юний 1911 г.

1. Никифоръ попъ Константиновъ (Мудронъ).¹

Никифоръ попъ Костантиновъ, или Никифоръ Поповъ, а сжщо така и Н. Мудронъ², се е родилъ въ гр. Елена на

Никифоръ попъ Константиновъ (1824—1881).

¹ Баща на майоръ Константинъ Никифоровъ, първи българинъ-воененъ министъръ въ кабинета на П. Каравеловъ презъ време сръбско-българската война (1885 г.).

² Името „Мудронъ“ ще си е стѣкмилъ Никифоръ попъ Константиновъ отъ мудрый — философъ, любителъ на философията. Така Н. Мудронъ, или Никифоръ Мудронъ, се подписва той още въ писмата си до Фо-

26. май 1824 г. Баща му билъ попъ Константинъ Марковъ, майка му Иона (Ивана) Христова. Дѣдото на Никифоръ попъ Константиновъ, попъ Марко, билъ родомъ отъ колибитъ Багалювци (Тодювска община). Когато му било редътъ да служи въ черковата „Св. Никола“ въ Елена, той идвалъ отъ роднитъ си колиби; но синъ му Константинъ, бащата на даскалъ Никифора, презъ 1826 год. се ржкоположилъ за свещеникъ и се преселилъ въ Елена.

До 18-годишната си възраст Никифоръ попъ Константиновъ се училъ въ еленската келия¹ при разни хилиндарски калугери — таксидиотитъ Неофитъ, Некандъръ, Арсений и най-сетне при даскалъ Деча — Андрея попъ Дойновъ Робовски. По настояването на приснопамятния иерархъ на Българската народна черкова Илариона Макриополски, презъ 1842 г. Попъ Константиновъ заминава съ братята на Илариона — Димитъръ, Никола и Тодоръ, въ Русия и постъпва въ духовното училище при Херсонската семинария въ Одеса, а на следната 1843 г. постъпва за редовенъ ученикъ въ самата семинария, и всичко това на свои срѣдства. Въ Одеса следвалъ отъ началото на 1842 г. до 7 мартъ 1845 г. Презъ 1844 год. той тукъ, въ Одеса, се запознава съ известния славистъ — професоръ Викторъ Ивановичъ Григоровичъ, който минавалъ по това време пжтемъ презъ Одеса за своето знаменито пжтешествие по Европейска Турция. Той съ другаря и съгражданина си Тодоръ Ст. Михайловски носятъ Григоревичу български книжки и пѣсни. В. Ив. Григоровичъ отъ Одеса се тѣкмѣлъ да замине въ командировка по Балканитъ, за да изучи езиковитъ паметници отъ XV и XVI вѣкъ на южнитъ славяни, особено на българитъ.

Въ същата година той изпраща въ Елена на учителя си попъ Андрея Робовски едно много интересно писмо, отъ

тинова (1846 и 1847 г.) и въ книгата си „Ржководство къмъ нравствената философия за новоначалнитъ. Преведе отъ чуждостранното Никифоръ П. Константиновъ Мудронъ, Еленчанинъ. български учитель въ Т. Пазарджикъ. Бѣлградъ, въ правит. печатница 1847 г.“ Въ по-сетнешнитъ си книги (Цвѣтосъбраніе църковно-славянскаго или старого българскаго язѣка, Цгр. 1858 и Книга за учение въ училищата и въ кжщи и пр. (4 изд. 1882) той се подписва само Никифоръ Константиновъ (вижъ „Сб. на Бѣлг. академия на наукитъ, кн. VI, стр. 149).

¹) Тѣй се наричало тогава еленското училище.

което най-добре може да се сжди за развитието, настроението и горещия патриотизъмъ на даровития юноша. Това писмо бѣ публикувано отъ Ст. С. Бобчевъ въ Сб.Н.У. кн. ХХІ (1905) въ ст. „Приносъ къмъ историята на българското възраждане, Попъ Андрея Робовски,“ Датувано е отъ Одеса, 1844 г., юлий 10 и гласи :

„Отче Андрее !

Колко се зарадвахъ, като видѣхъ Вашата ржка въ бащиното ми писмо, не мога ви изказа ; ето защо най-напредъ прочетохъ Вашитѣ слова предъ бащинитѣ си. Но какво действие произведоха неговитѣ и вашитѣ слова, това не може да легне подъ перото ми. Пишете ми, че владиката не знамъ какво ви запрѣщава. Ала българитѣ до кога ще зяпатъ като теле въ майка си, до кога ще спятъ и нѣма да се събуждатъ ? Не виждатъ ли, че подъ овчата кожа е вълкъ, а не овца. Ахъ, Боже, Боже мой. До кога ли ще държишъ ти нашето отечество въ тоя гѣстъ мракъ ? До кога мрачностъ надъ нашето свято мѣсто. Изпусни, Боже, заря просвѣщения и въ нашето отечество. Този, който въ Русията не е достоенъ за повече, освенъ да пали кандилата и да дрънка звънеца, той въ България седи на прѣстолъ—и какъвъ е ? прѣстолъ, на който патриарси патриархъ чуваха, сега на него седи безграмотенъ гимиджия и се разпорежда съ цѣлъ народъ. Така е то, нали се не учимъ и не ходимъ навѣнъ да гледаме примѣръ отъ другитѣ народи. Какъ тѣ си вардятъ народността ; така ще ни ядатъ различни вълци и мечки, най-после и зайцитѣ ще почнатъ да ни тъпчатъ.

Никифоръ К. Поповъ.“

Горното писмо е интересно и затуй, че носи две приписки отъ ржката на Димитра и Тодора Михайловски : „Ако и да не ме удостоихте съ поздравленіе, азъ обаче не ще да последвамъ въ този случай на васъ. И на ! поздравлявамъ ви. Азъ прѣшната година ви писахъ, но Вие не ми отписахте и сега не ви пиша особено, защото се боя да не се случи пакъ това, че не ще ми отпишете. Оставамъ покоренъ слуга : Димитрий Стояновичъ Михайловски. Поздравлявамъ ви и азъ.“

Вашъ ученикъ Теоодоръ.“

На 7 мартъ 1845 г. Никифоръ попъ Константиновъ напуска Одеса и си трѣгва за родното мѣсто да търси срѣдства,

за да завърши образуването си. На одеската митница той билъ изпратенъ отъ група приятели и съученици, между които били и съгражданитѣ му Димитъръ и Тодоръ Михайловски. При раздѣлата и благопожеланията за щастливо пътуване и добри сполуки, Димитъръ Ст. Михайловски саморъчно написалъ следнитѣ редове, които намираме въ албома — дневникъ на Никифора попъ Константиновъ, като спазваме правописа имъ :

„Тебя милый мой сига изпроваждамъ,
Съ тебе милый, на Таможня¹ ся прощавамъ
Тебя просіж, винаги да помнишъ меня,
А азъ и безъ прозба ще да помніж тебя.
Поздрави отъ меня всичкитѣ юнацы,
И съ тѣхъ на едно и тѣхните кривацы.
Цалуни отъ меня тамошна земя
И моли ся на ней тамъ да си умрж.
Богъ да ти даде добро отиванье,
Както и благополучно тамъ достиганье.

Д. С. Михайловскій.“

Тия юнашески сърдечни излияния ясно говорятъ за горещата любовъ на автора къмъ родната земя, който, като че предчувствувалъ смъртъта си, защото още първата година следъ завръщането си въ България презъ 1848 г., като учителъ въ Свищовъ, умира отъ холера.

Една интересна бележка, която намѣрахме въ автобиографіята на Юрдана Неновъ, изглежда да отразява спомениѣ на даскалъ Никифора за мизерния семинарски животъ въ Одеса. Тази бележка гласи: „Презъ 1845 г. завърна се отъ Одеса въ Елена Никифиръ попъ Константиновъ да търси помощъ, за да отиде пакъ въ Одеса за въ гимназията, че въ семинарията не му се понаправило. Азъ, въ сравнение съ него, се намирахъ, да съмъ доста добре преуспѣлъ както по математика, тъй и по риториката, и затуй не жалѣхъ, че не съмъ билъ отишелъ въ Русия да ямъ ръжаната каша и да гния по влажнитѣ семинарски стаи, които на много българчета покосихъ отъ рано живота“.

Следъ завръщането си въ Елена, Никифоръ попъ Кон-

¹ Митница.

стантиновъ, по настояването на приятеля си Ив. Н. Момчиловъ, приелъ поканата за учителъ въ Т. Пазарджикъ и стигналъ тамъ на 20 юлий 1845 г. Съ дохождането си колкото повече зарадвалъ българитѣ, толкова повече възмутилъ гъркоманитѣ и учителя имъ К. Саитидисъ. Тѣкъ за да отвори българско училище въ този погърченъ тракийски кѣтъ, срещалъ непреодолими препятствия и спънки отъ страна на силно влиятелнитѣ граждани — гъркомани цинцари. Последнитѣ били заграбили новопостроеното презъ 184 г. училище и го нарекли грѣцко (построено съ български пари). Тѣ никакъ не допуснали да се дадатъ въ него по-свѣтѣли и хигиенични стаи за българско училище, а за помѣщение на последното очистили и приготвили долния тѣменъ и низкъ етажъ на сжщото училище. Това училище по общо съгласие съ доброволна помощ отъ еснафитѣ и по-виднитѣ граждани било съградено срещу черквата. При съграждането му само вдовцата на родолюбивия татарпазарджийски гражданинъ Хаджи Стоянъ Вълвовъ подарила 2,000 гроша.

Но при всичко това, грѣцката клика не преставала да интригува и клевети съ цель да пропѣди дѣскалъ Никифора, като заплашвала българитѣ, че този учителъ билъ московецъ, изпратенъ отъ Русия да бунтува народа противъ турската власть и, ако тѣзи, които сж го повикали, не го изпѣдятъ ще заплатятъ съ главитѣ си!... Но смѣлятъ и неустрашимъ патриотъ, татаръ-пазарджишки гражданинъ Хаджи Михалаки Костадиновъ Чизмижиоглу, успокоявалъ и укуражавалъ съгражданитѣ си българи и учителя Никифора да не се плашатъ отъ топордитѣ на гъркоманско-цинцарската клика, защото султановата воля била: всѣкой народъ въ дѣржавата му да бжде свободенъ да се учи на родния си езикъ.

Никифоръ попъ Константиновъ, като видѣлъ, че самъ, безъ помощникъ, трудно ше може да се справи съ огромната училищна работа, която му предстояла, убѣдилъ българската община да му разреши едномесеченъ отпускъ да си отиде въ Елена и отъ тамъ да си доведе учителъ-помощникъ. За такъвъ довелъ въ Т. Пазарджикъ Йордана Неновъ, ученикъ на Ив. Н. Момчиловъ и сжщевременно учителъ-помощникъ въ Еленското взаимно училище.

Итѣй, първото българско училище въ Т. Пазарджикъ

било открито и осветено на 1 ноемврий ст. ст. 1845 г. отъ българина протосингелъ Кирилъ, и въ него преподаването се почнало отъ двамата първи български учители тукъ, еленчанитъ — Никифоръ попъ Константиновъ и Йорданъ Неновъ.

Ученици се стекли отъ 4-тѣхъ краища на града, и отъ ближнитъ и далечни села; броятъ имъ възлизалъ на около 600—700 души. Гръцкото горе училище, което брояло до 300 д., останало само съ 30—40 души и то деца на цинцари и гръкомани българи.

Съ нарастване на числото на ученицитъ, Никифоръ попъ Константиновъ предложилъ на общината, и последната се съгласила, да извикатъ отъ Елена още двама учители-помощници за взаимното училище. За такива главниятъ учител на еленската „даскалоливница“¹ Ив. Н. Момчиловъ изпратилъ съгражданитъ си Михаилъ П. Кумановъ и Георги Райковъ.

Работейки въ училището, черковата и обществото, Никифоръ попъ Константиновъ до толкова пробудилъ националното съзнание на татаръ-пазарджичани, че сполучилъ да ги убеди да изхвърлятъ гръцкия езикъ отъ училището, черковата и домоветъ си.

Въ черкова отъ лѣва страна той почналъ да чете и пѣе по черковно-славянски. Гласътъ му билъ приятенъ и мелодиченъ. За четене апостола въ черкова почти всѣка недѣля и празникъ ставало сблъскване между гръцкитъ ученици и българскитъ.

Нарастването на ученицитъ предизвикало нужда отъ по-широко помѣщение. Българското училищно настоятелство подъ председателството на Хаджи Михалаки Костадиновъ Чизмиджиоглу решило: гръцкитъ ученици на брой 35 да се прибератъ въ по-малкитъ стаи, а голѣмата зала да се отстъпи на българскитъ ученици. Това решение на българското училищно настоятелство подигнало страшна буря отъ негодувание на цинцари и гръкомани противъ българитъ. Тѣ подали жалба дори до гръцкия патриархъ, че българитъ вандалски нападнали училището имъ и го отнели.

Гръцкиятъ Пловдивски митрополитъ изпратилъ съ па-

¹ Такова име далъ тогава на Еленското училище Петко Р. Славейковъ.

шовско „емирнаме“ протосингела се фанариотинъ да накаже българитѣ, усвоители на „гръцкото имѣ училище“!? Малко оставало да се изпрати Хаджи Михалаки на заточение, народътъ обаче го запазилъ. Следъ дълги и упорити крамоли дошло се до споразумение да се направи въ училищния дворъ ново помѣщение за българско училище, а горниятъ етажъ да си остане пакъ за гръцко училище.

Новото помѣщение дало възможность да се раздѣлятъ българскитѣ ученици на три първоначални отдѣления и три класа съ 180 души класни ученици.

Първоначалнитѣ отдѣления, обучавани по ланкастерската метода отъ Иордана Неновъ и помощницитѣ му Михаилъ П. Кумановъ и Георги Райковъ, привличали особено вниманието на гражданитѣ, които съ очудване виждали, какъ децата взаимно се учили и въ кжсо време се научавали да четатъ, пишатъ свободно и да смѣтатъ; а пъкъ противницитѣ разнасяли по турцитѣ, че българскитѣ учители учили българитѣ на „московъ талими“ (московско военно изкуство). Главниятъ учитель Никифоръ попъ Константиновъ водѣлъ учебнитѣ занятия въ класоветѣ, дето по нѣкога му помагалъ и учителътъ Иорданъ Неновъ.

Какво е било устройството на взаимното и класното училище въ Т. Пазарджикъ, какви предмети сж изучавани, изобщо какво е било състоянието на учебното дѣло, ржководено отъ учителя Н. П. Константиновъ и неговитѣ помощници, си вижда отъ писмото на самия Н. П. Константиновъ до Ал. Екзархъ съ дата 24. декември 1847 г.

„Учебно-то състоянье на той градъ, пише той, за което мя пытате, по настоящему добро направление има. Училищата сж тия: 1-во едно Гръцко, което сжществува отъ 6—7 години и прѣди мое-то дохождане цавтѣше; сега обаче приближава къмъ унищожаваньето си: защото, като не ходжѣтъ тамъ веке никое отъ българчетата и оставатъ само едни куцовлашки дѣца, числото на ученицитѣ му сж спаднали на 40, отъ дѣ смѣж да се надѣвамъ, че скоро ще получи общината желанието си, сирѣчь, да слѣе това училище въ едно. 2-рото, което на 1845 Иулія 20 открѣхъ съ голѣма рѣвность за Българско и нарочно за рѣченжтжцѣль, ся несжгради отдѣлно, но заедно съ Гръцкото. Колко се не силиха Куцовласитѣ да не оставятъ подиганьето на това училище, но благодареньо на новороденитѣ родолюбѣви чувства на тукашнитѣ Българе, учили-

щето отъ день на день успѣва съ исполински разкрячѣи. Числото на ученицитѣ възлиза сега до 270, между които има и до 30 момичета. Раздѣлѣйтъ се на 4-ре отдѣленія: Първото взаимно предуготовително, дѣто ученицитѣ поематъ само начало на четенье и писмо. Второто е взаимно, дѣто ся научаватъ на свободно четенье и добро краснописаніе, отъ Аритметиката 4-тѣхъ правила и нѣщо повече, учѣтъ землеописание, свѣщенна исторія и катихизисъ вкратцѣ на таблици написани. Още Гръцко четенье и краснописаніе и Предуготовленіе на Граматиката, което състои въ изучаването на технологическитѣ примѣри. Третьото е 2-рый класъ на особенното преданье. Слѣдватъ първѣтъ часть на Славянска та Граматика, Аритметика, Землеописание, Гражд. Преводъ Славянски и начала на просто-грѣцкій языкъ, Четвърто то е 1-вѣй класъ на особ. пред. Ученицитѣ сж при свѣршването на Славянска та Грам. и Аритметика та, като свѣршихъ Гражданско то землеописание слѣдуватъ и Математическото. Още учатъ пространнѣй Катихизисъ, Славянскѣй преводъ, Рускѣй и Грѣцкѣй языци. Тия двата последни класове сж свѣршили Българскѣтъ Граматика.

„Тия ученици ги управлявамъ азъ съ помощта на двоица помощници. Грѣцкото училище има единъ Елински даскалъ и единъ взаименъ“.

По-нататкъ Н. попъ Константиновъ казва, каква е издрѣжката на училището, какво общината трудно посрѣщала разходитъ му, понеже имала дългъ 170,000 гроша още отъ изграждането на черковата, но пакъ на беднитѣ ученици били давани книги безплатно и на всички ученици учебни помагала (плочи, писалки, мастило, тебиширь и пр.) сжщо отъ общината безплатно. Ако не билъ този дългъ, могла да бже издържана една прогимназия. „Не знаѣж. продължава той, друго отъ отечественитѣ училища, на което толкози благоврѣменно и точно ся удовлетворяватъ нуждитѣ“.

Всѣка недѣля следъ черкова, ученицитѣ били длѣжни да се събиратъ въ училището, дето учителитѣ Никифоръ попъ Константиновъ и Йорданъ Неновъ държали сказки отъ евангелието и апостола, а презъ другитѣ празници — историята на празника. Следъ изпѣването на нѣколко училищни и народни пѣсни, ученицитѣ си отивали дома радостни. Публиката

вкупомъ отъ черкова отивала да слуша сказкитѣ, които подъ религиозенъ духъ будѣли народното съзнание.

При всѣко събрание, вечеринка или седѣнка главниятъ разговоръ между по-буднитѣ и съзнателни граждани билъ за училищата и какъ да надделѣятъ надъ противниците си — цинцари и гъркомани-

Пжтници търговци, заминавайки презъ града, нарочно посещавали това новооткрито българско училище, за напредъка на което се носѣлъ слухъ по най-отдалеченитѣ кжтове на Родината.

Възрастни момци отъ града и селата напущали занаята си, и постъпвали въ т. пазарджишкото училище и за скоро време свършвали и ставали първоначални учители по селата.

Никифоръ попъ Константиновъ чрезъ училищното настоятелство снабдилъ училището съ богата библиотека отъ Русия¹.

Известнитѣ одески родолюбиви българи Василъ Евст. Априловъ и Николай Палаузовъ поздравили съ насърчителни писма българската община и подарили за училището печатъ съ надписъ: „Т. Пазарджийско Българско училище“, а въ срѣдата имало образа на пѣтель.

Този печатъ, както ще видимъ по-долу, е игралъ важна роля за оклеветяване учителитѣ Никифоръ попъ Константиновъ, Йорданъ Неновъ и на нѣкои по-видни родолюбиви т. Пазарджишки граждани (между които изпѣква видниятъ гражданинъ Хаджи Михалаки Константиновъ Чизмижиоглу) въ бунтъ противъ турската власть.

Фанатизираниятъ врагъ на гърцизма — Н. попъ Константиновъ — не преставалъ да упжтва и насърчава българитѣ въ борбата имъ съ гръцката клика, въ борбата за възраждането имъ. Гърцитѣ и гъркоманитѣ, възбѣсени, употребявали всевъзможни срѣдства, за да му пречатъ: той не веднажъ бивалъ обливанъ съ варъ, когато минавалъ покрай нѣкоя гръцка кжща; неведнажъ сж бивали покушения върху живота му; но той съсъ самоотвърженостъ постоянствувалъ. Цѣлъ преломъ става въ

¹ Тази библиотека презъ време на възстанието 1876 год. била унищожена отъ башибозуцитѣ,

душитѣ на българитѣ. Мнозина отъ тѣхъ, които били подѣ влиянието на гърцизма, почватъ да се опомнятъ. Сравнително кратковременното прибаване на Никифоръ попъ Константиновъ родило маса народни деятели, които по-късно блестяще завършиха възрождането и освобождението ни.

Тѣзи отлични успѣхи на българитѣ поставили въ тревога както гръцката клика въ Пазарджикъ, така и пловдивскитѣ гърци. До като въ Пловдивъ едва въ 1850 г. се основава подобно училище съ помощта на чорбаджи Стоянъ Чалъковъ Голѣми и учителя Найдень Геровъ, свършилъ Ришашалевския лицей въ Одеса, пловдивскитѣ гърци на чело съ фанитика Георги Цукала не могли да търпятъ напредването на българщината въ Т. Пазарджикъ. Спокойствието имъ се изчерпало, и още отъ 1846 г. тѣ почватъ да търсятъ срѣдства и начинъ за реагиране — почватъ клеветитѣ преди всичко предъ правителството и духовната властъ въ Пловдивъ, респ. Пловдивския митрополитъ. Предъ последния пазарджишкитѣ цинцари и гъркомани клеветѣли даскалъ Никифора, че сѣлъ ересь въ „майката църква“, като подбуждалъ населението отъ града и околията да изхвърлятъ гръцкия езикъ отъ черквитѣ си; а предъ турската властъ, — че билъ „етеристъ“ (отъ одеската българска етерия), „руски поданикъ“, „сѣщи московъ“, руски шпионъ, и че бащата на даскалъ Никифора билъ руски попъ, попувалъ 30 години въ Русия и пр. Целъта имъ била да се изгони Н. п. Константиновъ отъ Т. Пазарджикъ и се затвори българското училище. Даскалъ Никифоръ ималъ и този грѣхъ, че поради своята красива и привлѣкателна външность, печелилъ симпатитѣ на женския гръцки свѣтъ.

Турцитѣ, каквито сж подозрителни, повѣрвали на гръцкитѣ клевети, и даскалъ Никифоръ заедно съ Йордана Ненова и нѣколко видни т. пазарджишки граждани, во главе съ Хаджи Михалаки Костадиновъ Чизмижиоглу, на 5 мартъ 1846 г. подѣ стража били откарани въ Пловдивъ при пашатае

Пашата въ пѣленъ съставъ на мезлиша¹, въ присѣствие, на Голѣмия Стоянъ Чалъковъ и митрополита гръкъ Никифора, предъ обвинителитѣ т. пазарджишки гъркомани и обвиненитѣ български първенци и учители, при многобройна публика отъ разни народности, открилъ заседанието за изследване.

¹ Съвета.

Първо се прочело писмото на великия везиръ, то гласѣло така¹: „Въ градъ Т. Пазарджикъ отъ нѣколко време е дошелъ „за български учителъ нѣкой попъ, който билъ попувалъ „30 грдини въ Русия; този попъ, сега не попъ, се изпратилъ „тукъ отъ нѣкакъвъ комитетъ, сжществующъ въ Русия, въ „гр. Одѣса, съ мисия за бунтовничество срещу държавата; „отъ този комитетъ билъ изпратенъ и единъ печатъ съ изо- „бражение пѣтелъ, което имало значение, че като се пригот- „вяло всичко за бунта, българитѣ въ една нощъ, когато „попѣ пѣтсeltъ, щѣли да възстанатъ да изколятъ турцитѣ „и гърцитѣ въ Т. Пазарджикъ. И за това нѣщо вѣрнитѣ на „на държавата гърци въ Т.Пазарджикъ били предизвестили „мѣстната властъ въ Т. Пазарджикъ и Пловдивъ, но тѣзи „власти не обърнали виимание и т. н.“

Следъ прочитането на писмото пашата искалъ да узнае, кои сж учителитѣ; намѣсто попъ излѣзли двамата младежи на възраст 22—24 години.

Пашата съсъ стргостъ попиталъ, де е попътъ, що е попувалъ 30 години въ Русия? Гръкоманинтъ Ст. Захариевъ². поелъ думата да оправдава, че имало грѣшки въвъ везирското писмо; но Голѣми Стоянъ го пресѣкълъ и извикалъ: лъжитѣ и клеветитѣ ви се откриха—нѣма нужда отъ по-нататашно изследване: тѣзи български учители сж българи, вѣрни поданици на султана, родомъ отъ Елена, за които той поржчителствува съ живота си; а за клеветниците казалъ, че сж хора грабители, изядници, на коиго гледалъ смѣткитѣ и че тѣ измислили тия клевети, за да се доловятъ пакъ до първитѣ си грабителства, тѣ сж виновниците и трѣбва да се накажатъ.

Следъ него взелъ думата видниятъ т. пазарджишки гражданинъ Хаджи Михалаки Костадиновъ Чизмижиоглу, и като потвърдилъ казаното отъ Голѣмия Стоянъ Чалъковъ, казалъ,

¹ Вижъ: „За възраждането на българщината въ Т. Пазарджикъ“ отъ Иорданъ Неновъ.

² Стефанъ Захариевъ († 1871) отначало билъ за гърцизма, като казвалъ. „Българитѣ трѣбва да познаватъ еленизма, за да се освободятъ отъ турцитѣ.“ По-късно вследствие разговоритѣ си съ д-ръ Стоянъ Чомаковъ и други станалъ ревностенъ агитаторъ на българщината въ Т. Пазарджишко и Пловдивско. Той съ Иорданъ Неновъ се намиралъ въ неприязнени отношения.

че българитѣ въ Т. Пазарджикъ, съгласно високата воля на султана, — „Хати Шерифа“, желаятъ да се учатъ и молятъ Богу на бащина си езикъ, че тѣ не сж гърци, нито разбиратъ грѣцки, и моли отъ страна на българитѣ царското правителство да ги покровителствува въ това имъ желание, а клеветниците да накаже, като размирници и смутители, защото българитѣ поради злоупотрѣблението имъ съ черковни и общински имоти и пари сж ги острили отъ себе си и нѣматъ въ тѣхъ никакво довѣрие. Българитѣ не отказватъ да учатъ и грѣцки езикъ въ училището си, за който езикъ иматъ преподавателъ Стефана Загорски отъ Елена.

Пашата поискалъ печата и да му дадатъ разяснение, за какво служи той.

Голѣмиятъ Стоянъ за печата казалъ: понеже имало изселени българи по Влашко и Бесарабия, които изпращатъ помощи на роднитѣ си общини за училищата имъ, и за удовѣрение, че тѣхнитѣ помощи сж получени, служатъ тѣзи печати. И подобни печати имали почти всички български общини. Сжщото за печата потвърдилъ, по неволя, и грѣцкия владика Никифоръ, който се опасявалъ отъ силното влияние, което ималъ Голѣми Стоянъ предъ властѣта, и да не би единъ день да изгуби митрополитската си катедра, затова се старялъ да бжде въ добри отношения съ него.

Пашата, колкото и да останалъ доволенъ отъ тѣзи отговори, но печата задържалъ за себе си.

Махмудъ-бей Гаванозъ, родомъ отъ Т. Пазарджикъ и бившъ управителъ на града и околията, случайно присжтствувалъ на това разследване, казалъ, че не вѣрвалъ да има зломисленици въ града му срещу царството; но понеже единъ отъ българскитѣ учители дошелъ въ града съ тѣсни дрехи (алафранга) и съ капела, то хората го нарекли „московецъ“; та не ще бжде зле, ако свалѣлъ тѣснитѣ дрехи и се облѣче въ широки.

Съ това се свършило обвинението върху учителитѣ и т. пазарджишкитѣ граждани.

Пашата, като позволилъ на българскитѣ учители да учителствуватъ и за напредъ въ Т. Пазарджикъ, заповѣдалъ на Никифоръ попъ Костантинова да съблѣче тѣснитѣ дрехи и се облѣче въ широки. Даскалъ Никифоръ облѣкълъ дълга шарена антерия и широко софено жубе!

Презъ пролѣтѣта сжщата (1846 год.) султанъ Абдулъ-Меджидъ предприелъ пътуване (обиколка) изъ Северна и Южна България заедно съ великия везиръ Рушидъ-паша. Минавайки презъ Одринъ, одринскиятъ валия докладвалъ дѣлото на даскалъ Никофора предъ великия везиръ. Последниятъ, когато му се представили въ Казанлъкъ пловдивскитѣ първенци, свѣтски и духовни власти, между които били и главнитѣ клеветници на Н. п. Конст., Г. Цукала и М. Гюмюшгерданъ, следъ като ги разпиталъ по въпроса за руския попъ — учителя и печата, оправдалъ даскалъ Никифора, а клеветниците останали посрамени.

По въпроса за печата станало отпосле изследване по всички общини, дето имало отъ тѣхъ, като въ Калоферъ, Клисура, Аджаръ и др., защото В. Априловъ билъ изпратилъ подобни печати по всички новооткрити училища въ България.

И тъй борбата, която българитѣ повели противъ гръцката клика въ Т. Пазарджикъ, се завършила съ пълненъ успѣхъ. Главниятъ виновникъ за размирията въ Пазарджикъ, гръцкиятъ учитель Костадинъ Саитидисъ, билъ изгоненъ. Той заминалъ за учитель въ Станимака, а мѣстото му, както споменахме по-горе, било заето отъ еленчанина Стефанъ Загорски, който билъ частенъ учитель по гръцки езикъ въ Пловдивъ.

Презъ 1849 г. Ник. п. Константиновъ напусналъ Т. Пазарджикъ и заминалъ за Елена, а за главенъ учитель останалъ Йорданъ Неновъ съ помощници — Никифоровитѣ ученици: Д. В. Манчовъ отъ с. Батакъ и Костадинъ Георгиевъ Пацаровъ отъ Пещера. Михаилъ Кумановъ отишелъ въ с. Батакъ, дето наредилъ училище по ланкастерската метода, а Георги Райковъ — въ гр. Пещера.

Отъ краткитѣ биографически бележки, които Никифоръ попъ Константиновъ оставилъ на наследницитѣ си и писмата, които сж размѣнени по това време между т. пазарджишкитѣ първенци и Алекс. Екзархъ, сжщо не личи, дали борбата е била подкачена отъ гръцката клика и какъ изобщо сж се развили отношенията между нея отъ една страна и Никифора попъ Константиновъ и българитѣ, отъ друга — следъ 1846 год. Но отъ тѣхъ можемъ да се освѣтлимъ за причинитѣ, които сж накарали Н. попъ Константиновъ да напусне Пазарджикъ.

Въ автобиографическитѣ си бележки Н. попъ Константиновъ казва, че на 18 януарий 1849 год. напусналъ Пазарджикъ по семейни обстоятелства, които се състояли въ това, че заминалъ за Елена да се жени за дъщерята на богатия еленчанинъ Хаджи Йорданъ Кисйовъ — Ана, и билъ въ намѣрение да почне да се занимава съ търговия. Това се вижда отъ едно писмо на пазарджишкитѣ първенци до Александра Екзархъ съ дата 6 юлий 1849 год., което, вѣроятно, е отговоръ на неговото писмо, дето той имъ обръща внимание, че отъ заминаването на Никиф. попъ Константиновъ, Пазарджикъ много ще загуби. Тукъ тѣ понататѣкъ обясняватъ, че съсъ съгласието на самия него билъ поставенъ за неговъ замѣстникъ Йорданъ Неновъ.

Точно следъ едногодишно отсъствие отъ Пазарджикъ — на 18. януария 1850 год, — Никофоръ попъ Константиновъ се завръща за учителъ въ Пазарджикъ. „Въ година време, пише той на Алекс. Екзархъ отъ Пазарджикъ съ дата 9. май 1850 год., видѣхъ, че мя неблагодарятъ занятія, които не мѣрятъ на народна полза, затуй се върнахъ на първото си положение“. По-нататѣкъ се оплаква отъ отсъствието на сговоръ и деятелность у факторитѣ въ Пазарджикъ — „желаятъ и говорятъ много, а правятъ малко“ — затова напомня на Алекс. Екзархъ, когато имъ пише, да ги съветва да вършатъ народополезни работи и да не забравятъ длъжноститѣ си.

Не се изминало ни година отъ завръщанато на Никифора попъ Константиновъ въ Пазарджикъ, той билъ принуденъ пакъ и за последенъ пѣтъ да го напусне. На 26 октомврий 1850 год. поради появили се интриги, както бележи въ автобиографическитѣ си бележки, той доброволно се оттеглилъ. Както всички сведения въ автобиографическитѣ му бележки се потвърждаватъ отъ другитѣ сведения и документи, така и това се потвърждава отъ едно писмо на пазарджишкитѣ първенци до Алекс. Екзархъ съ дата 4 ноемврий 1850 г. По всичко изглежда, че и то е отговоръ на негово писмо, съ което имъ искалъ обяснение за напусчането на Ник. п. Константиновъ. Тѣ сега го обвиняватъ, че не си гледалъ работата и признаватъ, че между него и тѣхъ се създали такива отношения, щото той трѣбвало да ги напусне, като на негово мѣсто билъ оставенъ пакъ Йорданъ Неновъ, който

станалъ пазарджийски зеть и постояненъ пазарджийски гражданинъ.

Отъ всичко изложено до тукъ за развитието на събитията следъ 1846 г. е ясно, че, действително, следъ тази година и следъ оправдателната присжда на самия великъ везиръ надъ Ник. попъ Константиновъ, клеветитѣ противъ него отъ страна на гръцката клика не сж престанали и, по-важното, че въ последствие се явяватъ вжтрешни интриги и крамоли, така щото положението на Никифоръ попъ Константиновъ станало крайно отекчително и по-нататкъ стоянието му невъзможно, затова той напуша Пазарджикъ. За тѣзи вжтрешни междуособия, безспорно, сж действували интригитѣ отъвнъ, но главно за това сж виновни самитѣ градски първенци—общинари и учителътъ Иорданъ Неновъ. Въ случая доказателствата сж много. Най-напредъ това се вижда отъ споменатитѣ писма, изпратени отъ Никиф. попъ Константиновъ и градскитѣ първенци до Алекс. Екзархъ. После една дописка отъ Т. Пазарджикъ въ брой 398 отъ 27. септемврий 1858 г. въ „Цариградски вѣстникъ“ [добре илюстрира положението. Стефанъ Захариевъ твърди, че Иорданъ Неновъ тайно действувалъ да се отстрани Ник. попъ Константиновъ, та той да остане на негово мѣсто. Дори и Никола Шишеджиевъ отъ Сопотъ, който билъ учитель въ Пазарджикъ отъ 1864—1868 г. казва, че напусналъ Пазарджикъ главно поради интригитѣ на своя бивши учитель Иорданъ Неновъ.

Признавайки заслугитѣ на Иордана Неновъ въ областта на учебното дѣло, не можемъ да скриемъ лошитѣ пакостни черти на характера му. Той ималъ обичай да интригува, живѣлъ недружелюбно съ колегитѣ си и гражданитѣ¹, ето защо допушаме, че той е допринесълъ, за да напусне Ник. попъ Константиновъ Пазарджикъ; но и Иорданъ Неновъ не можалъ да се задържи за дълго време — въ 1851 г. и той напуша Пазарджикъ, като на негово мѣсто дохожда Кесарий Казанлъчанина. Т. Пазарджишкогo училище, особено следъ 22 октомврий 1850 год., когато починалъ Хаджи Михалаки Костадиновъ, следъ което веднага (на 26 октомврий сжщата

¹ Вижъ: „Градъ Т. Пазарджикъ, историко-географически прегледъ“ отъ Иванъ Батаклиевъ. Издание на Т. Пазарджикската община.

годна) напуска и Никифоръ попъ Константиновъ, тръгнало назадъ. Достоенъ замѣстникъ на Ник. попъ Константиновъ не могли да намѣрятъ. Ученицитѣ на брой намалѣли, външнитѣ почнали да напушатъ. Отсъствието на Никиф. попъ Константиновъ се чувствувало. Пазарджичанитѣ Костадинъ Ив. Пеневъ и Боянъ Мирковъ отишли въ Елена да го търсятъ, за да се учатъ при него.

Въ Т. Пазарджикъ следъ напушането му отъ еленскитѣ учители: Никиф. попъ Константиновъ, Иорданъ Неновъ, Михаилъ Кумановъ и Георги Райковъ, макаръ и да настанало известно омърлушване въ борбата по народното пробуждане, тя продължила своето развитие, но по-бавно. Хвърлената искра отъ Ник. попъ Константиновъ и неговитѣ другари — еленчани не угасвала, а тлѣла, до като да създаде материялъ за голѣмъ пожаръ. Спечеленитѣ позици, ако и не разширени, били твърдо запазени. Българското класно училище, къмъ което били насочени стрелитѣ на цинцари и гъркомани, при всичко че загубило доста отъ първоначалното си положение, продължавало своя животъ. Каленитѣ въ миналитѣ борби представители отъ еснафското съсловие българи, отбивали атакитѣ на гръцката клика и домогванията на чорбаджиитѣ; тъй щото, когато се наченала усилено борбата за независима черковна иерархия, Т.-Пазарджикъ билъ на своя постъ.

Въ Т. Пазарджикъ Никифоръ попъ Константиновъ учителствувалъ 4 години (отъ 1845—1850 г.).

Семето за наука, посѣто въ Т. Пазарджикъ отъ 4-мата призвани отъ Елена първи български учители, Никоф. попъ Константиновъ, Иорданъ Неновъ, Михаилъ П. Кумановъ и Георги Райковъ, паднало на добра почва, то дало плодъ не само въ Пазарджикъ, но и въ гр. Пешера и Батакъ, които били просвѣтявани презъ втората половина на XIX вѣкъ отъ еленчанитѣ — Георги Райковъ — въ гр. Пешера, а Михаилъ П. Кумановъ — въ Батакъ; дори и задъ Родопитѣ, въ Македонския гр. Неврокопъ, задавенъ отъ гърцизмъ. Българщината тамъ била възродена отъ първия български учител Тодоръ Неновъ, братъ на Иорданъ Ненова, изпратенъ тамъ отъ видния т. пазарджишки гражданинъ Стефанъ Захариевъ. Този деятеленъ учителъ положилъ първата и яка основа на българщината въ Неврокопъ, дето тримата гръцки митропо-

лити — Драмскиятъ, Серскиятъ и Солунскиятъ съ цѣлъ гръцки свѣтъ не сж могли да я разколебаятъ до освобождението на той родопски край. Плѣвникътъ, въ който учителствувалъ Тодоръ Неновъ въ Неврокопъ, казватъ, и до днесъ се пазѣлъ за споменъ.

Думигѣ, изказани отъ Ив. Н. Момчиловъ при изпращането на Никиф. попъ Константинова и Иордана Неновъ отъ Елена за първи български учители въ Т. Пазарджикъ, се напълно оправдали; защото въвъ великото възстание отъ 1876 г. най-много участие и най-много жертви даде Т. Пазарджишко (Панагюрище, Брацигово, Бѣлово, Батакъ). Само въ Батакъ бѣха изклани жени, деца, старци около 5,000 души и 418, души български синове отъ Т. Пазарджикъ и околиостта му, вързани и откарани въ Пловдивъ и Одринъ, сж запечатали съсъ страданията си края на петвѣковното ни робство.

Презъ есенъта на 1852 г. Никиф. попъ Константиновъ постъпилъ учитель въ еленското училище на мѣстото на Никола Ст. Михайловски, който се премѣстилъ въ Търново. Въ Елена Н. п. Константиновъ билъ единъ отъ главнитѣ уредници на училището, което привличало ученици отъ най-отдалеченитѣ краища на отечеството. Много отъ тия ученици следъ Освобождението заеха видни държавни длъжности. Никиф. попъ Константиновъ учителствувалъ въ Елена отъ 26. октомврий 1852 год. до 10. юний 1856 г. Следъ тая дата той напуска родния си градъ и отива учитель въ Габрово, дето учителствувалъ до 10. юний 1859 г., следъ което отново се връща въ Елена и учителствувалъ до 1. януарий 1875 г.

На празника „Въведение Пр. Богородици“, 21 ноемврий 1870 г. ст. ст. било основано въ гр. Елена женско дружество „Съгласие“. По поводъ на това Никиф. попъ Константиновъ държи речъ въ църквата „Рождество Пр. Богородици“, за да се запишатъ повече членки въ новооснованото дружество и внесатъ своитѣ помощи за образуване фондъ, отъ лихвитѣ на който да може отчасти да се подпомага издръжката на девическото класно училище. Никиф. попъ Константиновъ най-много е учителствувалъ въ Елена: отъ 1851—1856 г. и отъ 1856—1875 г. — тѣкмо 20 години.

На 1 януарий 1875 г. той билъ избранъ отъ Еленска околия за представителъ въ Търновския епархиаленъ съборъ, който тогава се занимавалъ съ уреждането черковнитѣ ра-

боти въ епархията. Въ последното си заседание съборътъ опредѣлилъ Никифора попъ Константиновъ за инспекторъ, подъ името ревизоръ, на селскитѣ училища въ търновския окръгъ и за действителенъ (постояненъ) членъ въ търновския епархиаленъ съветъ. Тѣзи две длѣжности Н. п. Константиновъ изпълнявалъ до 1 септемврий 1875 год., когато обстоятелствата го извикватъ за учителъ въ духовното училище при Петропавловския манастиръ при Лѣсковецъ, дето учителствувалъ и билъ надзирателъ на пансиона при сѣщото училище до края на учебната 1876/1877 г. и въ Търново го заварватъ рускитѣ освободителни войски. Презъ юлий 1877 г. попъ Константиновъ се заврѣща въ Елена и тукъ бива избранъ за членъ въ градския общински съветъ, но на 22. августъ с. г. бива избранъ за членъ на еленския окръженъ съветъ, въ послѣствие и председателъ на последния, която длѣжностъ изпълнявалъ до края на априлъ 1879 г. Не трѣбва да се забравя, че презъ време на освободителната война и окупацията, еленската околия съ части отъ котленската и османъ-пазарска околии съставляваха Еленски окръгъ. Като председателъ на еленския окръженъ съветъ, Никиф. попъ Константинновъ участвува и въ търновското Учредително народно събрание, което изработи конституцията.

Следъ закриването на Учредителното народно събрание (16 априлъ 1879 г.), билъ назначенъ окръженъ началникъ въ гр. Севлиево, която длѣжностъ изпълнявалъ до 21 декемврий с. г. Презъ априлъ 1880 г. билъ назначенъ отново учителъ въ Петропавловското богословско училище при Лѣсковецъ и временно изпълнявалъ пакъ длѣжността надзирателъ на пансиона при сѣщото училище.

На 1 августъ 1880 г. Министерството на Просвѣщението го назначава Директоръ на Търновската държавна девическа гимназия, като му възлага и длѣжността да открие девически пансионъ при сѣщата гимназия. Пансионътъ билъ откритъ на 1 октомврий сѣщата година.

Никиф. попъ Константиновъ познавалъ добре български, руски, грѣцки и отчасти френски езикъ. Той се занимавалъ и съ научна писателска дейностъ. Билъ човѣкъ съ широкъ погледъ върху нѣщата, просвѣтенъ и начетенъ. Въ Т. Пазарджикъ получавалъ първото българско списание — „Лю-

бословие“ на Фотиновъ¹ и когато презъ 1845 год. то временно спрѣло да излиза, той съ писмо отъ 22 ноемврий с. г. съобщава на Фотинова, че скърби за това. Като ученъ българинъ за времето си, още въ 1847 г. билъ поканенъ отъ Алекс. Екзарха да вземе участие въ съставянето на единъ български речникъ. И съ писмо отъ 19. ноемврий 1847 г. отговаря на Алекс. Екзархъ, че „ако и да билъ далечъ отъ това достойнство, дето се иска отъ единъ словаросъставител“, той ще се потруди да напише нѣщо, като иска по-точна насока на работата. Презъ по-сетнешната си дейностъ, той написалъ и издалъ следнитъ книги:

1. Нравствена философия (прѣводъ отъ гръцки), Бѣлградъ 1847 г.

2. Цвѣтосъбрание (малкъ сборникъ отъ статии Церковно-Славянскаго языка), Цариградъ 1858 г.

3. Нашъ приятель, книга за учение въ училищата и въ кжщи (прѣвелъ отъ книгата на руския педагогъ баронъ Корфъ „Нашъ другъ“), Виена 1875 г. и Русе 1880 г.

Починалъ на 27. декемврий 1831 г. въ гр. В. Търново. Погребанъ въ двора на историческата църква „Св. Четиредесетъ мченици“ въ сщия градъ.

2. ДИЧО МАРКОВЪ.

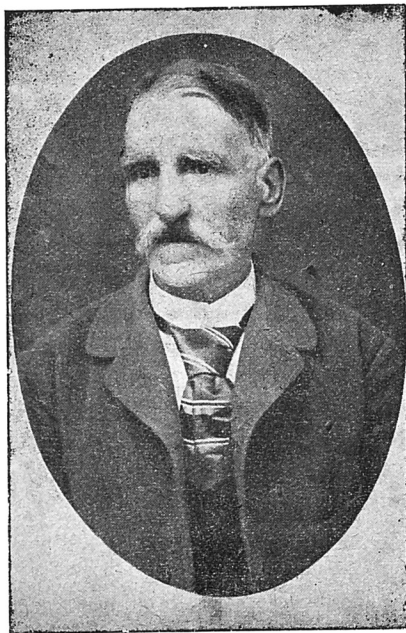
Другъ не по-малко заслужилъ, като учителъ, черковенъ борецъ и дългогодишенъ книжаръ въ родния си край — Елена и Еленско, както и въ нѣкои градове и села на Отецеството, е Дичо Марковъ.

Той се родилъ въ гр. Елена на 25. ноемврий 1825 г. отъ родители Марко Петковъ Тревненче и съпругата му Сжба Радивоева-

Баща му на времето си билъ доста заможенъ: занимавалъ се търговия, ималъ два бакалски дюгеня въ гр. Елена и вършелъ доста добра работа. Марко Трѣвнянчето билъ грамотенъ, любознателенъ и честенъ. Неведнажъ, когато малкиятъ Дичо (въ кръщението си нареченъ Радивой) четѣлъ вечерь на лѣгане отъ часослова „Малое повечеріе“ като е сбъркавалъ нѣкоя дума въ изговарянето на ударенията билъ е поправянъ

¹ Вж. „Градъ Т. Пазарджикъ, историко-географически прегледъ“ отъ Иванъ Батаклиевъ. Издание на Т. Пазарджикската община.

и смъртуванъ отъ строгия си баща. Казахме, че при кръщенето си билъ именуванъ Радивой, но отсетне домашнитѣ му на разгалено го наричали Дичко, Дечко и най-сетне си останалъ съ името Дичо. Малкиятъ Дичо билъ пратенъ презъ 1833 г. да се учи при главния учителъ въ мѣстното училище, даскалъ Андрея попъ Дойновъ Робовски и помощника му Никола попъ Стояновъ (отсетне и двамата свещеници), при които следвали и неговитѣ по-възрастни братя Иванъ и Петко. Следниятъ случай характеризира, както системата на килийното обучение, тъй и жестокитѣ сурови нрави, които владѣли по онова време въ училищата и въ обществото: още първитѣ три месеца отъ постъпването си въ училището 7-годишниятъ Дичо проявилъ голѣмо усърдие — изучилъ азбуката, почналъ да срича думитѣ и прочита цѣли изречения, успѣхъ — рѣдкъ за тогавашното килийно обучение. Възхитенъ отъ успѣха му, даскалъ Андрея го покачилъ на гърба

Дичо Марковъ (1825—1904)

на брата му Петка, който две години билъ следвалъ и още добре не билъ изучилъ азбуката, и го накаралъ да го тегли за ушитѣ и развежда изъ училището, като го заставилъ да вика: „Гледайте неприлежателния ученикъ, какъ страда; старайте се да не пострадате и вие като него!“

Още отъ рождението Дичо билъ тѣлесно слабъ и често боледувалъ. Родителитѣ му го дали въ училището, като навършилъ 7 години и встъпилъ въ 8-мата. Петъ години (1833—1838) следвалъ въ еленското училище при даскалъ Андрея попъ Дойновъ Робовски, при когото училъ часословъ; псалтирь, светчето и граматиката на Мразовичъ въ преписъ;¹ но, когато даскалъ Андрея напустналъ родния си градецъ и се установилъ учителъ въ Горня-Орѣховица, родителитѣ на Дича Марковъ го изпратили въ Гоня-Орѣховица да следва при строгия си, но енергиченъ, родолюбивъ и интелигентенъ учителъ Андрея попъ Дойновъ Робовски; но и въ Горня-Орѣховица учителтъ Андрея не останалъ за дълго—следъ три месеца напуска Горня-Орѣховица и се премѣства за учителъ въ близкия Лѣсковецъ, та малкиятъ му възпитаникъ трѣбвало да върви по диритѣ му. Въ Лѣсковското училище следвалъ три месеца, до като билъ тамъ даскалъ Дечо (Андрея). Следъ напушането му, по настояването на баща си, отива въ Търново да учи гръцки езикъ при тогавашния учителъ попъ Маринъ отъ с. Арбанаси. Тукъ той следвалъ около три години. Презъ есента на 1843 г. младиятъ и любознателенъ Дичо се завръща въ родното си мѣсто, дето заварва за учителъ въ еленското училище Ивана Куруниколовъ Момчиловъ, училъ въ Атина старо-гръцки, латински и нѣмски езици и въ Одеса—старо-български езикъ; при него Марковъ продължилъ изучаването на старо-гръцки (елински) езикъ. Освенъ гръцки при Момчилова училъ граматика (стара и новобългарска), аритметика, всеобща и българска история, география, логика, риторика и др. При Ив. Н. Момчиловъ той усвоилъ тогавашния новъ начинъ на обучението — ланкастерската метода (взаимното обучение).

Като забелязалъ Момчиловъ усърдието и подготовката на възпитаника си Д. Марковъ, въ началото на 1844 г. назначава го за свой помощникъ — калфа (както тогава учите-

¹ Вижъ „Княжество България“ отъ Димитровъ, стр. 198.

литѣ наричали помощниците си), безъ да получава за това нѣкакво възнаграждение и сжщевременно продължавалъ да се учи при учителя си до 23. априлъ 1844 г., когато около това време дохождатъ при Момчиловъ — основателятъ на еленската „даскалоливница“ — черковнитѣ настоятели (епитропи) отъ близкото с. Бебрево, които го помолватъ да имъ препоръча нѣкои отъ възпитаниците си за учителъ. Момчиловъ посочилъ на калфата си, младия живъ и енергиченъ Дича. Съсъ съгласието на родителите си той билъ условенъ въ Бебрево за учителъ отъ 23. априлъ 1844 г. до 23. априлъ 1845 г. за 610 гроша и въ следващата учебна година 1845/1846 г. той останалъ пакъ въ Бебрево, като увеличили заплатата му на 800 гроша годишно. Учениците му се наброявали до 100. Училъ децата споредъ килийното обучение, защото тукъ липсвали условия на практика да приложи новата метода на обучението — ланкастерската. Учебната година захващала или отъ Георгйовденъ, 23. априлъ ст. ст., или отъ Димитровденъ, 26. октомврий ст. ст., споредъ както се усливяли слугите, калфите и чираците.

Следъ две годишно учителствуване въ Бебрево поради нередовно изплащане на скромната му заплата, той билъ принуденъ да напусне Бебрево и по увещанията на нѣкой си дѣдо Няголъ изъ околните Бебревски села заминалъ за с. Вардунъ (Ески-джумайска околия), дето останалъ за учителъ съ 1500 гроша годишна заплата. И тукъ, както въ Бебрево, обучението ставало споредъ килийната система — училъ децата на четмо по часослова, псалтиря и апостола; на писане, смѣтане съ 4-тѣхъ прости аритметически действия и черковно пѣние. Учениците му броели отъ 60—70 души.

Тукъ учителствувалъ година и нѣколко месеци и една нещастна случка туря край на учителствуването му въ с. Вардунъ, дето по една случайност спасилъ живота си. Въ селото половината отъ населението били турци, които силно притѣснявали и измъчвали „раята“ да имъ работятъ безплатно (ангария) земите. Който българинъ се осмѣлявалъ да не изпълни волята на „агата“, заплащалъ съ главата си или трѣбва да избѣга и напусне за винаги селото. Наплашени отъ постоянните побоища и убийства, българите — вардунчани били напълно подчинени отъ съселаните си турци и въ нищо не имъ противоречили. Като виждалъ подъ какъвъ

страхъ за живота и имота си живѣятъ българитѣ — вардунчани, и той се заразилъ и не смѣялъ самъ да ношува въ училището, въ стаята, отредена за учителя, а живѣелъ и ношувалъ заедно съ сина на дѣда Нягола — Христодоръ Няголовъ, който държалъ кръчма и работилница за сапунъ въ селото.

Презъ юлий 1847 г., когато селянитѣ единъ празниченъ день жнѣли „меджия“ (ангаре) нивитѣ на селския бей, вечерта беятъ далъ угощение на селянитѣ въ Няголовата кръчма. Отъ голѣмия шумъ, що ставалъ въ кръчмата, Д. Марковъ не можелъ да си легне въ спалната на горния етажъ на кѣщата, дето въ долния се помѣщавали кръчмата и сапунджийницата; а отишълъ нея вечеръ и си легналъ въ училищната стая. На разсѣмване слугинята на селския свещеникъ почнала да го вика да стане, защото Христодоръ, единствениятъ неговъ приятелъ въ тоя край, билъ закланъ въ кръчмата отъ сувариитѣ (конни полски стражари), които му се закарвали да го убиятъ, задето се осмѣлилъ да има иска пари за виното, което имъ билъ далъ съ една нова бѣклица на кредитъ. Още съненъ, отива на мѣстопроизшествието, минава презъ кръчмата и влиза въ сапунджийницата. Предъ него се изпречва сърдцераздираща картина: вижда приятеля си Няголовъ обезглавенъ, главата отхвъркнала на две стѣпки отъ трупа, дрехитѣ му разкъсани, ржцетѣ му отзадъ вързани съ дебело вѣже и локва кръвъ. Това убийство силно подействувало на младия чувствителенъ момъкъ: ако не билъ отишълъ нея вечеръ да спи въ училищната стая, а останѣше, както винаги, у Няголова, и него щѣше да сполети сѣщата участъ. Тази нещастна случка го накарва да напусне с. Вардунъ и се завръща въ Елена, дето отново билъ поканенъ за учителъ въ с. Беброво и остава за такъвъ до края на 1847 г.

Въ началото на 1848 г. завръща се въ Елена, и тукъ сваря съгражданина си Димитъръ Стояновъ Михайловски, който току що билъ се завърналъ отъ Одеса, свършилъ тамкашната духовна семинария. Михайловски повикалъ младия учителъ да отиде съ него въ Свищовъ, дето той (Михайловски) билъ поканенъ за учителъ, и тамъ да допълни

образованието си и добре да усвои новата ланкастерска метода на обучението. Д. Марковъ се отзовалъ на поканата му и отива въ Свищовъ, но следъ 4-месечно следване при Д. Михайловски, отъ с. Градецъ (Котленска околия) билъ пратенъ нарочно човѣкъ съ кераджия да вземе ученика Д. Марковъ за учителъ въ с. Градецъ. Марковъ отново напуска ученическия чинъ и по настояването на баща си презъ лѣтото на 1848 г. заминава за учителъ въ Градецъ, Тукъ той учителствувалъ 4 години (1848—1851). Подъ влиянието на учителитѣ си Ив. Н. Момчиловъ и Дим. Ст. Михайловски тукъ за пръвъ пѣтъ почналъ обучението по новата ланкастерска метода. Като приготвилъ ученицитѣ си свободно и изразително да четатъ и красиво да пишатъ, той почналъ да имъ преподава граматика, аритметика, география, отечествена история (по записки), краснописание и черковно-славянско пѣние.

Градецчани били хора ученолюбиви и любознателни: числото на ученицитѣ му не спадало по-долу отъ 120, обикновено били 150, а по нѣкога достигали и до 180 души.

Всѣка година на празниците Рождество Христово и Богоявление шуменскиятъ гръцки владикъ Венеаминъ посещавалъ балканскитѣ села Котелъ, Градецъ, Жеравна, Медвенъ, Ичера, Катунца и др., дето извършвалъ архиерейска служба. Въ тѣзи си обиколки владиката, по личната негова молба, билъ съпровожданъ отъ младия учителъ и отличенъ черковенъ псалтъ Д. Марковъ, който при извършване на архиерейската служба билъ принуденъ да пѣе на гръцки. Владиката често изказвалъ благодарността си къмъ младия учителъ съсъ следния изразъ: „Чадѡ мое, азъ те обичамъ; истината ти казвамъ, че те обичамъ като очитѣ си“. Но не за дълго траяла обичьта на владиката. Презъ 1848—1850 г., като се започналъ борбата за извоюване на българска черковна независима иерархия, младиятъ и енергиченъ учителъ се заловилъ на работа: захваналъ да обикаля и държи речи изъ черковитѣ на селата: Градецъ, Жеравна, Медвенъ, Ичера и др. и подканялъ населението имъ да отхвърли фанариотското духовно робство, защото часътъ е вече ударилъ да искатъ и тѣ, както на много мѣста въ България, владика-българинъ, който да имъ служи въ черковитѣ на черковно-славянски, да

разбира нуждитѣ имъ и да му сж присърдце болкитѣ на паството му.

Като се научава шуменскиятъ владика Венеаминъ за действията на даскалъ Дича, изсипалъ купъ проклетия и анатели противъ своя любимецъ и писалъ на градешкитѣ старейшини да изгонятъ изъ селото си „еретика“ даскалъ Дича, който сѣлъ „ересь“ въ майката черкова. Искането на владиката не било изпълнено, защото населението отъ Градецъ и другитѣ села се застъпвали за любимия си и уважаванъ учителъ и ясно виждало правотата на думитѣ му; дори градешчани се заканѣли да не пропуснатъ въ селото си гръцкия владика, когато, по обичая си, за празника Богоявлсние дойде въ селото имъ да служи архиерийска служба. Въ Градецъ Д. Марковъ се ползувалъ съ добро име, поради това градешчани не искали тѣй лесно да се раздѣлятъ съ него. Презъ пролѣтѣта на 1851 г. градешкиятъ учителъ Д. Марковъ завързалъ сношения съ нѣколко първенци отъ гр. Сливенъ, търговци, които често идѣли въ Градецъ за аби. Сливенци го поканватъ за учителъ въ града имъ, като му обещали много по-голѣма заплата, а главно по-удобно, по-хигиенично училищно здание. Училището въ Градецъ, макаръ и ново двуетажно, не било изкарано; прозорцитѣ му зиме и лѣте били открити — рамки на прозорцитѣ не били правени. Освенъ това, междинитѣ на пода били доста широки, та отъ избата, която била сжщо недоизкаранана, вѣтрѣтъ свободно подвѣввалъ, и много пѣти на младия просвѣтителъ краката до колѣнетѣ тѣй замръзвали, щото той дори не ги усещалъ. Неведнажъ той се оплаквалъ на селскитѣ старей и черковни настоятели, че трѣбвало да се погрижатъ за доизкарването на училището, а главно за поправяне пода. На искането му винаги се отговаряло съ обещание, че зданието ще доизкаратъ и пода, споредъ желанието му, ще поправятъ; но, както често става, само се обещавало, а нищо не се вършело. Това обстоятелство, отъ една страна, и жаждата му къмъ по-голѣма училищна и обществена дейность, отъ друга, принуждаватъ младия и пѣргавъ учителъ да напусне Градецъ и да замине за учителъ въ близкия отъждбалкански градъ Сливенъ.

Градешчани, както казахме по-горе, не искали тѣй лесно да се раздѣлятъ съ учителя си. Като разбрали, че не могатъ го задържа повече въ селото си, почнали да си служатъ съ

непростени сръдства. Нѣкои отъ селянитѣ — селскитѣ бакалинѣ, кафеджия, терзия, манифактурджия и др., подстрекавани отъ първенцитѣ си Гинйо Чорбаджи и Христо Къневъ Кихайовъ, явили се съ подложни тефтери въ училищния дворъ, дето двама кераджии — сливенци товаряли на конетѣ си багажа му и заявили му, че той имъ дължалъ една сума отъ 2,500 гроша и че, ако не си изплати дълга или не подпише записъ, че имъ дължи горнята сума, нѣма да пуснатъ нито него, нито багажа му да излѣзатъ отъ селото. Тази постѣпка на градешчани дълбоко възмутила душата на честния и идеаленъ младежъ, той съ горестъ на душата си и съ справедливо възмущение имъ заявилъ, че никому една пара не дължи и, че за тия си беззакония ще отговарятъ предъ Бога и предъ съвестъта си; при това имъ казалъ, че за сега ще се въздържа да ги обади на „хюкюмата“, ¹ защото вѣрвалъ, че следъ време ще признаятъ грѣшката си и ще искатъ прошка. Той разбралъ, че това не е работа на тия прости и наивни хорица, но че тѣ сж оржде и действуватъ по чуждо внушение. На трѣгване имъ казалъ, че ако не се разкаятъ за постѣпката си, а настояватъ на своето, той ще бжде принуденъ въпрѣки волята си, да ги заяви из „хюкюмата“ въ Сливенъ. Понеже ималъ да взема отъ учителска заплата 3,600 гроша, той оставилъ тѣзи пари като гаранция срещу мними дългове въ селото и заминалъ за Сливенъ. Съ пристигането си той подробно разправилъ на сливенскитѣ първенци и старей спънкитѣ, които му правили градешчани и че не му платили сумата 3,600 гроша, която ималъ да взема отъ учителска заплата; заставяли го да подписва фиктивенъ записъ, че ужъ имъ дължалъ нѣкакви 2,500 гроша.

Съ посрѣдничеството на сливенскитѣ първенци въпросътъ съ градешчани билъ уравниенъ, като внесли на учителя Марковъ сумата 3,600 гроша.

Нѣкои отъ подстрекаванитѣ селяни се разкажали, дошли въ Сливенъ, искали прошка за постѣпката си, като заявили Маркову, че това вършили само отъ желание да го иматъ за учителъ и за доброто на селото си, защото виждали, че иначе не могатъ го задържа.

¹ Правителството.

Една отъ най-голѣмитѣ заслуги, които Марковъ направилъ на градешчани, е тази, че основалъ въ селото имъ училищна каса, съ която по-лесно да могатъ издържа училището си.

За основаване на училищната каса, ето какъ самъ той разправя: „Презъ първата година на учителството ми заплатата ми отъ 2,500 гроша бѣше изплатена отъ селскитѣ първенци—Гинйо Чорбаджи и Христо Къневъ Кихайовъ. Като разбрахъ, че по този начинъ не ще може да ми се плаща редовно, намислихъ да образувамъ отъ волни пожертвувания единъ училищенъ фондъ, отъ лихвитѣ на който да може да се издържа училището.

За тази цель намислихъ да държа речъ въ черковата на Рождество Христово 1849 г., когато всички добруджански овчари се завръщатъ въ селото. Известно е, че по тия мѣста населението се занимаваше тогава, па дори и до скоро съсъ скотовѣдство—овчарство изъ Добруджа. Следъ свършване на речъта си и пущане на черкова, всички селяни-мже се събраха въ училищната зала. Отворихъ приготвения отъ порано тефтеръ и почнахъ да записвамъ волни пожертвувания. Всѣки записваше споредъ състоянието си. Помощитѣ се движеха между 50 и 500 гроша, а селото броеше 700 кжци; тъй щото въ три дни бѣха записани и събрани помощи 70,000 гроша, които послужиха за основенъ фондъ на училищната каса. Тѣзи пари бѣха раздадени подъ лихва пакъ на сѣшитѣ селяни и отъ лихвитѣ изплащаха учителската ми заплата, а остатъка прибавяха къмъ капитала, който всѣка година растѣше; тъй щото, когато презъ 1884 г. отидохъ въ Градецъ да си извадя свидетелство за 4-годишното си учителствуване, кметътъ, следъ като ми изказа благодарността на селянитѣ за основаването на училищната каса, съобщи ми, че касата сега имала капиталъ 360,000 гроша, отъ лихвитѣ па които редовно изплащали заплатитѣ на учителитѣ и разходвали за нуждитѣ на училището.“

Както поменахме по-горе, презъ пролѣтътъ на 1851 г. Марковъ напуца Градецъ и се настанява за учителъ въ Сливенъ въ махалата „Клуцохоръ“. Тукъ собствено се захваща неговата най-ползотворна учителска и обществена дейность. Въ училищата и въ третѣ части на града (Сливенъ, Клуцохоръ и Ново-село) се преподавало и въ черковитѣ се служело на

гръцки. Пръвъ Д. Марковъ е изхвърлилъ гръцкия езикъ отъ клуцохорското училище¹ и почналъ да преподава на български по ланкастерската метода. Понеже нѣмало пригответо нищо за обучение по тая метода, той трѣбвало не само да занимава децата, но и въ свободното си време самъ да изработва и написва нужнитѣ таблици. Въ Сливенъ не билъ иначе известенъ, освенъ съ името „българския даскалъ“. Той още повече станалъ известенъ, когато следъ два месеца отъ постѣпването му въ клуцохорското училище, ученицитѣ му подъ негово ржководство въ черкова почнали да отговарятъ на великитѣ, малки ектении и прошения съ черковно-славянскитѣ „Господи помилуй!“ „Тебе Господи!“ „Подай Господи!“ и пр., макаръ и свещеникътъ да произнасялъ ектениитѣ и прошенията на гръцки.

Много старци и баби отъ умиление плакали, че доживѣли да чуятъ да се пѣе въ черкова на български. Името на „българския даскалъ“ се носѣло отъ уста въ уста по всичкитѣ кжтове на патриотичния Сливенъ. Много граждани изявили желание отъ близо да се запознаятъ съ него и наивно го запитвали: „Може ли цѣла черковна служба да се извърши на български и има ли такива черковни книги?“ Той имъ отговорилъ утвърдително, и че, ако искатъ, той може да вземе грижата да имъ ги достави, стига да му посочатъ на нѣкой тѣхенъ виденъ съгражданинъ, който да живѣе въ Русия или Румѣния. Тѣ посочили на нѣкой си Диямандиевъ, богатъ търговецъ въ гр. Браила (Румѣния), когото знаели за голѣмъ родолюбецъ и благодѣтель. Чрезъ г-нъ Диямандиевъ били доставени всички черковнославянски книги — минеи, октоихи, часослови, псалтири, апостоли, евангелия и пр. въ два екземляра, географически карти за училището и книги, повечето руски, за училищната библиотека — всичко това г-нъ Диямандиевъ изпратилъ даромъ. Следъ получаването на книгитѣ, събиратъ се всички първенци и старей отъ Клуцохоръ и искали да изгорятъ въ черковния дворъ всички гръцки черковни книги; обаче Марковъ ги разубедилъ да не извършватъ това никому не нужно светотатство, а да ги оставятъ на хранение въ черкова, за да се помни, че нѣкога въ Сливенъ богослужението въ черковитѣ се е извърш-

¹ Вж. „История на г. Сливенъ“ отъ Д-ръ С. Табаковъ, стр. 424.

вало на гръцки. Първенцитѣ и епитропитѣ предложили на свещеницитѣ да изучатъ черковната служба на черковно-славянски езикъ по новитѣ черковни книги въ продължение на три месеца; въ противенъ случай, ако не сторятъ това, да си търсятъ другаде енории, защото не ще имъ позволятъ не само да служатъ, ами нѣмало да ги оставятъ прага на черковата да престѣпятъ. При това помолили Маркова, ако стане нужда, може ли имъ намѣри свещеници, които да извършватъ службата на черковно-славянски. Отговорътъ на Марковъ билъ благоприятенъ. Обѣщалъ имъ да намѣри такива отъ родния си градъ Елена, дето по онова време имало излишни свещеници, на които числото имъ достигало до почетната цифра 18; но за това не станало нужда, понеже свещеницитѣ въ едно кжсо време подъ ръководството на Маркова изучили черковно-славянската служба. Това не било по угодата и въ интереса на малцината, но видни и влиятелни граждани — гъркомани. Тѣ решили да премахнатъ отъ Клуцохоръ „българския даскалъ“, който изхвърлилъ отъ тамкашното училище гръцки езикъ и станалъ причина да се чете и пѣе въ клуцохорската черкова „Св. Никола“ на черковно-славянски, съ което привличалъ отъ останалитѣ части на града (Сливенъ и Ново-село) маса народъ въ недѣлни и празнични дни да слушатъ черковно-славянското пѣене. Решението си да премахнатъ клуцохорския даскалъ, гъркоманитѣ намислили да приведатъ въ изпълнение чрезъ отравяне. За ускоряване на злонамѣрената имъ цель далъ поводъ следния случай: одринскиятъ гръцки владика, като обикалялъ епархията си, дошелъ въ гр. Ямболъ (градоветѣ Ямболъ и Сливенъ и др. се числили къмъ Одринската епархия), оттамъ пратилъ протосингела си да пригответи посрещането му въ Сливенъ. Събралитѣ се сливенски първенци и старей по съвета и настояването на Маркова заявили на протосингела да се върне въ Ямболъ и каже на владиката, че сливенци не само не ще го посрѣцнатъ, но и нѣма да го допуснатъ да служи въ черковата имъ на езикъ, който тѣ не разбиратъ. Желанието имъ е да иматъ българинъ владика, който да извършва черковната служба на български, за да разбира народътъ, какво се чете и пѣе въ черкова.

Този случай довелъ враговетѣ му до бѣшенство и на 11.

декемврий ст. ст. 1852 г. подкупениятъ слуга-ученикъ размѣсилъ въ приготвеното му ядене много ситно счукана мишморка (отрова). Следъ нѣколко минути отъ вечерята Марковъ почувствувалъ силни коремни болки, придружени съ повръщане. Разбралъ, че е отровенъ. Извикалъ на помощъ съседитѣ, които тутакси се притекли и донесли прѣсно млѣко и кръвъ отъ току що заклана патица, които изпилъ и коремнитѣ бодежи следъ повръщането постепенно отслабнали, докле най-сетне се прекратили, и той билъ спасенъ.

На сутринята, 12. декемврий 1852 г., цѣлиятъ градъ узналъ за извършеното престѣпление. Събралата се тѣлпа граждани искали да линчуватъ виновника, който предъ първенцитѣ, черковнитѣ и училищни настоятели изповѣдалъ, че билъ подкупенъ отъ приятелитѣ и съмишленицитѣ на грѣцкия владика. Това посегателство противъ живота на „клучохорския даскалъ“ силно разтревожило патриотическитѣ сѣрца на сливенци и славата на „българския даскалъ“ все повече и повече растѣла.

Презъ 1853 г. се завърналъ отъ Одеса въ родния си градъ Сливенъ Добри Чинтуловъ, свършилъ Херсонската семинария. Той билъ условенъ въ другата частъ на града, наречена сѣщи Сливенъ. Съ настаняването на Чинтулова за учителъ въ Сливенъ, животътъ на Маркова станалъ по-сносенъ; двамата училищни и черковни борци бързо се запознаватъ, сприятеляватъ и душевно разбиратъ. И двамата напълно съзнавали дълга си къмъ отечеството и окаяния си народъ, потъналъ въ простота и невежество и окованъ въвъ веригитѣ на двойното робство. Тѣ дѣятелно се заловили на работа и повели ожесточена борба противъ еленизма за независима българска черкова, но въ тази борба много пжти имъ преминавало презъ ума и отхвърлянето на варварското турско робство. Въ едно такова душевно настроение, при една разходка въ сливенскитѣ лозя, покойниятъ поетъ, черковенъ борецъ и пламененъ патриотъ, Добри Чинтуловъ, написалъ патриотичното си стихотворение: „Кжде си вѣрна ти любовъ народна?“

Презъ зимата на 1854 г. Марковъ се завръща въ родния си градецъ Елена и на 8 февруарий с. г. встѣпилъ въ бракъ съ съгражданката си Йордана Хаджи Христова Михайловска.

Нозиятъ съпружески животъ временно турилъ край на учителството му. Поискалъ да опита щастието си въ търговия; за това благоприятствували и сложилитѣ се по това време обстоятелства — наченала се тогава великата кримска война. Войскитѣ на съюзнитѣ на Турция държави — Англия, Франция и Сардиния преминавали презъ североизточна България — Добруджа, и търговията по тия мѣста се доста съживила, и той въ съдружие съсъ съгражданитъ си Иванъ Н. Момчиловъ и хаджи Петко хаджи Тодоровъ търгувалъ съ вина и ракии изъ Добруджа. Но не за дълго можалъ да се одържи като търговецъ. Следъ нѣколко несплуки въ търговията, той билъ принуденъ да търси отново щастието си учителството, за което наскоро му се представя удобенъ случай. Сливенци пращатъ двама свои съграждани да молятъ Д. Марковъ да се завърне въ Сливенъ и отново заеме учителското си мѣсто въ клуцохорското училище, защото учителътъ Миланъ попъ Савовъ (отсетне свещеникъ въ Елена), когото той билъ довелъ отъ Елена и оставилъ на свое мѣсто, не можалъ самъ да извършва възложената му работа. Марковъ се завръща въ Сливенъ и заема мѣстото си главенъ учитель въ клуцохорското училище, а младиятъ и енергиченъ Димитъръ Кавалджиевъ станалъ неговъ помощникъ. Освенъ Милана попъ Савовъ, Дичо Марковъ довелъ отъ родния си градъ Ивана попъ Стефановъ (отсетне и той свещеникъ), когото изпратилъ за учитель въ гр. Ямболъ. Дичо Марковъ учителствувалъ въ Сливенъ 8 години, отъ 1851—1859 год. Заслугитѣ на Маркова по народното свѣстяване на сливенци сж неоценими: нему се дължи изхвърлянето на гръцки езикъ изъ сливенскитѣ училища и черкови. Той билъ единъ отъ първитѣ и видни борци въ града по повдигалия се тогава „черковенъ въпросъ“.

Въ края на 1859 г. Марковъ напуща учителството и се завръща въ родния си градецъ, дето окончателно се установява и залавя за търговия. Една отъ главнитѣ причини да напустне учителството и се предаде на търговия, макаръ и въ ограниченъ размѣръ, защото условията въ родното му мѣсто не позволявали развитието на търговия въ по-голъмъ масштабъ, била тая, че пжтуването презъ Балкана, презъ прохода Демиръ-капия, отъ Елена за Сливенъ и обратно, било много опасно: турски разбойнически банди отъ близкитѣ села

— Раково, Нейково и др. (Котленска околия) нападали пжтницитъ, особено българитѣ, ограбвали ги и избивали. Въ пжтуването си той често се натъквалъ на трупове на убити и ограбени пжтници. При едно такова пжтуване отъ Елена за Сливенъ, тоя се натъкналъ на трупа на единъ свой приятелъ-зографа (иконописеца) Витанъ отъ Трѣвна. Той отивалъ въ Сливенъ да работи икони за една отъ градскитѣ черкови, Зографътъ току-що убитъ, трупътъ му лежалъ на пжтя, и разбойниците още не били се отдалечили отъ мѣстото на престжплението и се мѣркали изъ гората. Д. Марковъ забѣлязалъ разбойницитетъ, обаче тѣ не му сторили нищо, защото го приели за турчинъ, офицеръ отъ редовната турска армия, понеже билъ облеченъ въвъ формата на турски офицеръ — „юзъ-башия“, въ пълно въоръжение, — препасалъ сабля, съ кобуръ-пищови отпредъ на седлото на коня. Поздравили го съсъ „селямъ-алекимъ“, който поздравъ се давалъ само на „правовѣренъ“ — мюсюмананъ. Турската офицерска униформа и пълното му въоръжение много пжти сж го спасявали отъ явна смъртъ и той всѣкога минавалъ Балкана, облеченъ само въ тая премѣна, затова и разбойници, и мирни граждани, и селяни приемали го за турчинъ; но на тази игра разбойницитетъ — турци турилй край. Тѣ добре забѣлязали физиономията на „юзъ-башията“ и единъ день двама отъ разбойницитетъ срещатъ Маркова въ Сливенъ, когато той минавалъ по моста на р. Куруча, облеченъ въ всѣкидневнитѣ си дрехи, добре го изгледали, познаватъ въ лицето му мнимия „юзъ-башия“, заклатели глава, изпсували го и мусе закалили, че живъ нѣма да го оставятъ да мине Балкана. Дѣла отъ семеенъ и частенъ характеръ заставяли го въ годината по 3—4 пжти да си отива въ родния градъ. Следъ заканата на разбойницитетъ той трѣбвало да измѣни маршрута на пжтуването си, и вмѣсто презъ прохода Демиръ-капия, трѣбвало да заобикаля и минава презъ Твърдишкия проходъ, на който пжтътъ билъ съвършено лошъ и неудобенъ, тѣй като при с. Бинкосъ (Сливенска околия) нѣмало мостъ надъ р. Тунджа и трѣбвало съ коня си да прегазва рѣката. Тукъ течението ѝ било много силно, особено пролѣтъ, есенъ или кога вали дѣждъ, и той на нѣколко пжти рискувалъ да се удави; но благодарение на силния му и здравъ конь се спасявалъ.

Следъ установяването си въ Елена, съгражданитѣ му

презъ 1862 год, го натоварили съ следната важна мисия: следъ Кримската война, когато руситѣ изгонили татаритѣ отъ Кримъ и черкезитѣ отъ Кавказъ, турското правителство почнало да заселва тия свои едновѣрци изъ българскитѣ села и градове. Нѣколко черкезки семейства били изпратени и въ Елена. Щомъ се настаняватъ тамъ, веднага почнали да се занимаватъ съ професията си — разбойничество. Заграбвали отъ полето добитѣка на хората, откарвали го по пазарищата въ градоветѣ Горня-Орѣховица и Плѣвненъ и тамъ го продавали. За да се отърватъ отъ тия разбойници, еленчани рѣшили да ги изселятъ отъ града и околията, като имъ построятъ на свои средства жилища другаде. Съ позволенieto на турското правителство било имъ разрешено да ги изселятъ въ Добруджа. Д. Марковъ съ двама свои съграждани билъ изпратенъ отъ еленчани въ Добруджа да дири мѣста за заселването на тия разбойници. Такива намѣрилъ въ околноститѣ на гр. Меджедие. Тукъ той съ помощта на другаритѣ си хваналъ работници и въ нѣколко месеци построилъ жилища на тия неканени гости, и съ това отървалъ родния си градъ и околията му отъ разбойниците — черкези.

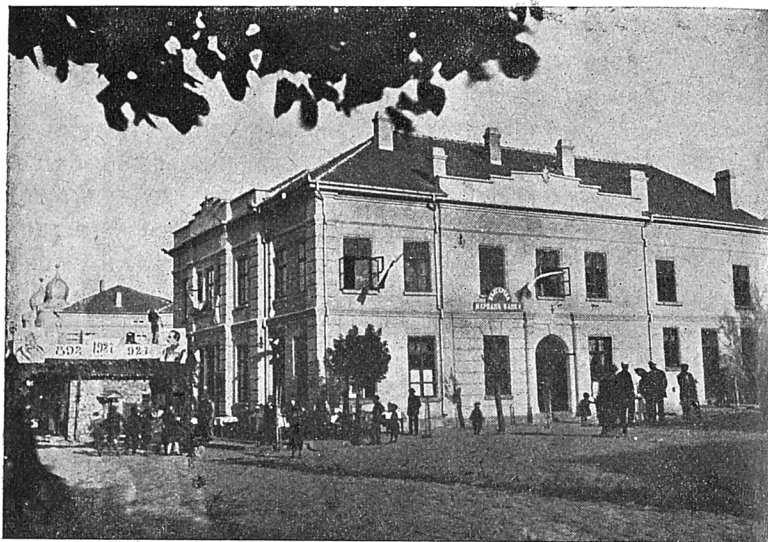
Презъ 1869 г. отваря книжарница въ родния си градъ и захваща да разпространява всички излѣзли до тогава български печатани книги — учебници и книги за прочитъ.

Презъ 1879 г. по настояването на съгражданитѣ си остава за учителъ въ Елена и заминава за Габрово да следва временния педагогически курсъ, споредъ звучната метода, при учителя Никола Сарановъ, като завежда и по-малкия си синъ Марка, когото настанява ученикъ въ Габровската „Априловска“ гимназия; а книжарницата повѣрѣва на по-големия си синъ Христа.

Следъ свършването на учебната 1879/80 г. по болестъ подава оставка и се залавя отново за книжарството, което упражнява дори до самата си смъртъ, 11. декемврий 1904 г.

Презъ 1886 г. за 17-годишното му учителствуване презъ тъмната епоха на двойното робство, Народното Събрание му отпусна една скромна пенсия отъ 45 лв. месечно.

Презъ 1902 г. за заслугитѣ му, като учителъ, книжаръ и черковенъ пѣвецъ бива провъзгласенъ за почетенъ членъ на читалището „Напрѣдъкъ“ въ родния си градъ, дето при постройката на новата читалищна сграда подарилъ една скромна сума.

Читалището „Напредък“, основано въ 1863 год.

Въ продължение на 50 години той билъ безплатенъ пѣвецъ при черковата „Рождество Пр. Богородици“ въ родния си градъ, дето, въ знакъ на благодарностъ, билъ погребенъ въ двора на сжщата черкова.

На една отъ странитѣ на надгробния му паметникъ четемъ следнитѣ редове: „Труженикъ на тъмна епоха, ти единъ между малцината, будѣше народната свѣсть“,

Като говоримъ за учителската просвѣтна и обществена дейностъ на Дича Марковъ, трѣбва да кажемъ нѣколко думи за потеклото (произхода) на фамилията „Трѣвнечетата“.

Родоначалникъ на тая фамилия се счита Петко Трѣвненецъ тѣ, който въвъ втората половина на 18-я вѣкъ се преселилъ отъ Трѣвна въ Елена. Тукъ той купува мѣстото въ „Кисйовската махала“, въ центъра на града, между дветѣ улици, които водятъ за черковния мостъ до рѣката, построява две кѣщи съ дюгени и се залавя за търговия. Така заселенъ дѣдо Петко съ името „Трѣвненицъ тѣ“ е ималъ трима синове: Марко, Иванчо и Станчо.

Марко и Иванчо били добри, честни и почтени граждани, а братъ имъ Станчо — буйна и смѣла глава, затова и братята му на подбивъ го наричали „Дели-Сидеръ“, по

името на известния тогава лѣсковчанинъ, юнака Дели-Сидеръ, отсетне юначеството му възпѣто отъ поета Д. Козлевъ въ поемата му „Черенъ Арапъ и Хайдутъ Сидеръ“.

Най-стариятъ синъ на Петка Трѣвненица — Марко ималъ 5 сина: Иванъ, Петко, Дичо, Михалъ и Иорданъ и три дъщери, омжжени за добри и състоятелни мъже; тѣсж се отличавали като примѣрни майки и добри кжцовници. Първиятъ синъ на Марка П. Трѣвненчето — Иванъ се занимавалъ съ кожухарство; третиятъ — Дичо, както видѣхме, изпѣква съ учителската си просвѣтна и обществена дейностъ; Петко, Михаилъ и Иорданъ се отличили, като честни и почтени търговци. Петко и Иорданъ на нѣколко пжти били избирани за черковни настоятели на храма „Рождество Пр. Богородици“, за училищни настоятели и касиери на бакалската каса и на женското благотворително дружество „Съгласие“ въ Елена.

Вториятъ синъ на Петко Трѣвненица — Иванчо ималъ само единъ синъ Петко и една дъщеря Рада. Петко бѣ жененъ за дъщерята на Хаджи Иордана Кисйовъ — Цанка, а Рада омжжена за Тодора х. Стояновъ Михайловски. Петко Иванчовъ Трѣвненчето презъ 1874 г. се пресели въ В. Търново. Следъ детронирането на князъ Александъръ Батембергъ, поради политическитѣ си убеждения, емигрира въ Русия и тамъ се помина.

Третиятъ синъ на дѣдо Петка Трѣвненица — Станчо напуша родния си градъ Елена и се преселва въ Лѣсковецъ. Неговъ синъ е Маринъ Станчевъ, известенъ подъ името „Малкиятъ Маринъ“ въ „Миналото“ на Стояна Заимовъ. Маринъ Станчевъ взелъ живо участие въ всичкитѣ възстанически движения отъ втората половина на 19-я вѣкъ. Той често спокождалъ гр. Елена и винаги е билъ приятенъ гостъ въ дома на братовчеда си Дича Марковъ, който съчувствуваше и сподѣляше политическитѣ му убеждения. Следъ несполуката на старозагорското възстание презъ 1875 г., властѣта дирѣше да хване главнитѣ инициатори на това възтание, въ числото на които влизаше и Маринъ Станчевъ. Последниятъ презъ есеньта сжщата година тайно дохожда нъ Елена и се промѣква ноше въ кжшата на братовчеда си Иордана Марковъ, който въ това време бѣше доставчикъ на квартирующата въ Елена турска рота войници подъ началството на юзъ-башията (ротенъ командиръ) Рашидъ ефенди. Целѣта на идването на Маринъ

Станчевъ въ Елена била да сондира братовчеда си Иордана Марковъ, като доставчикъ на турската войска и добъръ познавачъ на положението, ще може ли той (Станчевъ) съ 200 души свои хора да нападне и вземе оржжието на турската войска, което оржжие ще послужи за възстанието презъ пролѣтѣта на 1876 г. Братовчедъ му далъ отрицателенъ отговоръ, защото преди да пристигне Станчевъ въ Елена, носѣлъ се вече слухъ изъ града, че възстаници ще нападнатъ и отнематъ оржжието на войската. Иорданъ Марковъ разубедилъ Станчева да не се решава на такова рискувано дѣло, защото властѣта вече знае, и е взела всички необходими мѣрки; тъй щото дѣлото имъ е повече отъ сигурно, че ще пропадне. Понеже кжщитѣ на братовчедитѣ му Дича и Иордана Маркови се намираха въ центъра на града, близо до кжщата на Миланъ х. Ивановъ, бивша хаджи Кръстева, въ която квартируваше турската войска,¹ той не можеше да ношува у тѣхъ, а трѣбваше да ношува у другия си братовчедъ Петка Марковъ, на когото кжщата се намираше въ Кметската махала. На отиване въ кжщата на последния, бива забелязанъ отъ нощния патраулъ, който му извикалъ дъ спре; но Станчевъ се впусналъ да бѣга и патраулътъ почналъ да стреля по него. На помощъ на патраула пристигатъ нѣколко войници и тѣ почватъ да стрелятъ изъ улицитѣ, та презъ нея нощъ настава голѣма тревога въ Елена. Станчевъ сполучилъ да избѣга презъ колибитѣ Горни-Чукани за Лѣсковецъ и Горня-Орѣховица, дето въ последния градъ се организираше възтанието за презъ пролѣтѣта на 1876 г.

Маринъ Станчевъ доживѣ да види осжществена заветната си мечта — освобождението на България. Той бѣше интименъ приятель на Стефана Стамболова,

¹. Тази кжща, двуетажна, бѣше една отъ най-голѣматѣ въ града съ 24 стаи и два чардака (открити салони).

Стоянъ п. Андреевъ Робовски.

(*1834—†1878)¹

Отъ Пан. С. Кършовски и Ник. Бобчевъ.

Между учителитѣ и общественицитѣ, сѣли просвѣта и будили народното съзнание презъ паметната епоха на националнитѣ ни борби отъ втората половина на XIX в., добросъвѣстно, доблестно и посилно изпълнили учителския и общественения си дългъ,—не последно мѣсто заема и Стоянъ п. Андреевъ Робовски, или Робовъ, както още се е казвалъ и писалъ. Той се е родилъ въ градеца ни Елена, неизвестно въ кой день и месецъ, на 1834 г., като синъ на известния народенъ будителъ, неустрашимъ борецъ срещу гръцкото духовно робство и противонародната гръцка духовна иерархия, смѣлъ защитникъ на онеправданитѣ и беззащитни сънародници, попъ Андрея п. Дойновъ, задушевенъ приятелъ на Неофита Бозвели. Завършилъ подъ ръководството на баща си, известенъ на времето си учителъ, подготвилъ цѣли поколѣния ученици,—тогавашното „добропорядъчно“ еленско класно училище, младиятъ Стоянъ, за да бже полезенъ на народа си, още отъ 18-годишната си възраст се посвещава на учителство.

Съ чувство на безгранична обичъ къмъ народната просвѣта, въпрѣки тежкитѣ по онова време условия за всѣкаква културно-просвѣтна работа, възторжениятъ младежъ Робовски се отдава всецѣло на избраното, прието по наследство отъ дѣдо и баща, звание — и учителува току до самото Освобождение, въ разни градове и въ родното си мѣсто, цѣли 22 години; а именно две уч. години — 1852/53 и 1855/56—въ близкото до Елена голѣмо село Бебрево, родно мѣсто на Молловци и на д-ръ Сава Миркова; две — отъ 1853 до 1855 — въ Враца, една — 1860/61 — въ Лѣсковецъ,

¹) Вижъ портрета му на стр. 120.

една въ Разградъ — 1873|74 — и 16 години въ родното си мѣсто Елена: 1857—1859, 1861—1873 и 1874—1877.

Забелязахме пжтемъ по-горе, че Стоянъ п. Андреевъ Робовски е наследилъ учителското звание отъ дѣда си и баща си. Ето какво казва пок. Йорданъ п. Георгиевъ за този учителски родъ въ известния си приносъ къмъ историята на гр. Елена: „Като говоримъ за училищата въ Елена, трѣбва да кажемъ нѣколко думи и за най-старата и най-деятелната учителска фамилия, за фамилията на попъ Дойна Граматика, отъ която сж излѣзли единъ следъ други трима учители: попъ Дойно, синъ му попъ Андрей (известния даскалъ Дечо. Б. на ред.), и внукъ му Стоянъ Робовски, които сж просвѣщавали Елена отъ края на 18 вѣкъ почти до Освобождението ѝ“.¹

Но даскалъ Стоянъ Робовски е достоенъ наследникъ на дѣда си и баща си не само въ учителското звание, но и въ писателството. Дѣдо му попъ Дойно именно заради писателството си е билъ наричанъ Граматикъ (Дойно Граматикъ); той е единъ отъ първитѣ, които правятъ преписъ отъ Паисиевата история и я разпространяватъ: тъй наречениятъ Еленски преписъ на Паисиевата история е направенъ отъ него презъ 1784 г. и по давностъ заема шесто мѣсто отъ известнитѣ до сега около 40 преписа на тая история.² Ако при все това отъ учителя и свещеника Дойно Граматикъ не сж ни останали печатани работи, то е, защото попъ Дойно се е подвизвалъ въ епохета на Паисия, когато книгопечатането не е още съществувало за българитѣ. Че не-ли и Паисиевата история се е разпространявала въ ржкописъ!.. Нека отбележимъ и това, че попъ Дойно, (*Дойно іереѧ*) е авторъ на известния надписъ върху каменната плоча на олтаря въ старата църква св. Никола — за изгаря-

¹) Градъ Елена. Приносъ къмъ историята му. Отъ Йорданъ п. Георгиевъ. Отд. отпеч. отъ Спсп LXV, стр. 22.

²) Еленскиятъ преписъ на Паисиевата история, подвързанъ съ стематографията на Джефаровича, което обстоятелство е сжщо красноречиво свидетелство за писателскитѣ наклонности и за родолюбивия духъ на Дойно Граматика, се пази сега въ ржкописната сбирка на Софийската Народна библиотека.

нето на храма отъ Кърджалиитѣ въ 1800 г. и възобновяването и осветяването му въ 1804¹.

Отъ сина на попъ Дойна, попъ Андрея попъ Дойновъ Робовский, изпървенъ именуванъ даскалъ Дечо, имаме вече печатани дѣла. То сж два негови превода, единъ отъ турски, другъ отъ „славянски“, отбелязани по-горе отъ г. М. Дичевъ (стр. 114 — 115). Любопитно е да четемъ на заглавната страница на втората книга—Хранилище души (Цариградъ, 1858) — че е преведена отъ „Сакеларий п. Андрей Дойновъ С. Робовский Еленчанинъ. А поправилъ сърдечний му синъ Стоянъ п. Андреевъ, С. Робовский, учитель на Бебрювскитѣ, после на Врачанскитѣ юноши“. Не е ли трогателно? — „сърдечниятъ“ синъ поправя творбата на баща си!.. Този синъ, ученикъ на баща си, самъ получилъ твърде скромно образование въ еленското „добропорядъчно“ училище, се явява предъ насъ вече авторъ на петъ книги, на дветѣ отъ тѣхъ — въ сътрудничество съсъ своя съгражданинъ попъ Никола К. Гранчаровъ. Тия книги сж:² 1. Учебна книга за образованието на децата (Цариградъ, 1858); — 2. Краткий прегледъ на въведението на всеобщата География за малкитѣ деца (Цариградъ, 1860); — 3. Последованіе обрученія и венчанія. (Заедно съ попъ Никола К. Гранчаровъ). Русчюкъ, 1866; — 4. Акаѳистъ, или несѣдално пѣніе (сжщо съ попъ Никола Гранчаровъ). Русчюкъ 1866 и 5. Лабиринтъ, написанъ въ Елена на 23 мартъ 1873 г., а литографиранъ въ Русе 1884 (вж. по-горе стр. 122). Стоянъ п. Андреевъ Робовски се явява така предъ насъ като продължателъ на бащината си книжевна дейность не само по една семейна традиция, но и по залазване духа на тая традиция, а че и духа на тогавашната наша писменость, изобщо: съ изключение на втора и пета бройки, другитѣ му книжевни дѣла носятъ религиозно-нравственъ и църковно-поучителенъ характеръ. „Учебната

¹ Вж. Йорд. п. Георгиевъ — цит. приносъ къмъ историята на гр. Елена, стр. 13 (отд. отп.) и М. Дичевъ — въ печатаното по-горе „Градиво“ стр. 111.

² Пълното имъ заглавие съ описание вж. въ „Описъ на старите печатни бжлгарски книги (1802—1877)“, съставенъ отъ Валерий Погорѣловъ, професоръ и пр. София 1923, Издание на Народната библиотека въ София, Вж. № № 410. 489, 788, 789, 1495 отъ Описа.

книга за образованието на дѣцата“, напр., не е никакъв учебникъ въ техническия смисълъ на думата, както можемъ да си помислимъ споредъ заглавието, а е „малка книжка“, събрана, както се казва въ предисловието, „отъ събитията на Праотцитѣ, които поживѣли отъ вехтото време, отъ Адама до Христа...“ съ прибавление на житието на святаго Теодора Тирона. Духътъ на тая еленска книжевна традиция ние виждаме отразенъ и въ писателската дейность на Милана Тод. Радивоевъ, който въ 1874 г. пише „Светителско поучение къмъ ржкоположенъ свещеникъ“ (запазено въ ржкописъ), въ 1897 — „Кратъкъ молитвеникъ за православни войници“, а въ 1911 г., т. е. 45 години следъ съгражданитѣ си Стоянъ Рабовски и свещеникъ Н. К. Гранчаровъ, издава „Акатистъ или несѣдално пѣние“¹. Както и да било, книжеватата дейность на Стояна Рабовски е въ всѣки случай ярко свидетелство за неговото голѣмо трудолюбие и за стремежаму да бжде полезенъ на народа си не само между стѣнитѣ на училището, като учителъ на подрастващата младежъ, но и като народенъ просвѣтителъ изобщо. Само педагогическа работа между четиритѣ стени на училището не е могла да задоволи неговия неспокоенъ духъ, стремежъ се къмъ по-широка културна и обществена работа. Освенъ гореотбелязанитѣ книжки, за тоя неговъ стремежъ говорятъ не малкото статии, дописки и народни пѣсни, които той е обнародвалъ въ тогавашни наши вестници (напр. въ в. „Турция“, на който той е билъ единъ отъ провинциялнитѣ сътрудници) и списания.

И като общественикъ Стоянъ Рабовски е билъ достоенъ последователъ на баща си. Бидейки въ висока степенъ натура жива, неспокойна, смѣла и донѣкъде и бунтарска, той не е могълъ да се мири само съ тихата и мирна учителска и културно-просвѣтна дейность, а се е стремилъ да вземе участие и въ борбитѣ на народа за духовна и политическа свобода. Така, той се явява предъ насъ като деятелъ, който своеобразно е съчетавалъ въ себе си и дветѣ начала на на-

¹ Четенето на Акатиса въ петъчнитѣ следобѣдни църковни служби презъ великитѣ поети, особено много се тачеше въ Елена и събираше много богомолци, най-вече жени, въ дветѣ голѣми и хубави еленски църкви, горнята и долнята. — Бел. на Н. Б.

шитѣ национални устреми отъ епохата преди освобождението: и училищно-просвѣтното и политическо-революционното — и Екзарха и Караджата.

Отъ срѣдата на 60-тѣ години Стоянъ Рабовски безъ всѣко съмнение е поддържалъ известни връзки съ деятелитѣ на нашето четническо и възстаническо освободително движение. Въ свои ненапечатани спомени за Ст. Роб. неговиятъ ученикъ и за кратко време и помощникъ, проф. С. С. Бобчевъ, налучква, че даскалъ Стоянъ предварително е знаелъ за предстоящото преминаване на бунтовнишкитѣ чети презъ Дунава (1867—68). По-горе, на стр. 120, г. М. Дичевъ ни казва, че Ст. Роб. е билъ интименъ приятелъ на Панайота Хитовъ и че е ималъ съ него чести срещи въ еленскитѣ колиби. Освенъ това знае се за срещитѣ му въ Елена съ Василия Левски и Ангелъ Кънчева, на едно събрание у Сава Кършовски, гдето Стоянъ Рабовски се запознава съ устава на Бълг. таенъ революционенъ комитетъ; при това той събира суми за Комитета, и пр.

За духа и настроението на Рабовски говори и това, което г. М. Дичевъ си спомня отъ ученичеството си въ Елена, при даскалъ Стояна. Въ едно следобѣдно настроение, въ 1876 г., даскалъ Стоянъ се обърналъ къмъ ученицитѣ си и имъ казалъ: „Момчета, тия фесове до години майкитѣ ви отъ тѣхъ ще ви направятъ терлици“ (Вж. по-горе стр. 120—121). Пророчески думи: следъ година дойде Освободителната война, и фесовѣтѣ, наистина, се замѣниха съ калпаци и шапки. И пишещиятъ тия редове (Н. Бобчевъ), сжщо ученикъ на Стояна Рабовски, си спомня за други подобни волни приказки, каго напр., съ какви къмшици (бичове) руситѣ, като дойдатъ, ще биятъ невѣрующитѣ и туркофилитѣ.

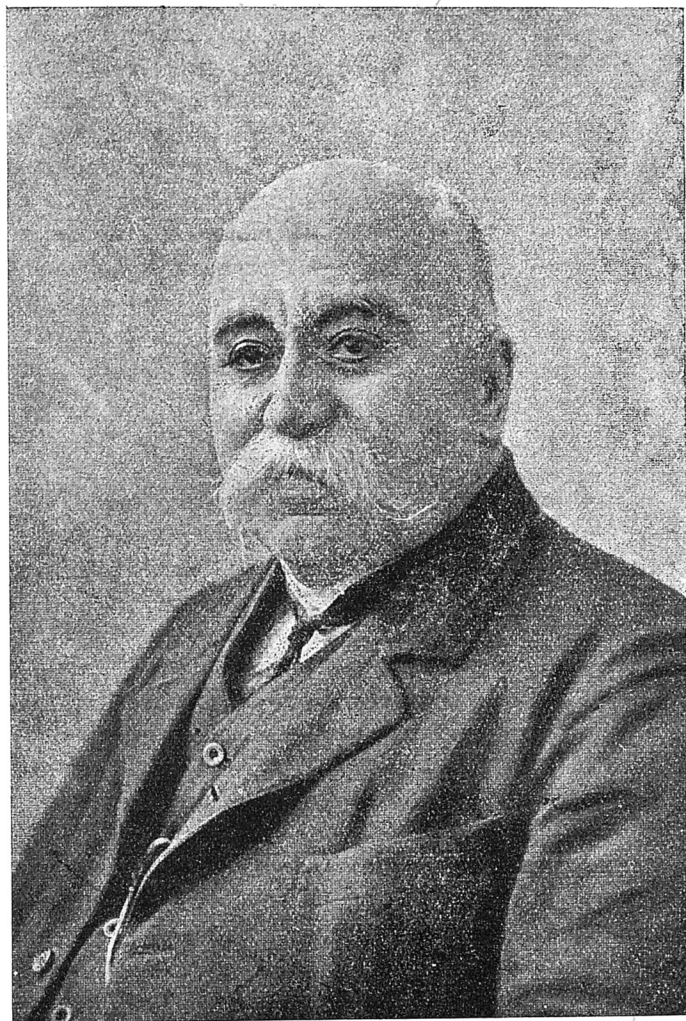
Даскалъ Стоянъ бѣ честитъ да дочака тоя великъ и незабравимъ моментъ отъ живота на народа ни — неговото съ такова въжделение очаквано освобождение. Ала, уви! той не може да му се радва дълго време: въ началото на май — 1878 г. той вече не бѣше между живитѣ! (вж. по-горе стр. 121).

Двама отъ редакторитѣ на нашия сборникъ, М. Дичевъ и Никола Бобчевъ, сж били ученици на даскалъ Стояна и сж запазили благодаренъ споменъ за своя твърде строгъ, наистина, но

справедливъ и добросърдеченъ учитель и възпитателъ, чийто животъ бѣ животъ на единъ беззаветенъ труженикъ, изпълненъ съ благородни пориви и патриотически устреми, Защото, получилъ на времето въ родния си градъ едно съвсемъ скромно образование, той само чрезъ безкрайно трудолюбие, ученолюбие и горещо родолюбие е могълъ да се издигне до висотата да заеме едно отъ почетнитѣ мѣста въ редицата наши учители и просвѣтни дейци отъ втората половина на мин. столѣтие. Вѣчна му память.

Миланъ Т. Радивоевъ

Отъ Д-ръ Никола Бобчевъ.

Миланъ Т. Радироевъ

(*1845—†1918)

Миланъ Тодоровъ Радивоевъ се е родилъ въ гр. Елена на 26 май (ст. стилъ) 1845 г. и произхожда отъ единъ отъ известнитѣ родове въ тоя въ много отношения достозабележителенъ нашъ прибалкански градецъ, чието значение въ нашето просвѣтно-училищно дѣло не веднѣжъ е изтъквано. Първоначално образование, както и по-горнѣо трикласно, той е получилъ въ родния си градъ. Негови учители сж били — въ взаимното училище — Илия Хаджистефановъ Бобчевъ, а въ класното — многозаслужилитѣ наши просвѣтни дейци и книжевници, Иванъ Н. Момчиловъ и Никифоръ п. Константиновъ, които сж се подвизавали въ прочутата еленска „даскаловница“, първиятъ въ четвъртото и петото десетилѣтие отъ миналия вѣкъ, а вториятъ — следъ него,

Още отъ юнашеска възраст М. Радивоевъ се е отличавалъ съ осебена любознателностъ и ученолюбие, благодарение на които той е разширявалъ училищнитѣ си познания чрезъ самообразование, така че въ негово лице ние виждаме единъ отъ онѣзи самоуци, съ каквито толкова е изубилствувала нанашата общественостъ въ епохата преди Освобождението. Стремезъ къмъ наука ще е будилъ у него, безъ съмнение, и баща му Тодоръ Ангеловъ, ревностенъ ученикъ на бележития просвѣтителъ и пламененъ родолюбецъ, даскалъ Дечо, сетне попъ Андрей Робовски.

Така, роденъ, расълъ и училъ се въ разгара на нашето национално-духовно пробуждане и на просвѣтителнитѣ ни устремии, той самъ е горѣлъ отъ желание да се посвети на учителство, което звание тѣй възсторжено идеалезува Андрей Робовски въ своята откъслечна автобиография.¹ Не трѣбва прочее никакъ да ни очудва обстоятелството, че още щомъ свършва, въ 1863 г., Еленското трикласно училище, той бива назначенъ за учителъ въ първоначалното училище на родния си градъ, въ което учителствува шесть години, а именно отъ 1863 до 1867 и отъ 1869 до 1870. Въ своята автобиография г. С. С. Бобчевъ го поменува между своитѣ учители. Въ междудека на първото си и второто учителствуване въ Елена, жаденъ за по-висока наука, Миланъ Радивоевъ, по примѣра на нѣкои свои съграждани и връстници, озовава се въ Ца-

¹ Вж. С. С. Бобчевъ, „Приносъ къмъ историята на българското възбуждане“ въ Сб. за нар. умотв., наука и кн., кн. 21 (1905), стр. 7.

риградъ, за да търси щастието си, както той казва въ своята оставена незавършена автобиография. Тукъ той между другото временно постъпва на работа при П. Р. Славейковъ въ редакцията на в. „Македония“, отдето го повиква за свой секретаръ известния Доротей, митрополитъ Софийски.

Следъ това ние го виждаме въ Габрово, дето учителствува повече отъ четири години въ първонач. училище (1870—1873). Отъ 1875—76 г. той е главенъ учителъ на общинскитѣ училища въ Бебрево, Еленска околия. Какво е правилъ Радивоевъ презъ времето помежду учителствуването си въ Габрово и Бебрево, т. е. отъ 1873 до 1875, не може да се установи отъ податкитѣ, съ които разполагахме.

Презъ време на Освободителната война М. Радивоевъ, редомъ съ другитѣ си по-образовани съграждани, заема нѣкои почетни и други длѣжности, като напр. секретаръ при Еленския окръженъ управителенъ съветъ, сетне членъ на сѣщия съветъ, членъ въ Еленския окръженъ сѣдъ. Следъ това той бива назначенъ за акцизенъ надзирателъ въ Ловечъ, а отъ юлий 1880 до септемврий 1881 ние го виждаме помощникъ на Варненския финансовъ чиновникъ. Отъ това време до мартъ 1885 г. М. Радивоевъ е Варненски окръженъ училищенъ инспекторъ. Следъ едно малко прекъсване на служебната му дейность, ние го виждаме, отъ есеньта 1887 г., главенъ надзирателъ на пансиона при българската гимназия въ Солунъ, дето остава до май 1888 г. Подиръ това Радивоевъ се прибира въ родния си градъ и става учителъ въ Еленското класно училище и главенъ учителъ на общинскитѣ училища въ града (до 1892 г.).

Въ различни времена на горенабелязаната му служебна дейность на М. Радивоевъ сж възлагани отъ началството му особени поръчки и нѣкои особени мисии, които той изпълнявалъ съ голѣмо усърдие и сполука. Така, презъ 1879 год. е билъ командированъ отъ Еленския управ. съветъ въ тъй нареч. Тозлукъ да обходи възвърналитѣ се следъ руско-турската война турски семейства и да издири шефовеѣ на башибозушкитѣ шайки, които сж вършили жестокости върху българитѣ току преди Освободителната война. Презъ августъ 1882 Министерството на нар. просвѣщение го командирова, като Варненски окр. инспекторъ, въ Разградъ, да уреди тамошнитѣ училища. Отбелѣзваме тѣзи последни факти изъ

дейността на М. Радивоевъ, като показалецъ за довѣрието, което му е давало началството му като на опитенъ, усърденъ и енергиченъ работникъ въ онсва време, когато захващаше устройството на днешна България. Но особено красноречиво говори за репутацията му като буденъ общественъ радетель обстоятелството, че въ 1888 г. съгражданитѣ му го избиратъ за депутатъ въ III Велико Народно Събрание.

Отъ 1892 до 1894 г. М. Радивоевъ престоява въ родния си градъ, понеже, като забелязанъ русофилъ, не му сж давали презъ това време учителско мѣсто или друга нѣкаква служба. Презъ това време той е работилъ надъ своя голѣмъ трудъ — „Землеописание на България и на съседнитѣ ней държави“, — издаденъ отъ учебното бюро при Военното министерство въ 1894 г.

Следъ падането на Стамболова, въ 1894 г., М. Радивоевъ бива назначенъ за инспекторъ на Еленското учебно окръжие, на която длѣжностъ остава само една година, следъ което бива назначенъ за учителъ въ Търновската мъжка гимназия, за какъвто остава до 1909 г. Презъ това време той издава книжккта „Кратъкъ молитвеникъ за православни войници“ (Търново, 1897 г.). При промѣната на правителството Радивоева го премѣстватъ въ Брезнишкото класно училище, дето той учителствува само една година, следъ което се пенсионира и се пребира въ родния си градъ. Но както ще видимъ, следъ близо 30-годишна учителско-просвѣтителна и друга държавна и обществена служба, той далеко не се отдаде на заслуженъ покой.

Радивоевъ, жененъ презъ 1880 г., изгуби съпругата си Мария, родена Милкова — дъщеря на видния еленски гражданинъ Христо Милковъ—сравнително твърде рано, — въ 1894 г., и остана самъ-самичекъ да отглежда дветѣ си деца, — Страшимира, при овдовяването му на 12, и Тодоръ — на 2½ години. Тия момчета му бѣха утехата на стари години и изпѣлваха съ радостъ бедняшкия му животъ. Но въ 1903 г. го постигна второ лично нещастие: Страшимиръ, тогава 22-годишенъ, пада на 12 май убитъ въ Пиринъ-планина, като македонски четникъ. Презъ време на Балканската война, бащата ходи да се поклони на гроба на сина, и съ голѣмо вълнение и съсъ сълзи на очи разправяше подробности отъ това свое поклонение. Едничката утеха му бѣ останалъ, прочее, Тодоръ, и

въ неговото възпитание, изучване и поставяне на крака М. Радивоевъ виждаше смисъла на живота си на старостъ. За тая целъ той се пресели презъ 1906 г. въ столицата, и презъ всичкото време на софийския си животъ до тежкото си заболяване въ 1914 г., Радивоевъ се бѣше отдалъ на усилена ползотворна книжовна работа. Той написа и преведе презъ това време следнитѣ трудове:

Во время оно (Бенъ-Гуръ), исторически романъ отъ Луисъ Уолесъ. прев. отъ руски М. Радивоевъ. Издава свещ. братство „Преподобний Иоанъ Рилски“. София, 1907 г. (25 $\frac{1}{2}$ печ. коли, гол. осмина);

Акатистъ или несѣдално пѣние къмъ Покрова на прѣсвета Богородица. На славянски и български превелъ М. Т. Радивоевъ. София, 1911 г. (стр. 147, малки осмини);

Врѣме и животъ на митрополитъ Илариона (Макариополски). Отъ М. Радивоевъ. Издава комитетъ „Иларионъ Търновский“. София, 1912 г. (стр. 454, голѣма осмина);

Търновский Митрополитъ Иларионъ (Макариополски) отъ М. Радивоевъ. Издава сѣщия комитетъ. София, 1912 г. (30 стр. об. осмина).

Биография на Ивана Николовъ Момчиловъ съ краткъ очеркъ на просвѣтителната му дейность (1819—1869). Написалъ ученикътъ му Миланъ Радивоевъ. Издава книжарница на Т. П. Джамджиевъ въ София, 1912 г. (стр. 52, голѣма осмина);

Попъ Андрей Робовски, биографски очѣртъ и характеристика, писано въ 1914 г., а обнародвано следъ смъртъта на автора въ Сборникъ на Бѣлг. Академия на наукитѣ, кн. XI, клонъ историко-филологиченъ. 7. София, 1920 г. стр. 43. Освенъ тия, видѣли бѣлъ свѣтъ работи, въ архивата на Радивоева се намира въ рѣкописъ, въ готовъ видъ, преводния трудъ — Светителско поучение къмъ новоржко-положенъ свещеникъ 1874 г., а у едно духовно лице въ София се пазѣлъ, както се учимъ, Радивоевъ рѣкописъ на биографията на Илариона Ловчански, родомъ отъ Елена, първоизбрания български екзархъ.

И тъкмо, когато тази ползотворна и хубава книжевна работа даваше нравствено удовлетворение на стария труженникъ и колко-годе поне подслаждаша хапката му; тъкмо, когато видѣ жизненото си дѣло—биографията на благоговѣйно почитания отъ него Иларионъ — завършено и видѣло бѣлъ

свѣтъ, и — най-главното — когато, изпълненъ съ възторгъ, виждаше националнитѣ идеали на племето ни, на което той бѣше единъ преданъ синъ, осъществени, — постигна го ново нещастие: на 5 ноемврий 1912 г. падна убитъ при Чаталджа синъ му Тодоръ. 22-годишниятъ офицерски кандидатъ, макаръ и не задълженъ по изгичното и формално повеление на службата си да бѣде на фронта, полетѣ за тамъ и намѣри гроба си въ злополучния и фаталенъ бой при Чаталджа. Това нещастие, като че ли съкруши иначе крепкия организъмъ и бодъръ духъ на стареца: той вече не можа да понесе и тоя ударъ на сѣдбата и почна да отпада както физически, тъй и духовно; а презъ септемврий 1914 г. падна вече тежко боленъ. Следъ като лежа нѣколко месеца, въ състояние на парализия, въ Клементинската болница, гледанъ отъ съгражданина си Д-ръ Д. Михайловски, той бѣ занесенъ презъ априлъ 1915 г. въ родния си градъ, гдето почина на 9 февруарий 1918 г.

Всѣко отъ книжевнитѣ дѣла на Милана Радивоевъ е, тъй да се каже, отломъкъ отъ душата и мирогледа му. Тѣй, Молитвеника за войниците, Акатиста, Ръкописното светителско поучение сж изразъ на неговия религиозенъ мирогледъ и настрѣй; Землеписанието е плодъ на любовта му къмъ българската земя; Биографиитѣ на Илариона Макариополски, Ивана Момчиловъ, Андрея Робовски сж изразъ на неговата бѣзкрайна почитъ и синовна признателностъ къмъ заслужили на Отечеството бележити негови съграждани — еленчани — и къмъ дейцитѣ на нашето духовно възраждане и народна просвѣта изобщо.

Во всѣки случай негово жизнено дѣло, това, което нѣмцитѣ наричатъ *Lebenswerk*, е биографията на великия му съгражданинъ, Илариона Макариополски, който за него бѣше въплотение на идеаленъ архиерей и народенъ деецъ, и заради това Радивоевъ е и поставилъ като мото на своя почтенъ и внушителенъ трудъ, посветенъ Илариону, 26 стихъ отъ гл. VII на Посл. къмъ евреитѣ — „Такѡвъ бо намъ подобаше архіерей“

Какво не се постига съ работа, която вършимъ съ любовъ, преданостъ и ентузиязъмъ! А тъкмо подъ действието на такива душевни сили Миланъ Радивоевъ работи биографията на Илариона Макариополски, както имахъ случай многократно да се убѣдя въ това, бидейки единъ отъ неговитѣ близки

приятели и почитатели. Радивоевъ свещенодействуваше, когато събираше материялъ и пишеше биографията на Илариона, Колко пжти той съ часове, дори и съ дни, се ровѣше въ книги, архиви, ржкописи, за да провѣри едно име, една дата, единъ нагледъ маловаженъ фактъ!... И така излѣзе едно дѣло, само което ако бѣше извършилъ Радивоевъ, стигаше да му спечели признанието на съвременицитѣ и потомството. Защото биографията на Илариона Макариополски отъ М. Радивоевъ е едно значително дѣло, единъ трудъ, достоенъ за нашето признание. Не че той е свършенъ и безъ недостатъци. Напротивъ, едно критическо разглеждане на Радивоевия трудъ, — каквото до сега, за жалость, не е направено, — ще отбележи не малко такива недостатъци: погрѣшни факти, дати, не винаги правилно освѣтление на тия факти и недостатъчна критичность къмъ нѣкои извори и дадени сведения. Но безпристрастната критика ще признае, безъ съмнение, че това дѣло на единъ самоукъ има всичкитѣ качества на една творба, достойна да носи името и на единъ школуванъ и вѣщъ историкъ; че въ случая имаме работа съ единъ твърде добросъвестенъ и сериозенъ трудъ, плодъ на високоблагородни усилия. Критиката навѣрно ще се отнесе съ оправданъ скептицизъмъ къмъ сведенията, които авторътъ е черпилъ не отъ документи и достовѣрни извори, а отъ разпитъ на разни живи лица; но авторътъ самъ знае цената на такива сведения и винаги най-добросъвестно отбелязва, отъ кого и отъ где ги черпи. Но затова, какъ просто, почти величаво, като древенъ лѣтописецъ, той ни описва потеклото, детинството, възпитанието, учебнитѣ години и дѣлата на своя герой! Каква широка картина на Иларионовото време той ни рисува, този самоукъ-историкъ! — съ какво благочестие приказва той за Илариона, за този „вождъ великъ“, както го нарича П. Р. Славейковъ въ паметната си надгробна речъ, — „на когото гласътъ огласи въ народното съзнание цѣлъ народъ“...

Да, Миланъ Радивоевъ почете достойно своя именитъ и многозаслужилъ на народа си съгражданинъ, и ние му дължимъ за това благодарственъ споменъ и признание. Една малка данъ на това признание сж и тия редове, посветени на първия Иларионовъ биографъ, на заслужилия учителъ, усърденъ книжовникъ и скроменъ общественъ труженикъ.

Миланъ Радивоевъ бѣше еленчанинъ отъ петитѣ до главата: родолюбивъ, ученолюбивъ, учителъ и книжевникъ, набоженъ и църковникъ, той живѣеше повечето съ миналото на родния си градецъ, което отлично познаваше. Той бѣше за насъ, еленчанитѣ, единъ видъ справочна книга въ това отношение; особено Еленската колония въ София виждаше въ негово лице олицетворение на старата еленска традиция и окръжаваше своя милъ съгражданинъ съ искрена почитъ и любовь.

Вѣчна му память.

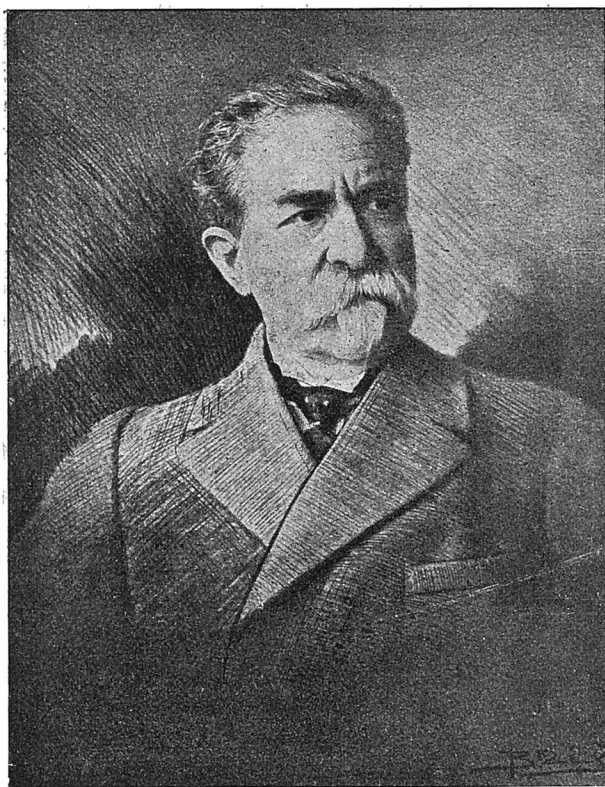
Еленчани-поети и писатели

Стоянъ Н. Михайловски ¹

Отъ Д-ръ Никола Бобчевъ.

... Тоя малък градецъ (Елена) има малко равни на себе си български градове по брой на дейци за нашето духовно възраждане, именити педагози и отлични писатели и поети

Проф. А. Иширковъ (вж.
стр. 10 на тоя Сборникъ)

Стоянъ Михайловски (*1856—†1927)

¹ Настоящиятъ биографически очертъ и кратка характеристика на Ст. Михайловски се явява като второ, поправено и съ нѣкои малки до-

Градецътъ Елена е далъ редица видни и заслужили на Отечеството мъже, чиито дѣла и личности изпълнятъ не една хубава страница отъ културната и обществена история на България. Ние, еленчанитѣ, справедливо се гордѣемъ съ тия наши съграждани и дѣлимъ съ тѣхъ частъ отъ почитъта и славата, съ които тѣ се ползувагъ. Толкова повече сме длъжни да тачимъ спомена за тѣхъ и да не забравяме, какво имъ дължимъ. А имъ дължимъ преди всичко благодарностъ и признателностъ за моралния престижъ, съ който, благодарение на тѣхнитѣ заслуги къмъ Родината, се ползува нашето родно мѣсто. Този мораленъ престижъ е единъ цененъ капиталъ, отъ който ние се ползуваме и сега и ще се ползуваме и за напредъ. Веществено доказателство за това е великолепната сграда на училището-паметникъ на името на славния еленчанинъ, великия иерархъ на Българската църква, Илариона Макариополски, която сграда е едно отъ ний-хубавитѣ украшения на Елена.

Но какъ ние най-достойно можемъ да изразимъ своята почитъ и благодарностъ къмъ тия именити еленчани? Разбира се, като изучаваме дѣлата и живота имъ и се поучаваме отъ тѣхъ. Единъ отъ тѣзи именити еленчани е Стоянъ Михайловски, на помена за когото сж посветени следнитѣ ми редове. Неговото дѣло и животъ се твърде малко знаятъ отъ българското образовано общество, а че и отъ насъ, неговитѣ съграждани, и това именно ме подбуди да очъртая накратко живота и литературно-обществената му дейностъ, доколкото силитѣ ми позволяватъ да извърша такава една трудна и не малко отговорна работа.

На 3. августъ 1927 г. се помина въ София именитиятъ български писателъ-сатирикъ, мислителъ-моралистъ и публицистъ, Стоянъ Н. Михайловски. Покойниятъ се е родилъ въ гр. Елена на 7. януарий 1856 г., като синъ на чутовния учителъ Никола Михайловски, отсетне високъ турски санов-

бавки снабдено издание на помена за поета-мислителъ, който (поменъ) написахъ за „Лѣтописа на Бѣлг. Академия на наукитѣ“ (кн. XI), на която той бѣше членъ. Поправкитѣ се отнасятъ най-вече до датитѣ на служебната му дейностъ, които въ помена сж неточно подадени, а добавкитѣ допринасятъ за по-ярко охарактеризуване личността на писателя-моралистъ.

никъ и прославенъ книжовникъ. Първоначално образование Мих. получава въ родния си градъ Елена и въ Търново, отдето родомъ бѣше майка му, а срѣдно — въ Императорския отомански лицей (Lycée Imperial Ottoman) въ Цариградъ-Пера, дето сж получили образованието си много българи, проявили се отпосле въ освободеното си отечество като видни деятели на разни поприща, между които К. Величковъ, проф. Георги Н. Златарски, бившиятъ воененъ министъръ, зап. ген. Н. Ивановъ, преводачътъ на Омировата Илияда, В. Ф. Велевъ, Антонъ Франгя, Хр. М. Бончевъ, Харитонъ Генадиевъ и мн. др. Преподаването въ Лицея ставало на френски, и изучаването на френската класическа литература е заемало тукъ едно отъ първитѣ мѣста въ училищното преподаване. Така Михайловски още отъ най-ранни години е билъ надъханъ съ онзи духъ на френската класическа литература, който стана отсетне неотмѣненъ елементъ въ неговата умствена култура.

За духа и моралната атмосфера изобщо, всрѣдъ която сж се развивали лицейститѣ-възпитаници на Императ. лицей въ Цариградъ, можемъ да имаме известна представа отъ писаното за това учебно заведение въ известната студия „Цариградъ като културенъ центъръ на българитѣ до 1877 г.“ отъ Н. Начовъ (Сб. на Б. А. Н. кн. XIX, 1925 стр. 150—153). „Лицейститѣ-българчета, — четемъ тукъ — се занимавали и съ извънучилищна културно-просвѣтна дейность. Тѣй, тѣ даватъ първото българско представление въ Цариградъ въ 1872 г. Други опитватъ силитѣ си на литературното поле. П. Сребровъ (отъ Търново) превежда трагедията „Меропа“ отъ Волтера, К. Величковъ и Георги Николовъ — драмата „Лукреция Боржия“ отъ В. Юго, и самъ Величковъ превежда драмата „Русалка“ отъ А. С. Пушкинъ, а и съчинява драмата „Невянка и Светославъ“. Въ в. „Вѣкъ“ и въ „Източно време“ — все отъ 16 VII. 1875, ученицитѣ българчета въ Лицея явяватъ, че съученикътъ имъ Д. п. Кръстевъ (по-после Д. К. Поповъ — поетъ-преводачъ, публицистъ и министъръ въ свободна България), отъ Калоферъ, изнамѣрилъ нова геометрична теорема, наречена *Théorème de Popoff*. За известно време и революционерътъ Тодоръ Каблешковъ е билъ ученикъ въ сѣщия лицей.

Въ лицей Мих. се е училъ отъ 1868 до 1872 г. Въ 1872 г. ние го виждаме учителъ въ Дойранъ (Македония). За родолюбивата му и учителска дейность тукъ, дойранци и до-

сега си спомнятъ съ признание и благодарностъ (вж. Г. Трайчевъ, Дойранъ и езерето му. София, 1923, стр. 13—14). Въ Дойранъ Мих. е престоялъ не повече отъ година и половина до две, понеже гръцкиятъ владика тукъ, Мелетий, стреснатъ отъ неговата народно-будителска дейностъ, употребилъ всички усилия, за да го махне отъ града, въ което и напълно сполучилъ. Михайловски билъ арестуванъ и принуденъ да напусне града и да се върне въ Цариградъ.

Въ 1874 г. той е въ Цариградъ, и отъ тази година се почва неговата писателска дейностъ. Той почва да пише и да помѣства свои работи въ редактираното отъ С. С. Бобчева сп. „День“, въ „Читалище“ и в. „Вѣкъ“. Отъ тритѣ му работи, помѣстени въ „День“ (г. 1875), дветѣ—„Отъ смъртното ми легло“ (съ мото отъ Ламартина: *Salut, o mort!*), датувано—Солунъ, г. 1875, марта, и разсждението „Кога, какъ и защо ще се свърши свѣта“,—показватъ, че вече юношата Михайловски вълнуватъ основнитѣ въпроси на битието.

Въ 1875 или 1876 г. Мих. отива въ Франция да продължи образованието си и постѣпва на юридическия факултетъ въ Aix en Provence (Université Bouches de Rhône). Като студентъ въ Франция той изпрашалъ дописки до букурешкия в. „Стара-планина“, редактиранъ отъ С. С. Бобчева. Току следъ освобождението (въ началото на 1878 г.) Михайловски се завръща въ България и става адвокатъ въ Търново, дето споредъ собственитѣ му думи въ недавна обнародваната автобиографическа скица¹ — „пледиралъ нѣкои шумни дѣла“, а после заема сѣдийска длъжностъ въ Свищовъ (отъ юний 1878 до 16 февр. 1879). Отъ авг. 1879 г. до окт. сжщата година Мих. е членъ на Соф. окр. сждъ. Отъ октомврий с. г. той се отдава на публич. дейностъ и започва да издава, заедно съ П. Висковски, в. „Софиянецъ“, отъ който излѣзли само 6 броя;

Въ началото на 1880 година Михайловски е повиканъ въ Пловдивъ за главенъ редакторъ на мѣстния вестникъ „Народенъ гласъ“, издаванъ отъ Д. В. Манчевъ, въ който е публикувалъ, споредъ негово свидетелствуване, около 70—80 уводни статии. Следъ като напуща редактирането на „Народенъ гласъ“, той заема въ Пловдивъ длъжността замѣстникъ (субститутъ) на прокурора („заехъ поста субститутъ на графъ Турнъ Таксисъ, румелийски генераленъ прокуроръ“).

¹ Вж. сп. „Българска мисль“, г. III, стр. 84—85.

Презъ втората половина на 1880 год. Михайловски се връща въ София, дето е назначенъ за началникъ на отдѣление въ външното министерство. На тая длъжностъ той престоюва кратко време и въ края на сжщата година заминава за Франция, като държавенъ степендиянтъ, за да довърши образованието си, прекжснато поради освободителната война. Следъ завършване на образованието си (1883 г.) Мих. се завръща въ България и става Главенъ секретаръ на Мин. на правосъдието, (отъ дек. 1883 до дек. 1884). „Напуснахъ тоя постъ, казва той въ автобиографията си, поради спречкване съ министра (Радославовъ) и се предадохъ на литературни занятия“. Наистина, презъ това време той обнародва въ Период, списание на Бълг. книж. д-во, г. 1884, мрачната поема *Suspīria de Profundis*, „Нашитѣ дѣди“ (Боянъ магесникътъ, Попъ Богомилъ), *Reliquiae*. Но това сж били навѣрно „страници изъ вѣхтитѣ тетрадки“. А въ сжщностъ отъ 1884 до 1887 г. Мих. се отдава на бурна политическа борба и страстна публицистическа дейностъ: той пише въ в. „Свѣтлина“ пламенни статии противъ Каравеловия кабинетъ и издава въ 1885 год. две политически брошури на френски, насочени сжщо противъ режима на Каравелова — *La Bulgarie rouge* и *Notre linge sale*. Въ 1886 г. Мих. е избранъ отъ родния си градъ Елена за депутатъ въ Великото народно събрание, свикано да избере новъ князь, следъ свалянето на Александра Батембергъ. Ето какво споменува Мих. за депутатството си въ III Велико Нар. събрание: „Като депутатъ въ Великото Нар. събрание, свикано да избере държавенъ глава, следъ абдикацията на Ал. Батембергъ, щомъ видѣхъ, или тѣй да кажа, щомъ подушихъ, че българскиятъ престолъ ще бжде повѣренъ на нѣкой принцъ, призованъ изъ нѣмски сфери, азъ свикахъ частно събрание (отъ 40—50 души народни представители), което заседаваше тайно въ единъ търновски усамотенъ домъ на Каябашъ (Долня махала), Тукъ освѣтлихъ колегитѣ си депутати за голѣмата опасностъ отъ кандидатирането на нѣмецъ за наследникъ на Батемберга. Вследствие на тая си дързостъ бѣхъ нападнатъ отъ хора на Стамболова една вечеръ въ Цаневото кафене, дето насмалко щѣхъ да запламя съ живота си за своята независимостъ. Като разбрахъ, че не е възможно да прокарамъ и наложа своитѣ враждебни кѣмъ всѣка нѣмщина възгледи, отъ една страна; отъ друга, като не искахъ по никой начинъ да бжда сътрудникъ въ по-

добна търговия съ българския престолъ, азъ формулирахъ въ едно заседание на Събранието своя протестъ и се оттеглихъ, като заминахъ за София“.

Ала настъпватъ времена, когато, както мнозина други, Михайловски се отказва временно отъ политическа дейность.

Той постъпва на държавна служба: въ самото начало на 1887 г. ние го виждаме членъ на Апелативния съдъ въ Русе. За писателя Мих. това е време на уталожение на духа и на по-спокойно отдаване на литературна работа. За това спомага и скорошното му задомяване и заживяване щастливъ семеенъ животъ: на 18 октомврий сжщата 1887 г. Михайловски се вѣнчава съ госпожа Райна, родена Георги Петровичъ, дъщеря на виденъ русенски гражданинъ, родомъ търновчанинъ, установилъ се нѣколко години преди Освобождението въ Румъния, гдето се занимавалъ съ търговия и стигналъ до едно добро положение, а скоро следъ Освобождението — заселилъ се въ Русе.

Презъ мартъ 1889 г. Мих. е уволненъ отъ сждийството и бива назначенъ за учителъ въ Русенската м. гимназия, въ която преподава френски езикъ и обща литература. Ала времето си той посвещава повечето на усилена литературна дейность, отколкото на служебни занятия. И русенскиятъ периодъ отъ живота на писателя Михайловски е изобщо единъ отъ най-плодовититѣ. Презъ това време той написва и издава тритѣ си сборки, обединени подъ общъ нославъ *Novissima verba* (Русе, 1889—1890), — IV-та часть отъ *Novissima verba* той обнародва на части въ Вазовото списание „Денница (год. 1891); въ сжщото време той издава своята пресловута „Поема на злвто“ (София 1889), печатана по-рано въ Период. Спис. г. 1888 кн. 15 и 16 и 1889 кн. 18—20.

Въ 1892 г. Михайловски е прѣместенъ въ София и назначенъ за преподавателъ по фр. езикъ въ гимназията и въвъ Висшето училище.

Следъ падането на Стамболова (1894) Михайловски се уволнява и пакъ излиза на политическата сцена: той е избранъ за депутатъ въ VIII Народно събрание отъ Казълагашка околия. Но наскоро пакъ напуска активната политическа дейность. Мотивитѣ за това той обяснява въ автобиографията

си така: „Тукъ бѣхъ единъ отъ най-дейнитѣ членове на парламентарната комисия по анкетиране злоупотрѣбитѣ и насилията на бившия властникъ. Въ туй Народно събрание се държахъ съвсемъ независимо отъ всички партийни течения; много пѣти дори вземахъ думата, за да осжда нѣкои домогвания на Стоилова и неговитѣ другари, докато най-после заявихъ, че не искамъ да имамъ никакви връзки съ никакви властници, докато безотговорната политическа стихия играе първа роля въ българската външна и вътрешна политика“. На душевнитѣ си преживявания и тревоги отъ това време той дава изразъ въ едно отъ най-силнитѣ си творения — „Книга за българския народъ“ (Срѣдецъ, 1897), която авторътъ посвещава „на всички страдалци, на всички унижени, онеправдани и угнетени.“ Въ тая „сатирическа сбирка“, както Михайловски нарича произведението си, той искалъ да покаже „какви срѣдства употрѣбаватъ деспотитѣ, за да увѣковчатъ властта си.“

Въ 1895 г. Михайловски е назначенъ въ Висшето училище за редовенъ доцентъ по всеобщо история на литературата. За такъвъ остава до 1899 г. По спомени на слушателитѣ му, неговитѣ лекции по френска литература, особено лекциитѣ върху комедията и сатирата, сж се слушали съ най-живъ интересъ отъ студентитѣ. Следъ това Мих. пакъ излиза на обществено-политическата арена, като по-особено се посвещава на македонското освободително дѣло. Въ 1902 г. ние го виждаме председателъ на Върховния Македонски комитетъ. Отъ македонска страна това негово участие въ македонското освободително движение намира правдива и красноречива оценка въ следнитѣ редове, написани по случай на смъртта му: „Стоянь Михайловски не се затвори въ килията на едно отвлѣчено творчество, което можеше да изглежда не отъ този миръ. Той живѣеше непосредствено съ болкитѣ и радоститѣ на своя народъ. Вълнуваха го дълбоко всички проблеми, свързани съ сѣдбата и развитието на българското племе. Отъ това гледище писателътъ и мислителътъ бѣше единъ голѣмъ общественикъ. Съ гордостъ трѣбва да добавимъ, че особенъ дѣлъ отъ неговата обществена дейность е била посветена специално на македонското освободително движение. Михайловски имаше въ своето благородно и родолюбиво сърдце безгранична обичъ къмъ Македония. Страданията и

борбитъ на македонскитъ българи го увлѣкоха до тамъ, щото той се постави въ известенъ моментъ — презъ 1902 г. — на чело на Върх. Македонски комитетъ. По-рано, още младъ момъкъ, той е билъ учителъ въ Македония, кждето е изпиталъ първия трепетъ на пробуждащето се тогава отъ вѣковенъ сънъ българско племе“ (в. „Македония“ бр. 243 отъ 4 VIII. 927).

Изобщо, ние сме въ една ивица отъ живота на Михайловски (1900—1905), когато той пакъ се е отдалъ на усиленa и страстна общественo-политическа дейностъ. Въ 1903 г. той пакъ се избира за народенъ представителъ въ XIII Нар. събрание и започва една силна борба, и като трибунъ и като публицистъ, противъ кабинета Рачо Петровъ-Петковъ. Но тази епоха отъ живота и дейността на писателя и общественика е ознаменувана и съ извънредно плодoвита литературно-художествена работа. Презъ това време Мих. написва три книги, които сж едни отъ най-характернитъ за творчеството му и най-ярки, като изразъ на душевнитъ му преживявания и бури. Тъ сж: „Книга за оскърбенитъ и онеправданитъ“ (София, 1903); — „Източни легенди“ (София, 1904) — една отъ най-забележителнитъ книги не само въ българската литература, — и „Отъ развала къмъ провала“ (София, 1904). Но изведенъжъ въ живота — по право — въ втрешния миръ на Михайловски настъпва преломъ: непримиримиятъ и буенъ противникъ на тогавашното правителство поисква (1905 г.) отъ това правителство държавна пенсия, каквато и му се дава. На времето това обстоятелство направи всрѣдъ общественитъ кръгове силно впечатление и намѣри разнообразни тълкувания, повечето лицемѣрни и поврѣхностни, и твърде неблагоприятни за поета и публициста-общественикъ. Въ отговоръ на тия сжждения за постъпката на Мих., покойниятъ литературенъ критикъ Д-ръ К. Кръстевъ написа благородно и искрено прочувствувани страници въ своята книга „Млади и стари“ (1907 г.) — въ очерка за Михайловски. Душевната криза, който презъ това време е преживѣлъ поетътъ, намѣри своето отражение на малката му книга — „Днесъ чукъ, утре наковалня“ (София, 1905). Особено характерни за връзката съ тая криза сж кжсоветъ „Глѣтчъ“, „Недоизкаранъ храмъ“ и „Лама Сабахтани“. Това последното стихотворение се смѣта за най-задушевното отъ всичко, що е писалъ „студениятъ са-

тирикът. То е наистина „една пѣсенъ, изтрѣгната отъ глѣбинитѣ на жестоко наранена душа, преживѣла най-горкитѣ разочарования, които една човѣшка душа може да преживѣе“.

Отъ 1905 г. Мих. се оттегля на страна отъ непосредствено участие въ обществено-политическитѣ борби и се отдава на писателство, обществено наставничество и вътрешно самовглѣбяване. Ала той далечъ на се затваря отъ събитията на деня. Въ зависимостъ отъ явленията въ обществено-културния ни животъ или отъ моментитѣ, които преживява общото отечество, той не закѣсняваше да излѣзе въ печата или въ публични събрания, да излага схващанията си върху текущитѣ събития или преживяванитѣ моменти. Така, въ 1908 г., въ единъ отъ конгреситѣ на учителитѣ отъ срѣднитѣ училища се абсжждаше целта на първоначалното образование и се изказа мнения, тази целъ да не се опредѣля така, както бѣ направено въ тогавашенъ единъ законопроектъ за народното просвѣщение, въ който религиозно-нравственото възпитание се поставяше изрично за основна целъ на първоначалното образование. Михайловски кипва отъ негодувание по този поводъ и пише „поема“ — Словоборцитѣ станаха богоборци (София, 1908), въ която изказва силно възмущение противъ анти-религиозното настроение всрѣдъ нѣкои срѣди отъ нашето учителство и вдъхновено се изказва за значението на религията въ живота на човѣка. Тази своеобразна „поема“ и сега се чете съ интересъ и поука.

Презъ първитѣ години следъ Голѣмата война Мих. излизаше често въ печата съ пламенното си слово да осъди несправедливо тежкото наказание, наложено на България съ Ньойския миръ и да посочи пътя на обновата, по който трѣбва да се върви, за да се спаси българщината отъ нови катастрофи. Михайловски наричаха и наричатъ поетъ — мислителъ, поетъ — философъ; но той не бѣше поетъ на вътрешния съзерцателенъ миръ, на тихитѣ, спокойни разсуждения, такъвъ, какъвто бѣше напр. неотдавна поминалиятъ се голѣмъ чешки поетъ, Отокаръ Бржезина. Наистина, въ последнитѣ години него по-особено занимаваха почти изключително нравствено-религиознитѣ проблеми и това го сродяваше до нѣкъде съ мистицизма на Бржезина. Но, както белѣжи единъ тънъкъ чуждестраненъ ценителъ и почитателъ на покойния поетъ, по случай на смъртта му (Victor L. Tapié), — Il fut

mystique de ce véritable mysticisme qui ne rejette pas l'action, mais qui l'éclaire. И наистина, Мих. бѣше дейна натура: той търсѣше общителностъ, за да се изказва, защото поетътъ-мислителъ постоянно чувствуваше нужда да сподѣля съ друго мислитѣ и чувствата, които постоянно го вълнуваха. И заради това, като, уви! не намираше по-широка аудитория, задоволяваше се и съ най-скроменъ брой слушатели, само и само да може да намѣри случай и възможностъ да се освободи, така да се каже, отъ мислитѣ и чувствата, които той не можеше да таи въ себе си, а непременно трѣбваше да ги преподаде на други. Така, въ последнитѣ години отъ живота си, въ тѣсенъ кръгъ отъ слушатели въ Младежкото Християнско дружество (ИМКА) той намѣри симпатично внимание къмъ своитѣ проповѣди за по-разуменъ общественно-политически и по-възвишенъ духовенъ животъ. Младитѣ негови слушатели бѣха едничкитѣ, които на време първи се сетиха (презъ есеньта 1926 г.) да почетатъ и поздравятъ мастития боговдъхновенъ поетъ — мислителъ и проповѣдникъ на духовна обнова, по случай 70-годишнината отъ рождението му.

Следъ по-малко отъ година Михайловски не бѣше вече между живитѣ . . .

* * *

Михайловски бѣше извънредно плодовитъ писателъ. И при тази вътрешна потрѣбностъ, която постоянно чувствуваше, да общува духовно и интелектуално съ читателъ и слушателъ, не можеше и да бжде другояче. Освенъ изброенитѣ въ нашия поменъ негови творения, въ отдѣлни книги сж излѣзли още следнитѣ негови произведения:

Сатира: Нашитѣ писачи и газетари (София, 1893); Книга безъ заглавие, кн. I (София, 1893); Философически и сатирически сонети (София, 1895). Въ 1919 г. Михайловски издаде „томъ първи“ отъ свои Съчинения съ подзаглавия: Апофтегми. Встѣпление. Недомѣлки. Dolorosa, Variā. Когато всѣкой месецъ бѣше месецъ май. Свърхлюбовъ. Поема на поемитѣ. — Апофтегмитѣ и Встѣплението сж една изповѣдь, една profession de foi на поета-мислителъ: тукъ той изказва своето поетическо и художествено вѣрую и своя мирогледъ изобщо. Творенията, които следватъ подиръ това, сж иллюстрация на мислитѣ, изказани въ тѣзи две първи части на кни-

гата. Въ нея Михайловски е подбралъ всичко което е мислилъ, че е най-съкровена негова мисълъ и най-конгениялна творба.

Но съ гореизброенитѣ творения на нашия поетъ далеко не се изчерпва всичко, което той е писалъ. Безброй негови работи сж прѣснати въ нашия периодически печатъ. Може да се каже дори, че по-голѣмата частъ отъ неговитѣ съчинения сж прѣснати по български списания и вестници. Въ своята автобиография, писана въ 1910 г., той самъ изброява дълга редица списания и вестници, въ които е помѣствалъ свои работи, или изобщо е вземалъ участие въ списването имъ. Между друго той споменува тукъ, че заедно съ Ант. Страшимирова основалъ сп. „Новъ животъ“, дето публикувалъ разни свои „сатирически творения“. Ценни работи Мих. е обнародвалъ най-вече въ списанията „Бълг. Сбирка“, „Мисълъ“ и въ „Църковенъ вестникъ“ (1907—1909), а въ най-последно време сътрудничеше въ сп. „Листопадъ“.

Михайловски се опита и въ драмата: въ 1922 г. се постави на сцената на Народния театъръ и се игра не безъ успѣхъ пиесата му Когато боговетѣ се смѣятъ. Той остави и две други неиздадени пиеси, отъ едната отъ тѣхъ—Трагедия на съпружеската вѣрностъ—бѣха напечатани нѣколко сцени въ сп. „Листопадъ“, г. IV. Въ „Бълг. Сбирка“ (г. 1912, кн. 6—7) Мих. обнародва действие първо отъ драмата Подъ гнетъ на любовьта. Изобщо, следъ смъртъта на поета сж останали неиздадени голѣмъ брой негови творения, между които една статия за театъра и много философски фрагменти върху изкуство, политика, религия, нравственостъ и пр.

Михайловски е единъ отъ съвсемъ неизследванитѣ и най-малко изученитѣ наши писатели. Малкото писано за него до 1923 г. е посочено въ „Българска литература“ отъ Б. Ангеловъ ч. II стр. 282. Отъ тогава, а особено следъ смъртъта му се забелѣзва известенъ повишенъ интересъ къмъ този голѣмъ български писателъ и културенъ подвижникъ. Етюди за него написаха въ последно време Малчо Николовъ (Литературни характеристики. Отъ Ботева до Дебелянова. София, 1927), Петко Росенъ (На Енювденъ. Литературни сѣнки и силуети. София, 1928), Ст. П. Василевъ (Характерни особености въ езика и стила на Ст. Михайловски. Сп. „Училищенъ прегледъ“, кн. 7, г. XXVI, стр. 1090), проф. М. Арнау-

довъ (Наченкитъ на Ст. Михайловски, сп. „Листопадъ, кн. I—II, 1929), Д. С. Миневъ (Ст. Михайловски за българската литература и писатели; сп. Листопадъ, кн. III, г. 1929). Въ „Учил. прегледъ“ (септ. 1929) проф. Арnaudовъ продължи и завърши своя етюдъ за Мих., започнатъ въ сп. „Листопадъ“. За Мих, като авторъ на драмата „Когато боговетъ се смѣятъ писа съгражданинътъ му — Д-ръ Хр. Тодоровъ въ сп. „Съвременникъ“ г. II (1922—23), кн. 3—4. Единъ отъ младитѣ ѝни писатели-философи излѣзе, наскоро следъ смъртъта му, съ позивъ въ печата, да се основе единъ кржеецъ отъ „интелектуели“ за изучаването на Михайловски. Хубава характеристика — некрологъ на Ст. Мих. написа писателятъ Ив. Грозевъ въ „Общъ Годишникъ на България за 1926—29 г.“ Твърде ценна ѝ студия върху характера на творчеството на Мих. паписа Никола Атанасовъ (въ сп. на Съюза на класнитѣ учители „Знание“ 1911—12 г.), която студия е препечатана въ сбирката му „Силуети на български писатели“ (София, 1916) подъ насловъ — „Желѣзнитѣ струни“. Като споменемъ и за почти забравенитѣ, а твърде интересни отзиви на Алеко Константинова за „Поема на злото“ и за първата частъ на *Novissima verba* (въ „Период. сп. на Кн. д-во, кн. 31 и 32—33, г. 1889—90) както и отзива на Д-ръ К. Кръстевъ за сжщата стихотв. сбирка (все тамъ кн. 35), ние ще имаме отбелѣзано комахай всичко писано у насъ за покойния поетъ-мислителъ.

Най-нова работа за Мих. е етюдътъ на пок. Василъ Пундевъ въ илюстрираната литерат.-историческа библиотека „Български писатели т. IV (Книгоизд. Факелъ, София 1929), дето е приведена и досежната литература.

Всички литературни критици и ценители, които сж писали за Михайловски съ познаване на личностъ и творчество, подчертаватъ съ пълно основание неговото единачество, неговата особеностъ и своеобразие, неговата неповторимостъ, и справедливо белѣжи поменатиятъ Викторъ Л. Тапие („L'Europe Centrale“, № 46 отъ 20. VIII. 1927 г.) за нашия поетъ: „Mais nul ne tiendra désormais la place qu'il occupait. Sa mort est un deuil pour l'esprit“.

Силата на Михайловски бѣше въ сатирата, а именно въ политико-обществената сатира, подадена главно въ обикнатата отъ него форма на диалогиченъ очеркъ.

(*récit dialogué, étude dialoguée*), за която форма той тъй красноречиво говори въ „пролегоменитъ“ къмъ своята книга *Отъ развала къмъ провала*. Като четете тѣзи „пролегомени“, вие сѣкашъ четете нѣкои отъ сатиритѣ на Ювенала, — особено първата отъ тия сатири. Изобличителъ на пороцитѣ въ обществения и политически животъ, Михайловски самъ се е считалъ за трибунъ, за български Ювеналъ, —

Роденъ съмъ азъ съ ужасната тази дарба — да намирамъ
 Калъ въ всѣко дѣно, ядъ задъ всѣко було да съзирамъ!
 Ситъ съмъ на всичко, — безъ да съмъ узналъ, що е желанье.
 Безъ да страдамъ — моето страданье е най-тежко!
 . . . О, има по-голѣмо зло — за сѣщество човѣшко —
 Отъ разочерване: то е безочарване!
 (Цитатътъ взетъ отъ Н. Атанасовъ — *Силуети*“, стр. 64).

Въ духа ми още отъ детинство блѣнове безбройни
 Гостуватъ: смѣлъ борецъ да станѣ, и за своя родъ
 Крѣвта си да пролѣжъ; грѣмовитъ трибунъ да станѣ,
 Чрезъ мощна рѣчь да ускорѣжъ културния въсходъ.

Съчинения т. I стр. 103.

И той наистина бѣше грѣмовитъ трибунъ и съ мощното си слово той наистина искаше да обнови духовно обществото и да ускори „културния му въсходъ“, като между друго му сочи и пороцитѣ.

Михайловски бѣше несравнимъ ораторъ, и безброй сж сказкитѣ и публичнитѣ речи, които той е държалъ въ столицата, провинцията и въ чужбина, все въ полза на желанята бързъ въсходъ на българщината. Може да се каже, че неговото устно социално-етическо и етико-политическо дѣло заема въ дейността и живота му не по-малко мѣсто и е отъ не по-малко значение отъ литературната му дейность.

Казахме по-горе, че Михайловски е изложилъ най-изразно своето литературно вѣрую въвъ встъпителнитѣ части на „Съчиненията“ си. Това вѣрую е въ пълна хармония съ неговия миргледъ, като мислителъ-моралистъ и „наставникъ на обществото“. За него литературата не е самоцель, а срѣдство. Формулата *изкуство за искусство* (*l'art pour l'art*) сиречъ, твърдението, че изкуството е едничка цель на изкуството, е, споредъ Мих., нелепость, е най-голѣмото отрицание на изкуството. Художникъ и поетъ, споредъ него, сж

творци на прекрасното, но на такова прекрасно, което се поставя въ услуга на доброто. Художникъ и поетъ сж моралисти, които говорятъ за морала не чрезъ увещание, а чрезъ образи. . . „да посѣва благото въ човѣшкия духъ е цель, цель единствена на всѣкакво изкуство“, казва нашиятъ поетъ — моралистъ (Съчин. стр. 14). „Животътъ на човѣчеството е животъ на сърдцето. . . поезията тълкува, възпроизвежда, величае, славослови живота на сърдцето“. Отъ друга страна пъкъ, за него „мисловната“ поезия е „една отъ най-могъщитѣ манифестации на лирическото творчество“. Но поезия на мисълта, това е едновременно и поезия на чувството — понеже „великитѣ мисли изхождатъ отъ сърдцето“ (Les grandes persées viennent du coeur — често цитувана отъ нашия поетъ мисъл на Вовенарга и Паскаля). Въ сжщото „Встѣпление“ къмъ Съчинения Мих. посвещава 3—4 стр. на любовната поезия, отъ каквата той ни остави неподражаеми образци въ „Бълг. сборка“ (г. 1914) подъ псевдонима Драгостинъ Др. Истровъ, поетъ ужъ род. въ 1885, а поч. въ 1913 г. Красноречивата пледоария въ полза любовната лирика, която Мих. е счелъ за нужно да направи въ своята изповѣдь въвв „Встѣплението“, е въ сжщность пледоария pro domo sua: поетътъ-моралистъ и религиозенъ мислителъ, като е почувствувалъ нужда да оправдае „любовния елементъ“ въ своята поезия, иска да каже, че тя не е несъвмѣстима съ духа и характера на неговото творчество и съ общия му свѣтогледъ. Тѣзи нежни любовни излияния, еднички отъ своя родъ въ нашата поезия, Мих. бѣше нареклъ въ „Бълг. сборка“ — Вѣчната минута; въ „Съчинения“ той печата такива подъ насловъ Когато всѣкой месецъ бѣше месецъ май.

Колкото се отнася до обществено-политическата философия на Мих., тя се свежда къмъ следнитѣ думи на Ювенала: „Quod sunt leges sine moribus, quod sunt mores sine fide? „(Що сж законитѣ, дето нѣма нравственостъ, що е нравственостъта, дето нѣма вѣра?). Въ безброй статии и сказки той повтаряше въ различни вариации тази основна мисълъ, този лайтмотивъ на своя общественъ мирогледъ. „Едно отъ най-голѣмитѣ заблуждения на политическитѣ и културнитѣ водачи, когато не сж на висотата на мисията си, е да мислятъ, че прогресътъ може да се присжди

чрезъ закони. Общиятъ редъ се преражда чрезъ вътрешно възпитание, а не съ закони. „Преди да промѣнимъ закона, трѣбва да промѣнимъ душитѣ, сир. нравитѣ“, казва Мих. съ думитѣ на Огюстъ Конта и Гюставъ льо Бонъ.

Той е първиятъ нашъ поетъ, когото вълнуватъ въпроситѣ за смисъла на битието и за целъта на живота, — първиятъ, когото занимаватъ висшитѣ проблеми на духа. Той първи се опитва „да намѣри едно задоволително решение на задачата за човѣшкитѣ земни и свѣрхземни сѣдбини“.

Етическиятъ мирогледъ на Мих. се основава върху християнския моралъ, върху християнската любовъ. Ето нѣколко негови сѣждения по този предметъ, които ярко характеризиратъ личността на нашия поетъ-моралистъ.

Всичката светостъ, до която може да се възвиши едно човѣшко сѣщество — опредѣля се съ една дума: добрина, Добрината е синтезъ на всички добродѣтели.

Богъ е любовъ — ето, съкратена въ три думи, християнската религиозна доктрина.

До Бога се издигаме — Бога откриваме — Бога завладѣваме — чрезъ силата на нашата любовъ, а не чрезъ обширността на нашитѣ знания.

Оня, който люби, е винаги по-велемоощенъ, по-велемждъръ отъ оня, който знае.

Който люби иска, — а който иска може. Вѣрата е любовъ всеобемна — и затова тя е сила всемогъща.

Вѣрата е повсеминутенъ възходъ; стълбата, по която става тоя възходъ, е любовъта.

Така, споредъ Мих., началото (принципътъ) на човѣшкото поведение се заключава въ личното усъвършенствуване, и то въ духа на християнската любовъ.

*

Стоянъ Михайловски имà незавидна сѣдба. Ако е имало нѣкога писателъ несподѣленъ отъ обществото, това бѣше той. Гледайки го студентъ, мраченъ философъ, язвителенъ мизантропъ, ние не можáхме да отгатнемъ, какво нежно сърдце туптáше задъ тая надменна осанка, задъ тоя винаги язвителенъ погледъ изподъ смръщени вежди. И въ последнитѣ си години той дълбоко чувствуваше тая усамотеностъ всрѣдъ обществото, При всичката сила и безпощадностъ на

изобличителното си слово, Мих. се отличаваше съ необикновена душевна отзивчивостъ и доброта. Подобно на мнозина корифеи на мисълта и на творчеството, той бѣше несравненъ събеседникъ. Неговото остроумие и силата на речта му омайваха тѣзи, които го слушаха, смѣхътъ му бѣше смѣхъ на благородно сърдце, широка душа, смѣхъ, който заразява.

На гледъ Мих. въ своитѣ съчинения малко говори за България. И дори името ѝ рѣдко се споменува. Между това той бѣше обхванатъ отъ постоянна тревога за бъдещето на България, — отъ постоянна „патриотическа“ тревога. Въ цѣлото му дѣло пламти огънятъ на висше родолюбие. Величието и културниятъ възходъ на България вдъхновява цѣлата му дейность. Въ частния си животъ Михайловски бѣше истински мждрецъ: скроменъ и съ умѣрени потребности и сръдства.

Ст. Михайловски бѣше много добъръ еленчанинъ; защото той обичаше родното си мѣсто и се гордѣеше, че е еленчанинъ. За него името еленчанинъ, като че ли бѣше олицетворение на почтеностъ, сериозностъ и дѣловитостъ, и той винаги се радваше да се вижда и срѣща съ свои съграждани. Спомняме си неговото появяване на първата забава-вечеринка, уредена отъ Еленското просвѣтно благотворително дружество, съ която се откриха еленскитѣ срещи въ София. Ние го окръжихме тогава съ почитъ и внимание и го помолихме да каже и той нѣколко думи по случай първата организирана обща среща на еленчани. Съ каква топлота говори тогава нашиятъ поетъ-философъ за споменитѣ си отъ родното мѣсто и за синовната си любовъ къмъ Елена!.. Останало ми е впечатление, че отъ думитѣ му вѣеше една набожностъ, бихъ казалъ, единъ мистицизмъ, който като че ли предвѣщаваше скорошно преселение въ вѣчността. И наистина, скоро Михайловски вече не бѣше между живитѣ.

Вѣчна му паметъ,

ГЕНЕРАЛЪ АЛ. КИСЬОВЪ.

Боеветъ при Елена и Златарица.

Ноемврий 1877 година.

Използувани извори:

1. Рапорта на началника на 9-а пех. руска дивизия, Генералъ Князь Святополкъ Мирски.

2. Донесението на началника на Еленския отрядъ, Генералъ Домбровски, за боя при Елена на 22. ноемврий. Военный Сборникъ 1878 год. кн. 3.

3. Рапорта на командующия 11-и корпусъ, Генералъ Деллинсгаузенъ, за действията отъ 13. ноемврий до 4. декемврий. Военный Сборникъ 1878 год. кн. 4.

4. Донесението на началника на 26-а пех. дивизия, Генералъ Малаковъ, за заеманието на Златарица на 24. ноемврий. В. Сборникъ 1879 год. кн. 3.

5. Донесението на началника на Бебревския отрядъ, Полковникъ Красовски, за боя при Ахметлии (Константинъ) В. Сборникъ 1878 год. кн. 4.

6. Боевата лѣтопись на 36-и пех. Орловски полкъ. Отъ Капит. Скварковски.

7. 13-и драгунски Орденски полкъ при Елена. Отъ Полковникъ Лермонтовъ. В. Сборникъ, 1880 г. кн. 11.

8. Четвърта стрелкова бригада задъ Дунава. Дѣлото при Елена. В. Сборникъ, 1881 г. кн. 7. Отъ И. С. Ивановъ.

9. Действията на армията на Сюлейманъ-паша по документитѣ на Турския воененъ сждъ отъ Е. У.—В. Сборникъ 7, 8 и 12 отъ 1879 год.

10. Действията при Елена и Златарица. В. Сборникъ, 1878 год. кн. 5 и 6. Отъ Л. Б. (Байковъ).

Походътъ на руситѣ презъ Балкана и освобождението на гр. Елена.

Следъ минаването на Дунава, Руската армия настѣпва южно отъ Дунава въ 4 колони, една отъ които, главната — тази на Великия Князь Николай Николаевичъ, — VIII корпусъ, се насочва къмъ Балкана и образува така наречената *Южна армия*. За разузнавание, предъ тази армия, 3 дни следъ минаването на Дунава, се формира авангарда на Генералъ Гурко въ съставъ: 10 $\frac{1}{2}$ дружини, 31 $\frac{1}{2}$ ескадрона, 32 орждия. Гурко получава заповѣдъ да настѣпи къмъ Търново и Севлиево, да разузнае мѣстността около тѣзи два града, а следъ това, съобразявайки се съ движението на VIII корпусъ, който го следва заедно съ $\frac{1}{2}$ на IV корпусъ, да заеме тѣснинитѣ (проходитѣ на Балкана).

На 25 юний авангардътъ заема Търново. Значението на града е твърде голѣмо и трояко: политическо — стара столица, економическо — центъръ; военно — вжзелъ на 4 прохода презъ Балкана: Шипченски, Тръвненски, Твърдишки, Сливенски, внѣ отъ които има още редица планински пѣтища и пѣтеки.

На 28 юний с. с. (10 юлий н. с.) отрядътъ на Ген.-Лейт. Гурко започва движението си къмъ Балкана. На 29 юний (с. с.) 9-и Киевски хусарски полкъ е насоченъ отъ Търново къмъ прохода Хайнъ-Боазъ. Сѣщия день се получава сведение, какво гр. Елена е заетъ отъ противника. За да се уясни положението въ тази посока (Елена—Османъ Пазаръ), е изпратенъ полковникъ Чернозубовъ съ 3 сотни казаки и 2 орждия. Тази малка колона заема Елена и Бебрево, обезоръжава населението и, не намирайки противникъ въ тази страна, следния день настига ядрото на колоната, следъ единъ преходъ отъ 80 км.

Руситѣ намиратъ Елена въ завидно благосѣстояние: градътъ е гиздаво застроенъ съ чисти двуетажни кѣщи, украсенъ съ всевъзможни плодни дървета и две хубави каменни църкви. Улицитѣ сѣ послани съ камъкъ и ношемъ

освѣтлявани съ петролни фенери. Въ града нѣма оная мизма, която често облѣхва Търново презъ лѣтнитѣ горещини.

На 10 юний с. с. останалата конница отъ авангарда — 14 ескадрона, 12 орджия—се насочва въ една колона къмъ Хаинъ-Боазъ, като се разполага на почивка вечерта при селата Долни Мостъ и Срѣдни Колиби. Тукъ се присѣдиняватъ и казацитъ на Полковникъ Чернозубова. На другия день движението продължава на югъ къмъ превала на прохода, който бива заетъ, а следъ това и Шипченския проходъ.

Три седмици следъ минаването на Дунава руситѣ владѣятъ вече два прохода на Балканитѣ, и пѣтътъ имъ е откритъ къмъ Цариградъ. Но несполучливитѣ боеве около Плѣвенъ и Стара-Загора задържатъ тѣхното настѣпление по на югъ. Отрядътъ на генералъ Гурко получава едно пасивно назначение — да брани проходите презъ Балкана. На 24 юлий (6 августъ) конницата минава обратно Балкана, съ изключение на единъ Донски казашки полкъ, който остава върху Срѣдния Гора, и 2 ескадрона драгуни — при Твърдица и Мъглишъ.

На 26 юлий (8 августъ) първа бригада отъ 9-а пех. дивизия отстъпва презъ Хаинъ-Боазъ, заема Хаинкѡйския проходъ (Х. Боазъ) и Елена—отъ начало само съ 34-и Сѣвски полкъ.

Въ Елена, следъ заминаването на казацитъ на Чернозубова, е изпратенъ, на 5 юлий, 13-и драгунски Орденски полкъ, подъ командата на Полковникъ Лермонтовъ.

Полкътъ минава Дунава на 29 юний въ състава на 13-а кавалерийска дивизия. На 3 юлий отъ Поликраище е насоченъ, съ 2 орджия отъ 20-а конна батарея, за Търново, а отъ тамъ — на 5-и с. м. — за Елена.

Полкътъ получава заповѣдь да заеме Елена и Бебрево, като избере, где да се спре и разузнава въ посока на Стара-Рѣка и Златарица.

Полкътъ следва така: 3-и еск. презъ Златарица и Бебрево, 1-и, 2-и и 4-и презъ св. Никола, Горния Боазъ Елена. 3-и еск. първи достига въ Бебрево, като авангардъ; другитѣ ескадрони, пристигнали въ Елена по това време, се готвятъ да се установятъ въ града. По донесение обаче отъ 3-и еск., че е нападнатъ при Бебрево отъ башибозукъ, 2¹/₂ екс. съ 2-тъ орджия трѣсъ отиватъ на помощъ. Отбиватъ противника и го преследватъ до Ахметлии (Константинъ.)

На 8 юлий разездитъ достигатъ презъ Стара Рѣка до Демиръ-Капу. Властитѣ въ Сливенъ бѣгатъ. Други разезди отиватъ по Твърдишкия пжтъ. Мѣстносттата постепенно е проучена на изтокъ и югъ до Балкана.

На 13 с. м. изпратенъ е прикомандированіятъ къмъ полка адютантъ на Военния министъръ, Полковникъ Миллеръ, съ разезда на Поручикъ Сундстремъ, да избере по-удобна позиция отъ тази при Беброво. Той се установява на Марянската позиция.

На 16 юлий полкътъ, като оставя 1 взводъ въ Бебрево, изпраща 2-и ескадронъ въ Златарица за връзка съ Кесарево (13 кавал. дивизия), премѣстя се при Марянъ съ 2¹/₂ екс. и 2 конни орждия. На 19 юлий въ състава на отряда влиза и 6-а българска опълченска дружина, около 350 человекъ.

Ежедневно се изпращатъ смѣсени летящи отряди да смиряватъ турцитѣ, които нападатъ и грабятъ българскитѣ села.

На 23 юлий сж избрани още 2 позиции: между Елена и Марянъ, другата ю. з. отъ града при с. Новачкини — на Твърдишкия пжтъ.

За охрана и наблюдение къмъ Твърдица въ Буйновци е оставенъ силенъ постъ, който праща разезди къмъ с. Мийковци, Игнатовци и Трашлиитѣ.

На 21 юлий 6-а дружина заминава за Габрово. Орденци съжаляватъ за раздѣлата си съ българската дружина, понеже българитѣ имъ оказвали твърде голѣма помощъ, като познавачи на мѣстносттата, на обичаитѣ на противника и отличаващи се като неоценими изпълнители на най-смѣлитѣ нападения, каквито сж тѣзи на 20 юлий при с. Кюрлюкъ, — 21 при Кашмахле, — на 23 юлий при Кюрдовци. Турцитѣ сж принудени да се държатъ по-спокойно и предпазливо. Мѣстното население формира нѣколко доброволчески чети подъ началството на Панайота Хитовъ, Жельо-войвода и др. Тѣзи чети сж използвани при носението на охранителната служба. Жельо-войвода заемалъ съ своитѣ хора една застава къмъ Черешовъ-дѣлъ.

Изглежда обаче че нашитѣ хора не сж били твърде стойки, и само, следъ като сж почнали да ги поставятъ подъ началството на нѣкой подофицеръ-драгунъ, който да ги обучава и държи подъ наблюдение, сж почнали да бждатъ по-полезни и по-сигурни.

Такава една чета подъ командата на подофицера Павлюкъ носи службата по охранение на дѣсния флангъ, като поставя постове дори къмъ с. Буйновци.

Вмѣсто 6-а българска дружина пристига въ Елена 34-и Сѣвски полкъ съ 4|9 и 5/14 батареи, който изпраща 4 роти при Марянъ, намѣсто заминалата българска дружина, и 3 роти при Новачкини. Началникъ на отряда при Елена е назначенъ Генералъ Борейша.

Предъ видъ нарастналата дързостъ на башибозука, на 7 августъ се предприема усилено разузнавание въ посока Бебрево—Стара Рѣка отъ 2 дружини Сѣвци съ 2¹/₂ еск. и 2 к. орджия, въ две колони — по долината и по хребета къмъ Девича Могила. Откриватъ при селото Ахметлии (Константинъ) два лагера съ около 5 дружини. Турцитѣ преминаватъ въ настѣпление и ги изтласкватъ до Бебрево. Развива се горещъ бой. Става нужда да се иска подкрепление отъ Елена. Турцитѣ спиратъ сами настѣплението си твърде на време: въ заряднитѣ ракли на руситѣ останали само по 5 снаряда. Вънъ отъ строя: 4 офицери и войници около 40.

Следъ тази рекогносцировка настава затишие, Избранъ е наблюдателенъ пунктъ с. з. отъ Долни Марянъ за оглеждане Бебревската когловина. Укрепена е добре Марянската позиция.

Отъ 13 августъ къмъ полка ее присъединява ескадронътъ отъ Златарица. Службата е уредена така: ¹/₂ ескадронъ въ Буйновци и Тодювци, 3 ескадрона — при Марянъ, отъ тѣхъ 1 ескадронъ дежуренъ, отъ който 1 взводъ заемалъ наблюдателенъ постъ при Бебрево, 1 единъ ескадронъ — предни постове при Марянъ, 1 ескадронъ почива на бивака.

Орденския полкъ взима участие при отбиването на нѣколко нападения. Презъ августъ—на 24 и 29, презъ септемврий—на 2, 9, 12, 24, 27, октомврий 1, 4, 21 31-и ноемврий 13 и 22,

Едно отъ сериознитѣ нападения е това на 12 септемврий. Нападатъ отначало черкези, а следъ това и пехота. За отбиването влиза въ действие и цѣлия драгунски полкъ и ротитѣ отъ Марянската позиция. Конницата има 4 убити и 6 ранени, а пехотата — 11 ранени.

Следъ повторнитѣ неуспѣхи при Плѣвенъ, при постоянния натискъ на Сюлейманъ паша при Шипка и угрозата на Мехмедъ Али отъ изтокъ — до пристигането на под-

крепления, руситѣ усвояватъ едно очаквателно поведение срещу своя противникъ. На западъ продължаватъ обкръжаването и наблюдението на Плѣвенъ, на изтокъ заематъ линиите на Ломъ срещу войскитѣ на Мехмедъ Али-паша, на югъ бранятъ проходите (Шипка, Хаинъ-Боазъ, Твърдица) срещу войскитѣ на Сюлейманъ-паша.

Турцитѣ, охрабрани отъ успѣхитѣ на Османъ-паша при Плѣвенъ, на Сюлейманъ-паша при Стара-Загора, получили подкрепления отъ Мала Азия, Египетъ, Македония и Албания, започватъ нападателни действия. Отъ изтокъ войскитѣ на Мехмедъ-Али действатъ къмъ западъ главно отъ Разградъ и Ески Джумая, гдето сж съсредоточени главнитѣ имъ ядра. Действията на Мехмедъ Али нѣматъ отпечатъкъ и замисълъ на една смѣла и решителна операция. Тѣ докарватъ частични успѣхи — турцитѣ изтикватъ на западъ рускитѣ войски, но тѣзи последнитѣ, въпреки това, спечелватъ нужното време, догде имъ пристигнатъ подкрепления.

Настѣплението на Мехмедъ Али въ посока на с. Чайръ, с. Драганово има за целъ да обходи рускитѣ позиции при Бѣла откъмъ югъ, да заплаши Търново и подаде рѣка на Сюлейманъ-паша, като ударътъ се нанесе въ мѣстото, гдето се споява армията на Престолонаследника (XIII корпусъ) съ XI-ия корпусъ. Но и това настѣпление не се развива съ пълна енергия и не се докарва до край.

Този ударъ на Мехмедъ Али въ посока на с. Чаиръ, на 9/21 септемврий, е придруженъ съ второстепенни действия отъ Османъ Пазаръ къмъ Елена, съ целъ да се отвлѣкатъ руски войски въ тази странична посока, и става причина за боя при с. Марянъ на 12/24 септемврий.

Боя при Марянъ на 12/24 септемврий.

Споредъ донесението на Генералъ-майоръ Домбровски, началникъ на войскитѣ при Елена, боятъ се развива така:

На 12/23 септ. въ 7^{1/2} ч. авангардътъ на Еленския отрядъ, установенъ при Марянъ, е атакуванъ отъ черкези и башибозукъ около 1500 души, които се опитватъ да заематъ позицията, атакувайки отъ двата фланга. Въ сжщото време около 1000 души се насочватъ къмъ дѣсното крило на отряда — при с. Буйновци. За отблъскване на противника се

използватъ 3 роти и 1 артилерийски взводъ, които заематъ селото Марянъ и прилежащитъ височини. Въ поддръжка оставатъ 2 роти, които общиятъ резервъ отъ Елена изпраща ежедневно на $\frac{1}{2}$ пътъ до Марянъ. Лѣвото крило на позицията, срещу което турцитъ насочватъ главния си ударъ, е бранено отъ 1 рота пехота и единъ артилерийски взводъ отъ 20-а конна батарея, единъ взводъ отъ 4-а батарея на 9-а артилер. бригада и единъ ескадронъ драгуни.

Атаката на противника срещу центъра, извършена съ голъма стремителностъ, е отбита блѣскаво отъ драгунитъ, които атакуватъ турцитъ въ коненъ строй и залавятъ едно знаме и коне. Въ дѣсно противникътъ успѣва да заеме окопитъ, изкопани отъ селянитъ за защита на селото имъ, но е отблъснатъ и принуденъ на отстъпление отъ една рота Сѣвци и единъ взводъ драгуни, които се спешватъ, за да взематъ участие въ боя.

Следъ единъ бой отъ 5 часа турцитъ отстъпватъ по цѣлата линия, преследвани отъ артилерийски огънь. Руситъ изгубватъ 3 драгуни и 1 войникъ отъ Сѣвския полкъ убити, 1 офицеръ, 7 драгуни, 10 войника отъ Сѣвския полкъ ранени. 8 коня ранени и 1 убитъ.

Загубитъ на турцитъ сж голѣми. Само презъ време на конната атака на драгунитъ иматъ 14 убити.

Следъ този неуспѣхъ частитъ на Сеадетъ Керай-паша се оттеглятъ къмъ Османъ Пазаръ.

Боятъ при Елена. Заеманието на града отъ турцитъ.

Следъ смѣната на Мехмедъ Али съ Сюлейманъ-паша и неуспѣшния бой на турцитъ при с. Черковна, този последниятъ, поради слабитъ срѣдства съ които разполага, усвоява поведението на Мехмедъ Али и не предприема никакви решителни действия противъ руситъ. Положението на Османъ-паша въ Плѣвенъ, обаче се влошава все повече и повече, следъ пълното окръжаване на укрепения лагеръ отъ руситъ и разширяване на действията имъ къмъ югозападъ и западъ.

Руситъ овладѣватъ Вратца, а на югъ тѣ се надвесватъ вече и надъ Софийското поле.

Поради това въ началото на ноемврий Сюлейманъ-паша получава заповѣдь да започне едни по-смѣли действия и на всѣка цена да помогне на Османъ-паша.

Започватъ се отначало редица разузнавателни боеве, каквато е и атаката на преднитѣ постове при Марянъ на 12 ноемврий.

Тѣзи срещи ставатъ все по-упорити и кръвопролитни. Най-после се развиватъ въ истински боеве, каквито сж тѣзи при с. Мечка, при Тръстеникъ, както и тоя при Елена.

Следъ неуспѣха на атаката срещу крайния лѣви флангъ на руситѣ, 14/26 ноемврий, при Мечка и Тръстеникъ, Сюлейманъ-паша решава да атакува веднага въ посока на Елена, отгдето водятъ два пътя за Търново, презъ Фидабей (с. Марийно) и Миндя.

Предполагайки, съ известно основание, че Престононаследникътъ, за да подкрепи своето атакувано лѣво крило, е оттеглилъ подкрепления отъ другитѣ участъци, той решава да атакува крайния дѣсенъ флангъ. Чести разузнавания сж били извършени отъ турцитѣ за подготовка на това действие, било съ части насочени отъ Османъ Пазаръ, било съ такива насочени презъ Балкана, отъ Твърдица и Сливенъ.

Проектътъ за настѣпление къмъ Елена се излага отъ Сюлейманъ-паша предъ Военния министъръ (Каймакама на Сераскерията) въ писмото му отъ 2-и ноемврий, когато по поводъ на едно съобщение отъ Реуфъ-паша, че Османъ-паша е излѣзълъ отъ Плѣвенъ, се обсъжда планътъ, какъ да му се помогне откъмъ западъ презъ Севлиево и Ловечъ и отъ изтокъ презъ Елена и Габрово. Разрешение да действува въ посока Елена — Търново му се дава на 6 ноемврий, като му се препоръчва да влѣзе въ разбирателство съ Реуфъ-паша и Мехмедъ Али-паша.

Движението на турскитѣ войски къмъ Елена почва на 8 ноемврий. Сюлейманъ успѣва да съсрѣдоточи при Ахметлии 24 дружини, подъ началството на Фуадъ-паша, съ които готви напада си срещу руситѣ при Елена, силитѣ на които оценява на една дивизия.

Съ проявеното желание на турцитѣ да изтласкатъ руситѣ отъ Марянъ, Еленскиятъ отрядъ и авангардътъ му сж постепенно засилвани.

Къмъ Еленския отрядъ е изпратенъ още единъ полкъ—36 Орловски—отъ 2-а бригада на 9-а пех. дивизия. Началникъ на отряда става командирътъ на бригада, Генералъ Домбровски.

36 Орловски п. полкъ, следъ сниманieto му отъ Шипка, въ началото на ноемврий, е премѣстенъ презъ Дръново около с. Фидабей и Плаково. По сщщото време пристига и Ново-назначения командиръ на полка, Полковникъ Клевезалъ. На 10 ноемврий, полкътъ е премѣстенъ въ Елена. По пътуването и пристигането на полка въ Елена намирамъ следнитѣ бележки:

„Тежъкъ и лошъ пътъ отъ мѣнастиря Св. Илия до Св. Никола — планинска мѣстность и вѣковна гора. Отъ Св. Никола до Елена — тѣсенъ шосиранъ пътъ, отъ едната страна висока скала, отъ другата стрѣменъ брѣгъ къмъ буйна рѣка. При входа въ града — музиката на 13 Орденски полкъ, всрѣдъ града — Сѣвския полкъ — и цѣлиятъ градъ е по главната и съседнитѣ улици. Нѣколко триумфални арки съ цвѣта и надписъ „Да живѣе Царъ Александъръ“. (Споредъ бойната лѣтопись на 36 п. Орловски полкъ).

На другия день Полковникъ Жиржински, командирѣтъ на 34 Сѣвски полкъ, началникъ на позицията при Елена, запознава офицеритѣ отъ Орловския полкъ съ позицията при града. Тя се простира отъ изхода на Златаришкия проходъ отъ с. и. къмъ ю. з. до къмъ колиби Чемшири, раздѣлена на две отъ малка пълноводна река. Дѣсната ѣ часть е по-равна и обширна. Предъ центъра е отдѣлна височина.

Позицията е заета: дѣсния флангъ 1-ва друж. Орловци и 3 роты Сѣвци, центъра и лѣвия флангъ — 2-а дружина Орловци — съ 2-а стрелкова рота на крайния лѣви флангъ при с. Расповци, въ подножието на височинитѣ; 3-а Орловска дружина — общия резервъ, е разположенъ въ града.

Позицията е твърде широка, командва се отъ височини къмъ противника, покрита съ храсталаци и селца, дѣсния флангъ — откритъ.

Ежедневно се назначава дежурна дружина, която първа да се притече на помощъ на Сѣвцитѣ при Марянь.

Единъ преденъ отрядъ заема позиция при с. Марянь, на 9 км. източно отъ Елена. Тази позиция прегражда пътя отъ Сливенъ и Котелъ и е първата съпротивителна линия на руситѣ.

Марянската позиция се състои отъ височинитѣ по лѣвия брѣгъ на Марянската река при с. Марянь. Тѣзи височини въ общия си видъ представляватъ едно плоско възви-

шение, Джбравата, покрито намѣста съ гора и храсталаци, отъ което се представя добъръ кръгзоръ къмъ изтокъ. Сев. и. отъ селото Марянъ на дѣсния брѣгъ на рѣката се намира едно друго възвишение, което превишава височинитѣ на лѣвия брѣгъ. Ако въ позицията се включи и възвишението ю. з. отъ с. Руховци, тя става твърде обширна и за заемането ѝ сж необходими по значителни сили.

На 13-и ноемврий около 1000 души турци настѣпватъ откъмъ Стара Рѣка къмъ Мийковци, Игнатовци, Трашлиитѣ, запалватъ тѣзи села, закалватъ нѣколко българи и отвеждатъ 2000 глави добитѣкъ. Тѣ говорятъ, че се готви нападение на Елена отъ дѣсния флангъ — презъ тѣзи села.

На 14 и 15 турцитѣ отъ тѣзи села отстѣпватъ къмъ Стара Рѣка и Сливенъ. Разузнаването донася, че пѣхтѣтъ къмъ Твърдица е непроходимъ отъ нападалитѣ дървета, обаче този къмъ Стара-Рѣка, Сливенъ и Котелъ е удобенъ и добре поддържанъ.

На 17 ноемврий, преднитѣ постове при Златарица, които се заематъ отъ части на 11-ия корпусъ, сж изненадани отъ черкезитѣ и прогонени отъ позициитѣ си. Турската пехота ги заема и се затвърдява, обаче, атакувана отъ 42-и полкъ, тя е отблъсната и прогонена.

Следъ два дни черкезитѣ успѣватъ за още по-късо време (само за нѣколко часа) да прогонятъ рускитѣ предни постове при Ново Село.

Сюлейманъ-паша е могълъ да се убеди отъ тѣзи разузнавателни нападения, че Търново, централно мѣсто, гдето се спояватъ източниятъ и южния фронтъ, е твърде слабо заето. Той може да се надѣва, че следъ като смаже слабия отрядъ при Елена, ще може лесно да достигне до Търново, въ тила на корпуса на Генералъ Радецки при Шипка, да принуди този последния да напустне прохода, следъ което да привлече къмъ себе си турскитѣ войски, които отъ толкова дълго време стояха приковани предъ прохода.

Следъ това, съ всички събрани войски, да подаде рѣка на Османъ-паша и го улесни въ негова излазъ отъ клопката, въ която самъ се бѣ затворилъ и която заплашваше да стане неговъ гробъ.

Но неговитѣ намѣрения не отиватъ толкова далечъ, той иска само да привлече къмъ себе си повече руски войски и

съ това да облекчи и улесни излизанието на Османъ-паша отъ Плѣвентъ.

За да улесни своитѣ действия, той изпраща, въ качеството си на главнокомандующъ, заповѣдь на Мехмедъ Али-паша, да атакува Генералъ Гурко и да настѣпнѣ къмъ Ловечъ. Изглежда, обаче, че Мехмедъ Али не е погледналъ достатъчно сериозно на това искание на Сюлейманъ-паша и не предприема нищо, въпрочемъ положението, въ което се намиратъ неговитѣ войски, не позволява никакви по-предприемчиви действия.

На 18 ноемврий къмъ Ахметлии е забелязана верига всадници съ пехотна верига. Тѣ настѣпватъ къмъ Марянската позиция и се отдалечаватъ по-късно, следъ като по тѣхъ е откритъ артилерийски огънь.

Презъ нощта на 18 срещу 19 при Ахметлии сж забелязани бивачни огньове съ фронтъ $\frac{1}{2}$ —1 верста, неприятелскитѣ биваци се охраняватъ отъ много гъсти постове.

На 19 ноемврий Полковникъ Лермонтовъ съ подполковникъ Веригинъ забелязватъ 2 бивака при Ахметлии съ около 6000 души.

На 20 ноемврий отъ Острецъ при Трашлиитѣ сж забелязани огньове, презъ деня тукъ се появяватъ турски резезди.

Отъ всички тѣзи разузнавателни нападения, както и отъ направенитѣ наблюдения къмъ Ахметлии, руситѣ въ Търново сж предупредени за готвящото се решително нападение и взиматъ необходимитѣ мѣрки за неговото отбивание, но тѣ групиратъ силитѣ си повечето източно отъ Търново, като оставятъ посоката къмъ Елена-Марянъ, на крайния дѣсенъ флангъ, сравнително по-слабо заета.

Тѣй че когато Сюлейманъ-паша успѣва да събере на 21 декемврий при Ахметлии, на 17 км. отъ Елена, 20000 души пехота, 8000 души черкези и башибозукъ, 20 орджия, т. е. цѣлия корпусъ на Фуадъ-паша, руситѣ сж изненадани по отношение на готовността си да отбиятъ съ успѣхъ това нападение въ тази страна.

Къмъ 22 ноемврий войскитѣ, натоварени съ защитата на Търново подъ началството на командира на 11 арм. корпусъ, Генералъ Деллинсгаузенъ, сж разположени:

а) На Османъ Пазарския пѣтъ, началникътъ на 11 пех. дивизия, Генералъ Ернротъ. На позиция при Кесарево,

Джулюница и Ново Село 41 пех. Селигински полкъ, три дружини, 6-а батарея отъ 11-а артил. бригада, 1-и и 2-и взводъ отъ 20-а конна батарея, 1-и дивизионъ отъ 13-и хусарски Нарвски полкъ, 1-и дивизионъ отъ 13-и улански Владимирски полкъ, 2 сотни отъ 13-и Донски каз. полкъ, всичко: 3 дружини, 12 орджия, 4 еск., 2 сотни.

Въ частенъ резервъ задъ тѣзи позиции при с. Лѣсковецъ, Долня Орѣховица, Арбанаси: 2-а бригада отъ 11 пех. дивизия, 43 пех. Охотски полкъ, 44 п. Камчатски п., 1, 2, 3, и 4 батареи отъ 11-а артил. бригада, по единъ дивизионъ отъ 13 улански Владимирски и 13 гусарски Нарвски полкове, 6-а Донска каз. батарея, една сотня отъ 13-и Донски каз. полкъ, всичко: 6 друж., 38 орджия, 4 еск. 1 сотня.

На позиция при Златарица, Подполковникъ Мацкеевичъ: 2-а друж. отъ 42 пех. Якутски полкъ, 1 взводъ отъ 5 батарея на 11 артилер. бригада, една сотня 13 отъ Донски каз. полкъ, всичко: 1 друж., 2 оржд., 1 сотня.

Въ частенъ резервъ, задъ тѣхъ при с. Мерданя и Драгижево, Полковникъ Красовски: 1-ва и 3-а друж. отъ 42 пех. Якутски полкъ, три взвода отъ 5-а батарея на 11 артил. бригада, всичко: 2 друж. 6 орджия.

На Шуменския пѣть—началникътъ на 26 пех. дивизия, Генералъ Малаховъ, при Чаиръ, Водица, Ковачица, Посадица — 26-а пех. дивизия, 26-а артилер. бригада, 1-а бригада отъ 11 кавал. дивизия, 18-а кон. батарея, всичко 12 друж., 54 орджия, 8 ескадрона.

На Хаинкѡйския пѣть — командирътъ на 33 пех. полкъ Полковникъ Громонъ, при с. Паровци—33 пех. Елецки полко, 6/9 батарея, една план. батарея, 2 сотни отъ 23 каз. Донски полкъ, всичко:—3 дружини, 16 орджия, 2 сотни.

На пѣтя за Елена. Генералъ Домбровски.

Предния отредъ при Марянъ, Полковникъ Лермонтовъ, първа и 3-а друж. отъ 34 Сѣвски пех. полкъ, два взвода отъ 4 батар. на 9-а артил. бригада, единъ взводъ отъ 20 к. батарея. 1, 2 и 4 еск. отъ 13-и драгунски орденски п., или всичко: 2 дружини, 6 орджия, 3 еск. Въ страниченъ отредъ при Новачкини: 3 роти отъ Сѣвския полкъ, 3-ия взводъ отъ 4 батар. 9 арт. бригада, 3-и еск. отъ 13 драг. орденски полкъ, всичко: 3 роти, 2 орджия, 1 еск.

Главни сили при Елена: командирѣтъ на 34 п. полкъ Полковникъ Жиржински, 36 пех. Орловски п., две роти отъ 34 пех. Сѣвски п., 3-а рота отъ 14-а друж. на 4 стрел. бригада, по единъ взводъ отъ 4/9 бат., 5/9 и 5/14* батарея, всички: 3 друж., 3 роти, 18 орджия.

Частенъ резервъ при Фидабей (Марийно), Присово и Търново. 4-а стрелкова бригада — 4 дружини.

На 1 ноемврий тази бригада напуска Шипка. Нощува въ Габрово, на другия день въ Дръново, на следния отъ Дръново за Присово. Тукъ бригадата се разполага: 13-а дружина въ Търново, 14 и 15 при Присово, 16 — Фидабей. При Присово е и 5-а батарея отъ 9 артил. бригада. Бригадата е на нѣколко пѣти предупредена да бѣде готова при първи знакъ да потегли въ помощъ на Елена или къмъ Хаинкѡйския проходъ.

Следъ нападението на турцитѣ на 13 ноемврий въ посока на Марянъ, премѣстена е 14-а дружина при Плаково отъ Присово.

На 20 ноемврий за Елена е изпратена 5 батарея отъ 9 арт. бригада съ 3/14 рота на Капитанъ Кобиляковъ, за да смѣни 5/14 батарея. Тази именно рота взима участие въ боя при Елена.

На 21 ноемврий въ Елена пристига началникѣтъ на 9-а дивизия, Генералъ-Адютантъ Князь Святополкъ Мирски, съ намерение да остане тукъ, догде се разясни положението. По случай неговото пристигане двата полка му устройватъ тържествено посрѣщане и до късно презъ нощта се веселятъ. Много отъ Сѣвцитѣ пристигатъ на позицията при Марянъ, на разсѣмване, когато вече първитѣ топовни гърмежи се зачуватъ.

Боятъ на Марянската позиция.

Драгунитѣ още презъ нощта на 21|22 ноемврий откриватъ нови голѣми бивачни огньове при Ахметлии (Константинъ).

* Споредъ Полковникъ Лермонтовъ, тази батарея дохожда въ Елена заедно съ Сѣвския полкъ още на 21 юлий. Сѣщото се вижда и отъ донесението на Генералъ Домбровски за боя на 12 септемврий, въ което се казва, че на позицията при Марянъ е и единъ взводъ отъ 5/14 батарея.

Споредъ И. С. Ивановъ 5/9 батарея е изпратена въ Елена съ 1-а рота отъ 14-а стрелкова дружина на 14 ноемврий. Споредъ бойната хроника на 36 пех. Орловски полкъ, съ полка не пѣтува тази батарея.

Охотници искатъ да се приближатъ до турскитѣ биваци, но не успѣватъ да проникнатъ. Числото на огньоветѣ пораста твърде много. Чува се шумъ отъ кола — вѣроятно артилерия се движи.

Марянската позиция заематъ: 3-а дружина Сѣвци въ селото, 1-а друж. съ 1-ви, 2 и 4 еск. и 6 орджия на позицията, — 3-и еск. е при Буйновци. Въ случай на тревога: 2 роти заематъ окопа срещу Марянь, — 2 срещу Чакалитѣ, по единъ ескадронъ на двата фланга, единъ еск. съ щандарта — въ резервъ; въ втора линия оставатъ 6 роти.

На 22 ноември (5 декември н. с.) на разсѣмване взводътъ пехота съ разездъ отъ 10 драгуни не е допуснатъ да заеме поста при Бебрево, Турцитѣ настѣпватъ въ гѣсти вериги.

Руситѣ се развърщатъ: Задъ дѣсния флангъ е изпратенъ 1-иятъ ескадронъ, задъ лѣвия — 2-ия, съ $1\frac{1}{2}$ отъ 4-ия. Четири орджия отъ 4|9 батарея заематъ позиция — дветѣ конни орджия оставатъ въ резервъ.

Въ 6 ч. 30 пр. пл. въ Елена чуватъ първомъ два топовни истрела откъмъ Ахметлии и скоро следъ това отъ преднитѣ постове донасятъ, какво турцитѣ настѣпватъ въ гѣсти маси откъмъ Бебрево и Чакалитѣ къмъ Марянската позиция.

При пързитѣ топовни гърмежи, руситѣ заематъ окопитѣ си и се приготвятъ да срещнатъ противника. Една гѣста верига отъ турски пехотинци се показва по гребена на височинитѣ срещу центъра и лѣвия флангъ на позицията при Марянь. Тази верига е поддържана и отъ силни колони черкези на коне. Скоро следъ това една турска далнобойна батарея отъ 12 орджия и нѣколко планински орджия заематъ позиция на височината срещу центъра на руската позиция и откриватъ огънь. Сѣвцитѣ посрѣщатъ смѣло турцитѣ и отъ своя страна откриватъ огънь по цѣлия фронтъ.

Полковникъ Лермонтовъ, преценявайки че турцитѣ насочватъ удара си срещу лѣвия му флангъ, насочва срещу Долни Марянь 4 роти и 2-тѣ конни орджия отъ резерва.

Численото надмощие на турцитѣ е голѣмо. Скоро едно отъ орджията на лѣвия флангъ е подбито, ротитѣ почватъ да отстъпватъ, следъ като сж понесли голѣми загуби. Отъ 1-и еск. на дѣсния флангъ се получава донесение, какво против-

никътъ съ голѣми сили се насочва въ обходъ на дѣсния флангъ презъ Буйновци.

Турцитѣ отблѣскаватъ Сѣвцитѣ и навлизатъ въ позицията. На дѣсния флангъ тѣ сж срещнати съ картеченъ огънь отъ двѣ орджия. На лѣвия флангъ отстѣпващитѣ две орджия сж спрени отъ Полковникъ Лермонтова и откриватъ наново огънь.

Виждайки лошото положение — загубитѣ на Сѣвцитѣ сж грамадни (убитъ е и Подполковникъ Улагай)—Полковникъ Лермонтовъ изпраща своя ординарецъ Поручикъ Фонъ Кубе въ Елена съ молба — по-скоро да се изпратятъ подкрепления. Поручикътъ срѣща на половинъ пѣтъ до Елена, при моста, дружина Орловци на чело съ Полковникъ Клевезалъ. Дружината продължава пѣтя си бѣгомъ.

Спешенитѣ драгуни се мжчатъ да задържатъ по фланговетѣ настѣпленieto. Но ротитѣ, потърпѣли твърде голѣми загуби, останали безъ офицери, продължаватъ да отстѣпватъ.

Въ това време пристига Орловската дружина. Орловци правятъ незабравимо впечатление по своята смѣла, самоуверена стѣпка, светнали очи, горда стойка.

„Защо да се отстѣпва, казва полковникъ Клевезалъ, ние ще поправимъ работата“.

1-а Орловска дружиния е била дежурна. Щомъ се зачуватъ арт. гърмежи, тя се строи и веднага трѣгва и следва почти бѣгомъ, като изъ пѣтя отдѣля 3-та рота за охрана на лѣвия флангъ.

Взводътъ отъ к. батарея наново заема позиция, за да подържа тѣхната контъръ-атака. Къмъ тѣхъ се присѣдиняватъ частъ отъ отстѣпващитѣ Сѣвци. Турцитѣ сж успѣли вече да навлязатъ въ бивака и заематъ землянкитѣ.

Полковникъ Клевезалъ оставя 2-ра рота за прикритие на орджията, а съ другитѣ 3 роты се хвърля, безъ изстрелъ, въ атака срещу турцитѣ. Въпреки грамадното си числено превъзходство, изненаданитѣ турци сж повърнати къмъ рѣката, а тѣзи, които сж проникнали изъ землянкитѣ — довършени съ щикове. Ротитѣ ги преследватъ презъ рѣката, навлизатъ въ Руховци, и излизатъ на източния му край. Тукъ тѣ сж срещнати отъ гжсти маси турска пехота и въ флангъ отъ черкези.

Противникътъ почва да окръжава изморенитѣ Орловци.

Повечето отъ тѣзъ сж ранени и избити. Въ тѣхно число е и Полков. Клевезалъ, раненъ въ гърдитѣ и въ краката. Само Пряпорчика Скуляки съ 20 человекъ успѣва да си пробие пжть съ щиковетѣ. Попадатъ въ плѣнъ Полков. Клевезалъ и щабсъ-капитанитѣ Розовъ и Домбровски, Пряпорчикъ Сотски.

2-а рота, прикрытие на орджията, страда силно отъ огъня на турцитѣ, конетѣ на орджията и прислугата сж избити, батареята отстѣпва къмъ Елена. Ротата остава на позиция, при нея сж полков. Линдстремъ, Майоръ Базилевичъ, Поручикъ Жане и Подпор. Чудновски. Къмъ лѣвия флангъ на ротата почватъ да прибѣгватъ стрелци, това сж турци, които заематъ една горичка срещу лѣвия флангъ на ротата, на 300 кр. и откриватъ огънь. Ранени сж полков. Линдстремъ и Майоръ Базилевичъ. Къмъ 10 ч. срещу ротата настѣпва цѣла турска дружина. Ротата я допуска на 100 кр. и дава залпъ. Цѣлата дружина спира и залѣга. Ротата едва успѣва да даде втори залпъ и се появява втора дружина, а и по фланга продължаватъ да я обхождатъ стрелци. Въ 10½ ч. ротата се разсипва въ верига и крачка по крачка почва да отстѣпва.

Къмъ 12 ч., кога турцитѣ откриватъ огънь съ далнобойнитѣ си орджия по града, ротата влиза въ Еленската позиция на крайния дѣсенъ флангъ, въ съставъ 38 человекъ, като изгубва и младшия си офицеръ, Пор. Москалевъ.

Сжщата участъ постига и 3-а рота отъ Орловския полкъ. Достигайки Марянската позиция, ротата прѣска 1 взводъ въ верига и настѣпва презъ хрсталака, догде излѣзе на открито. Тукъ тя е срещната отъ турскитѣ маси и търпи голѣми загуби. Убитъ е единъ отъ първитѣ ротния к-ръ Капитанъ Рознатовски, командването на ротата поема Пряпорчикъ Николски. Ротата е принудена да отстѣпи. Убити сж Пряпорчикъ Николски и всички подофицери, — на Еленската позиция се връща съ 32 человекъ.

Спешенитѣ на лѣвия флангъ драгуни, подъ началството на Майоръ Калантаевски, въпрѣки получената заповѣдь за отстѣпление, продължаватъ да се държатъ. Следъ като заповѣдта е повторена и отъ Майоръ Кардашевски, к-ръ на 2 дивизионъ, — възсѣдатъ и почватъ да отстѣпватъ. Но правия пжть за Елена е заетъ вече отъ турцитѣ. Тѣ сж принудени да минатъ въ дѣсно и по стрѣмния брѣгъ се спускатъ въ Киллѣжевци.

Презъ това време Генералъ Домбровски, известенъ за катастрофата при Марянъ, изпраща своитѣ свободни части отъ резерва: 3 роти Орловци, 3-а рота отъ 14 стрелкова дружина и 2 оръжия отъ 5|14 батарея.

И тѣзи части сж насочени въ усиленъ маршъ къмъ Марянъ.

Хората оставятъ ранци, кожуси, сумки, за да отиватъ по-бързо.

На половинъ пѣтъ до Марянъ тѣ срѣщатъ отстъпващитѣ защитници и попадатъ въ сферата на неприятелския огънь.

Полковникъ Жиржински, командиръ на Сѣвския полкъ, поема началството на отряда. Въодушевени отъ полковника, войницитѣ се хвърлятъ още единъ пѣтъ въ атака срещу турцитѣ, линията на които се огъва и отдръпва назадъ.

Но какво може да направи храбростта на шепа герои срещу грамадното численно надмощие на турцитѣ, срещу новитѣ и прѣсни части, съ които Фуадъ-паша поддържа боя. Заобиколенъ отъ всички страни и подавенъ подъ численото превъзходство на противника, Марянскиятъ отрядъ е принуденъ наново да продължи отстъплението си, като всѣка педа земя предава следъ упорита съпротива. На обѣдъ отрядътъ е отхвърленъ напълно въ Елена.

Една отъ ротитѣ, които се прибиратъ последни отъ Марянската позиция на Еленската, е и 3-а рота отъ 14-а стрелкова дружина, която съ своето храбро държание въ боя допринася твърде много за по-спокойното отстъпление на Марянския отрядъ. Тази рота изгубва ранени всичкитѣ си офицери: Ротниятъ командиръ Капитанъ Кобиляковъ и младшитѣ офицери Поруч. Костанду и Подпор. Шулцъ. На Еленската позиция тя пристига подъ командата на фелдфебеля Гончаренко.

Генералъ Домбровски е събралъ всички отдѣлни малки части и постове, прѣснати изъ околността, за да не бждатъ отрѣзани и унищожени. Отъ Новачкини е притегленъ страничния отрядъ и заема дѣсния флангъ на позицията при Елена.

Ескадронитѣ отъ Марянъ пристигатъ на главната позиция при Елена на лѣвия флангъ, срещу изхода на Марянското дефиле. При тѣхъ се спиратъ групи отстъпващи.

Едва сж се спешили и закрили, по Марянский пжть се показватъ черкези.

Следъ черкезитѣ се показва пехотата. Драгунитѣ откриватъ огнь и я задържатъ известно време.

Боятъ при Елена.

Позициитѣ при Елена сж добре укрепени отъ по-рано. Руситѣ сж смѣтали да окажатъ продължителна съпротива. Тѣ иматъ тукъ 7 здрави, неразстроени още отъ боя роти отъ Орловския, и 5 — отъ Севския полкъ, които заематъ първата линия окопи; частитѣ, които отстъпватъ отъ Марянъ, заематъ къмъ 12 ч. отзадъ втората линия. Височинитѣ въ лѣво сж заети съ 9 орджия, тия въ дѣсно — съ 15 орджия.

Още въ 10 часа Сюлейманъ-паша е насочилъ части презъ планинската мѣстностъ между Елена и Златарица, да заематъ и прѣсекатъ пжтя на рускитѣ войски отъ Елена къмъ Златарица.

Когато Марянскийятъ отрядъ е напълно отблъснатъ къмъ Елена, той заповѣдва на войскитѣ отъ своето лѣво крило (настъпилитѣ откъмъ Мийковци), да обходятъ Елена отъ къмъ югъ и пресѣкатъ прѣкия пжть отъ Елена презъ село Яковци за Търново, та по този начинъ да обкръжи напълно руситѣ.

Обходното движение на турцитѣ къмъ югъ е забелязано своевременно отъ руситѣ, и Генералъ Домбровски изпраща 3-тѣ ескадрона отъ 13-я драгунски полкъ съ 2 конни орджия срещу турскитѣ части и черкези, които се насочватъ къмъ негова тилъ.

Турцитѣ въ 11 часа откриватъ огнь съ орджията си отъ височината въ лѣво отъ пжтя за Беброво. На дѣсния флангъ мѣстото на 1-а Орловска дружина е заето отъ 3-а дружина на Орловския полкъ. За охрана на дѣсния флангъ — заемане близкитѣ височинки и колиби — сж изпратени 10-а Орловска и една Севска рота. Централната височина е заета отъ 8-а и 3-а стрелкови роти — Пор. Орловъ и Пор. Дружининъ. Къмъ 10¹/₂ ч. по заповѣдь на началникъ щаба на 9-а дивизия, полк. Фонъ Рабъ, дветѣ роти се хвърлятъ въ контра-

атака на приближаващия се противникъ; отначало тѣ изтласкватъ първитѣ турски вериги, но, срещнати съ силенъ огънь, спиратъ, а по-късно сж принудени да отстъпятъ къмъ Елена. Турцитѣ постепенно заематъ Чуката. Къмъ 1 ч. сл. пл. боятъ е въ пълень разгаръ по цѣлия фронтъ около Елена.

Обходното движение на турцитѣ откъмъ югъ почва да се очъртава, срещу дѣсния руски флангъ се развърща турската пехота и настѣпва, подкрепена отъ огъня на 6 планински орджия. Сюлейманъ-паша дава нова заповѣдь за по-смѣло движение напредъ. Настѣплението започва съ по-голяма стремителностъ по цѣлия фронтъ, подкрепено съ силенъ артилерийски огънь отъ 18 орджия, който прави грозни праздини въ рускитѣ редове.

Въ 2 часа колоната, която обхожда откъмъ Златарица, заема височинитѣ северно отъ града и съ 4 орджия взима подъ фланговъ огънь рускитѣ позиции.

Лѣвиятъ флангъ се заема отъ 2 дружини Орловци—3-а стрелкова и 5, 6 и 7-а орловски роти. Тукъ сж Подполковникъ Куницики, к-рътъ на дружината, и Капит. Никифоровъ. Благодарение на тѣхнитѣ усилия всички турски атаки до 2¹/₂ часа сж отбити. Следъ това дружината по заповѣдь отстъпва.

Рускитѣ роти оредяватъ все повече и повече. Петъ отъ орджията на лѣвия флангъ, заедно съ раклитѣ си, оставатъ безъ коне; 4 отъ орджията на дѣсния флангъ губятъ ³/₄ отъ своитѣ впрегове, две отъ тѣзи орджия (отъ ⁴/₉ батарея), които действатъ по крайния дѣсенъ флангъ — оставатъ безъ прислуга. Поручикъ Перлинъ, който ги командва, успѣва въ продължение на дълго време да използва за прислуга при орджията пехотинци, докато му оставатъ само 3 коня, съ които, разбира се, не може да откара орджията си. На изоставенитѣ орджия сж взети затворитѣ, но и тѣ попадатъ въ ржцетѣ на турцитѣ, — всички носачи сж отбити при отстъплението.

Докато рускитѣ редове се топятъ и оставатъ безвъзвратно оредѣли, турцитѣ вкарватъ все повече нови части. Сюлейманъ-паша, чувствувайки, че победата този пътъ не ще му убѣгне, вкарва въ действие всичкитѣ свои резерви, за да привърши обкръжаването на Елена.

Въ 2¹/₂ ч. турцитѣ насочватъ главното си усилие срещу дѣсния флангъ на руситѣ. Въ гжсти маси, безъ да об-

ръщатъ внимание на огъня на руситѣ, тѣ настѣпватъ съ явно намѣрение да обходятъ дѣсния флангъ и да обкржватъ руситѣ. Въ 3 ч. Генералъ Домбровски дава заповѣдъ за отстъпление и на дѣсния флангъ.

Отстъплението на войскитѣ отъ дѣсното крило, които трѣбва да минатъ презъ града, е много мжно и бавно. Турцитѣ сж заели вече баиритѣ ю. з. отъ града и кжщитѣ край главната улица, по която става отстъплението, и стрелятъ по руситѣ. Улицитѣ сж задрѣстени отъ кола, хора, добитѣкъ, трупове. Отстъпление на частитѣ отъ лѣвия флангъ, което започва въ 2¹/₂ ч. сл. пл. и се извършва между града и Чуканскитѣ височини, е по-лесно.

Съ пристигането си на Еленската позиция, Полковникъ Лермонтовъ получава отначало заповѣдъ да остане съ два ескадрона за прикритие на артилерията. Тукъ ескадронитѣ търпятъ сериозни загуби. Полковникъ Лермонтовъ, като забелязва, че противникътъ обхожда дѣсния флангъ и тамъ се показватъ черкези, изпраща на крайния дѣсенъ флангъ при 2-тѣ орджия, остѣпили отъ Новачкини — 1-ия ескадронъ, а 2-ия ескадронъ отдрѣпва и поставя по-близо до града срещу Острецъ, гдето противникътъ събира силни пехотни колони и кавалерия.

Турцитѣ презъ околнитѣ височини насочватъ обходнитѣ си колони въ тила на руситѣ къмъ пжтя за Йовковци. Генералъ Домбровски праща заповѣдъ, драгунитѣ да прикриватъ фланга. Полковникъ Лермонтовъ излиза за наблюдение на баиря надъ „Горни край“, извиква и спешава на баира 1 и 2 еск., — коноводитѣ подъ прикритие на полусек. отъ 3 и 4 еск. Започва се пушечна борба 1 срещу 50, която продължава около ¹/₂ часъ. Драгунитѣ отстъпватъ и възсѣдатъ. Тѣ оставатъ на дѣсния флангъ, като се стремятъ да бждатъ между турцитѣ и отстъпващитѣ вече отъ Елена орджия и пехота. Две орджия заематъ позиция на височинитѣ при Яковци и съ огъня си задържатъ турцитѣ.

Драгунитѣ 3 пжти спешватъ и съ огънь задържатъ турцитѣ. Попадайки на едно пространство отъ 200 м. по открито, тѣ се построяватъ въ разгнать строй, вадятъ шашкитѣ. 2-иятъ и ¹/₂ еск. отъ 3 еск. отиватъ въ атака, черкезитѣ се дрѣпватъ, но единъ долъ спира атаката на руситѣ. Спешватъ наново. По такъвъ начинъ тѣ задържатъ противника

и даватъ възможность на колоната да отстъпи, като оставатъ въ арьергардъ. Въ 6 часа стигатъ на Йовковската позиция, като 1-иятъ ескадронъ остава въ предни постове.

Отстъпващитѣ пехотни части замръкватъ още въ сѣдство на града около Долни Болерци и Яковци и отъ тукъ съ голѣми мъчнотии въ тъмнината и по пресечената мѣстность достигатъ до рѣката на Сѣновкосъ, гдето намиратъ задържалитѣ се първи отстъпили руски части, както и голѣма частъ отъ бѣжанцитѣ. Рѣката минаватъ въ бродъ, въпреки студения северенъ вѣтръ.

Тукъ сж Генералъ Святополкъ Мирски съ Генералъ Домбровски, който се грижи за заемаването и отбраната на новата позиция.

Втори полуетскадронъ отъ 3 еск. който е при Буйновци, рано сутринята на 22 получава донесение отъ разездитѣ, какво значителни турски сили се насочватъ къмъ Мийковци, Хънювци, Драгановци въ обходъ на Марянската позиция. Майоръ Бѣловъ спешва $1\frac{1}{2}$ еск. и остава срещу турцитѣ, догдето и последния човѣкъ отъ селото го напусне. Следъ това се насочва къмъ Новачкини, за да се присъедини къмъ тамошния отрядъ. Но турцитѣ вече сж заели Новачкини. Тогава той се насочва презъ Шайтанитѣ и при Елена се присъединява къмъ полка си, когато той се спешва на дѣсния флангъ 1-иятъ полуетскадронъ отъ Тодювци отстъпва къмъ Хайнкѡй, понеже е отрѣзанъ отъ Новичкини и Елена.

На 22 ноемврий известието на генералъ Домбровски за помощъ било получено въ 12 ч. отъ к-ра на 14-а стрелкова дружина. Тритѣ роти веднага трѣгватъ. При мѣнастиря Св. Никола вече научаватъ отъ бѣжанци българи, че боятъ при Елена на Марянската позиция е изгубенъ.

Въ Боаза срѣщатъ все повече бѣжанци, които правятъ за напускането на Елена.

Пжтътъ е съвсемъ задрѣстенъ отъ тѣхъ, отъ колитѣ и добитѣка. Закачки по адресъ на въоръженитѣ съ пушки и ятагани българи, които бѣгатъ.

При Йовковци на позицията при Сѣновкосъ, намиратъ първитѣ останки отъ защитницитѣ при Елена. Тукъ е и Генер. Домбровски, който дава упжтвания за заемане на позицията. Около 4 часа първа, 2-а и 4-а роти заематъ посочената имъ позиция. Следъ тѣхъ пристигатъ 15, 13 и 16 дружини отъ 4-а стрелкова бригада.

И така, следъ единъ упоритъ и кръвопролитенъ бой отъ 8 часа, разнебитенитѣ части на руситѣ, следъ като даватъ възможностъ на населението да се оттегли на северо-западъ, напускатъ града и успѣватъ да се спратъ западно по височинитѣ, първоначално около с. Яковци, а впоследствие при с. Йовковци, гдето се и укрепяватъ.

Въ тѣзи боеве руситѣ даватъ голѣми жертви и изоставятъ 11 орджия; иматъ убити и ранени: 51 офицера, 1807 челоуѣка, коне 126, отъ които убити и пленени: 24 офицера, войници 1058.

Следъ понесенитѣ загуби тѣ едвали сж въ сѣстояние да продължатъ боя и да бранятъ тѣснината, по която отива пжтѣтъ отъ Елена презъ Яковци, Йовковци, Горния Боазъ, Фидабей за Търново, и който пжтъ е дотолкова задрѣстенъ отъ бѣжанци, щото ординарцитѣ сж донесения едва си пробиватъ пжтъ за къмъ Търново. Руситѣ сж принудени да жертватъ и орджията си, като продължатъ действието съ тѣхъ до последня възможностъ, само и само да спечелятъ време, толкова нужно за насочване на подкрепленията и за спасяването на населението, което, обезумѣло отъ страхъ, бѣга по всички пжтища къмъ с. западъ.

Само каленитѣ бойци на Сѣвския и Орловския полкове сж могли да издържатъ съ такава упоритостъ до край и, въпрѣки неуспѣха си, да убиятъ у противника (турцитѣ губятъ около 2000 души) желанието да преследва.

Населението отъ Елена, което отначало не вѣрва, че руситѣ могатъ да бждатъ победени, не иска да бѣга. Следъ като неуспѣхътъ при Марянъ става известенъ, тогава всички трѣгватъ да бѣгатъ, безъ да могатъ да изнесатъ нѣщо по сжщественно отъ своята покжщнина. Вечеръта, изнурени отъ умора, отъ тежки преживѣвания и гладъ, бежанцитѣ достигатъ Боаза и околнитѣ колиби, мѣнастиритѣ Св. Никола, Св. Илия, с. Фидабей, Килифарево.

Следъ боя при Елена.

Сюлейманъ-паша изтърва случая да използва успѣха си. Господаръ на Елена и Златарица, той лесно може да овладѣе и Търново. Такава цѣль обаче той не си е задавалъ, както се вижда отъ обясненията му предъ военния сждъ,

предъ който е изправенъ да отговаря за командването си. На 23 ноемврий (6 декемврий) той предприема само незначителни дѣйствия къмъ Йовковци.

По-късно той не може да продължи действията безъ нови подкрепления: руситѣ съсредоточаватъ значителни сили на дѣсния му флангъ и наново заематъ Златарица, отъ гдето лесно могатъ да му пресѣкатъ пътя къмъ Ахметлии.

Като предполага, че руситѣ сж изтеглили части отъ армията си на р. Ломъ въ подкрепа на дѣсния флангъ, той решава да ги атакува съ дѣсния си флангъ—при Мечка, следъ което бързо да настѣпи отъ Елена за Търново. Но поради лошото време нападението при Мечка можа да се извърши едва на 30 ноемврий.

На 28 ноемврий пада Плѣвненъ, и всички планове за действия трѣбва да претърпятъ коренна промѣна. Стоенето въ Елена става опасно, заради това-заповѣдва се оттеглянието на частитѣ къмъ Ахметлии (Константинъ) и Османъ Пазаръ.

Какво става въ Търново презъ това време? На 22 ноемврий въ 11 ч. пр. пл. генералъ Деллинсгаузенъ, като получава телеграф. известие отъ Генералъ Домбровски за настѣпленieto на турцитѣ къмъ Марянъ, изпраща 4-а стрелкова бригада за Елена.

Следъ това по нова телеграма отъ Генер. Домбровски, съ която моли да му се изпрати въ подкрепа Якутския полкъ отъ Златарица, той прави съответното нареждане. Предупреждава повторно 4-а стрелкова бригада да продължава движението си чрезъ усиленъ маршъ.

Едновременно съ това се получава донесението на Генералъ Ернротъ, началникъ на отряда по О.-Пазарския пътъ, какво турцитѣ почватъ да настѣпватъ къмъ Кесарево, вследствие на което две бригади отъ 11 пех. дивизия е насочена отъ Арбанаси за Кесарево, гдето сж изпратени и вторитѣ дивизии на 13 хусарски и на 13 улански полкове.

Като резервъ при Търново оставатъ 7-а, 8 и 11 български опълченски дружини.¹ Освенъ това моли Началникъ щаба на

¹ 7 дружина, командвана отъ Подполковникъ Графъ Тизингхаузенъ, и 8-а дружина, командвана отъ Майоръ Амосовъ, сж формирани презъ юний и юлий. На 23 ноемврий сж дигнати по тревога и сж отправени къмъ Златарица, гдето вечерта сж заели постове при рѣката, а на 27 наново върнати при Търново.

Русенския отрядъ да насочи 1-ва бригада отъ 26-а пех. дивизия съ 1-ва, 4 и 6 бат. отъ 26-та арт. бригада отъ Чаиркьой за Джулюница и Кесарево.

Получаватъ се по-нови донесения: отъ Генер. Князь Святополкъ Мирски, че Марянската позиция е вече напусната и че горешъ бой се води при Елена, — и отъ Генер. Ернортъ — че при Кесарево противникътъ и извършилъ само демонстрация.

Тогава въ помощъ на Еленския отрядъ се изпраща: 2-а бригада отъ 11 пех. дивизия и 13 хусарски Нарвски полкъ.

Взиматъ се всички мѣрки да се прочисти пътятъ Йовковци — Боаза — Св. Никола. Къмъ мѣнастиря се изпращатъ всички свободни интендантски кола за превозъ на ранени.

Едва въ 7 ч. вечерътъ, следъ като въ 3 ч. се прекъсва телеграфната връзка съ Елена, генер. Деллинсгаузенъ научава чрезъ конни ординарци въ Търново за погрома при Елена.

Отъ Полковникъ Красовски, командира на 42 Якутски полкъ, нѣма никакво известие.¹

Предъ видъ създаденото опасно положение за Търново, следъ паданieto на Елена, правятъ се нови нареждания за привличане подкрепления.

Поискано е отъ Русчушкия отрядъ, 2-а бригада отъ 26 пех. дивизия съ останалитѣ 3 батареи да се присъединени къмъ своята 1-ва бригада; — отъ Генералъ Радецки—Шипка, да изпрати къмъ Търново свободни части въ подкрепа; на началника на отряда при Хайнкьойския проходъ, Полковникъ Громонъ — да влѣзе въ връзка съ Князь Слятополкъ Мирски и съобразява действията си съ неговитѣ.

Боятъ при Миндя и Златарица.

На 23 ноемврий турцитѣ произвеждатъ предъ Йовковската позиция само слаби разузнавателни нападения. Обаче

¹ Споредъ Л. Байковъ, Полковникъ Красовски съ Якутския полкъ презъ деня билъ въ Златарица, отъ гдето при известieto на Генералъ Домбровски за боя и за нужда отъ подкрепа, се насочва въ 5 ч. сл. пл. отъ Златарица къмъ Елена. Презъ нощта полкътъ пристига при града, но изпратенитѣ напредъ огледвачи — казаци и пехотинци, съобщили, че турцитѣ сж въ града. Полкътъ, безъ да предприеме нѣщо, се връща назадъ, като стига на разсъмване благополучно при Златарица и отъ тукъ билъ насоченъ презъ Миндя за с. Капиново и манастиря Св. Никола.

тѣ настѣпватъ съ превъзходни сили къмъ Златарица (10-12 дружини, 12 орджия, 3 сотни черкези, по преценка на руситѣ) и изтласкватъ отъ тамъ отряда на Подполковникъ Мацкеевичъ (1-а друж. 42 п. п. съ 2 орджия отъ 5|11 батарея).

Турцитѣ заематъ и Миндя. Полполковникъ Мацкеевичъ отстъпва къмъ Мерданя. Подполк. Красовски съ другитѣ две дружини и 6 орджия презъ това време е вече въ Капиново, за гдето е получилъ заповѣдь да се отправи, следъ като опитътъ му да се присъедини отъ Златарица къмъ Еленския отрядъ не успѣва.

Презъ нощта на 23|24 ноемврий Генералъ Малаховъ съ 1 бригада отъ 26-а пех. дивизия съ 1, 4 и 6 батар. отъ 26 артилер. бригада и 1 еск. отъ 11-и драгунски полкъ пристига въ Шереметя, като съ единъ усиленъ маршъ изминава 50 версти за 30 часа, съ една почивка само отъ 4—5 часа, въпреки лошото време и разкалянитѣ пѣтища.

Може да се смѣта, че около Търново има вече достатъчно войска и че грозящата опасностъ е отстранена.

Генералъ Малаховъ трѣгва на 24 ноемврий въ 9 ч. къмъ Мерданя, гдето въ 11³/₄ ч. съсрѣдоточава цѣлата бригада, къмъ която се присъединява и отрядътъ на Подполковникъ Мацкеевичъ.

Къмъ това време той влиза въ връзка съ отряда на Полков. Красовски, който въ 9¹/₂ настѣпва отъ Капиново къмъ Миндя и успѣва да заеме селото, следъ незначителна престрелка съ черкезитѣ.

Генералъ Малаховъ решава да се насочи съ всичкитѣ си сили къмъ Златарица, като изпраща въ дѣсно по хребета, лежащъ между пѣтя Мерданя-Миндя и Мерданя-Златарица, една дружина Пермци за свръзка съ отряда на Полков. Красовски.

Въ 12¹/₂ ч. настѣпва отрядътъ на Генер. Малаховъ отъ Мерданя къмъ Златарица. Въ авангардъ на отряда е насоченъ Подполк. Мацкеевичъ съ една Якутска дружина, една стрелкова Пермска рота, съ 2 орджия отъ 5|11 батарея и 4 орджия отъ 4|26 батарея и ¹/₂ сотня отъ 13 Донски казашки полкъ.

Въ 1¹/₂ ч. авангардътъ на Подпол. Мацкеевичъ е срещнатъ съ огънь отъ дѣснофланговата батарея на противника. Веднага излизатъ на позиция 6-тѣ орджия на авангарда и от-

криватъ огънь по неприятелската батарея. Въ лѣво и въ дѣсно отъ батареята се развърща 1 друж. отъ Якутския полкъ.

Въ дѣсно отъ авангарда се развърщатъ главнитѣ сили на отряда: Пермскитѣ полкъ въ бойна линия, като има 2-тѣ си дружини въ частенъ резервъ, а две дружини отъ Вятския полкъ сж въ общъ резервъ. Конницата получава заповѣдъ да застане на лѣвия флангъ и влѣзе въ връзка съ Ново-Селския отредъ.

Артилерията на авангарда е засилена съ по 4 орджия отъ 1-ва и 6-а батарея, така че 14 орджия почватъ да засипватъ съ снаряди неприятелскитѣ 4 орджия. Тѣ почватъ едно по едно да замлъкватъ. Забелязва се и безредно движение у неприятелската пехота, която заема окопитѣ.

Генералъ Малаховъ заповѣдва на Пермцитѣ да атакуватъ. Артилерията бързо промѣня позицията си и 20 орджия почватъ наново да гromятъ турскитѣ линии.

Въ 4 часа 3-а и 4-а Пермски роти, предъ тѣхъ веригитѣ на 2-ра и 3 стрелкови роти, а по назадъ 6 роти отъ 2-ра и 3-а Пермски дружини, се хвърлятъ на атака по стрѣмнитѣ и обрасли съ храсталаци склонове на неприятелската позиция.

Турцитѣ не издържатъ и съ бѣгъ напускатъ окопитѣ си.

Полковникъ Красовски съ колоната си настѣпва отъ Капиново въ 9¹/₂ и къмъ 11 ч. заема безъ бой Миндя. Въ 12 ч. отрядътъ заема позиция източно отъ Миндя. Къмъ неприятеля, който заема „Могилата“ изт. отъ Миндя, се забелѣзватъ 4 табора съ 2 батареи. Като получава известие за настѣплението на колоната на Генералъ Малаковъ, Полков. Красовски заповѣдва къмъ 1 ч. сл. пл. на артилерията си да открие огънь по непр. пехота, която започва да обхожда дѣсния му флангъ. Две нови турски дружини съ 2 орджия излизатъ откъмъ Еленския пѣтъ и се насочватъ въ флангъ на отряда.

Майоръ Емалаки съ 2-а дружина е изпратенъ да заеме близката височина къмъ дѣсния флангъ. Той успѣва да задържи турцитѣ до 3 часа и даже да ги отблъсне, като на чело на 5-а рота ги атакува, презъ време на тази атака той пада смъртно раненъ. Подковникъ Красовски праща въ подкрепа на 2-а дружина по-голѣмата частъ на 3-а дружина и Пермскитѣ роти. Къмъ това време — 4 ч. сл. пл.,—Подпол-

ковникъ Вейсъ, к-ръ на 5-а батарея, успѣва да подбие 2 турски орджия и насочва огъня си срещу турската пехота. Успѣшното действие на тѣзи 6 орджия и вливането въ бойната линия на подкрепленията, позволява да се премине въ настѣпление.

Приближилитѣ се къмъ $2\frac{1}{2}$ часа задъ дѣсния флангъ по тѣснината откъмъ Елена черкези сж посрещнати отъ дружитѣ залпове на 1 и 2 линейни роты отъ Пермския полкъ, подъ командата на Капитанъ Князь Челокаевъ, и отстъпватъ къмъ Елена.

При входа на прохода (Долния Боазъ) въ голѣмъ безпорядкъ се сгрупва отстъпващата турска пехота и конница, преследвани съ огънь.

Тъмнината туря край на боя при самия входъ на прохода, гдето турцитѣ заематъ височинитѣ отъ дветѣ страни.

Въ този бой руситѣ иматъ: 5 души офицери ранени и 1 убитъ, войници ранени 135, убити 8. Турскитѣ загуби сж много по-голѣми: тѣ оставятъ на самото мѣсто повече отъ 100 трупа. Презъ нощта тѣ отстъпватъ къмъ Бебрево.

Съ заемането на Златарица отъ Генералъ Малаховъ и на Миндя отъ Полковникъ Красовски, положението на руситѣ е не само окончателно закрепено, но тѣ взематъ заплашително положение по отношение на турскитѣ войски въ Елена, които презъ Златаришкия проходъ лесно могатъ да бждатъ обходени.

Разположение на руситѣ при Йовковци.

Повторно освобождение на Елена.

Срещу Елена, на позицията при с. Йовковци, руситѣ разполагатъ на 24 ноемврий съ 13 дружини и съ 20 орджия. Тази позиция, разположена по лѣвия брѣгъ на Дрѣнтската рѣка, по характера на мѣстността — стрѣмни, почти отвесни брѣгове, представлява известни удобства, но е твърде обширна за силитѣ що я заематъ. Това неудобство крие въ себе си опасностъ, понеже двата ѝ фланга се упиратъ на гористи възвишения, презъ които противникътъ може да наближи и да обстрѣлва самия изходъ на Св. Николската тѣснина.

На лѣвия флангъ близкитѣ височини сж заети отъ 14 стрелкова дружина, обаче дѣснофланговата височина, при с. Ребровци, по липса на сили, не е заета.

Въ тази посока и по на югъ къмъ Буйновци, Тодювци, по-късно на 26 ноември—(9 декември) е изпратенъ разузнавателенъ отрядъ въ съставъ една дружина Камчатци съ единъ ескадронъ Нарвски хусари, подъ началството на генералъщабния Полковникъ Байковъ.

На 27 ноемврий съ пристигането на нови подкрепления, за постоянното заемане на Ребровци е изпратенъ специаленъ отрядъ въ съставъ 1 дружина и 1 дивизионъ конница, който започва да изпраща своитѣ разезди къмъ Буйновци, Тодювци и по пѣтя презъ Балкана за с. Твърдица.

На 28 ноемврий (11 декемврий) руситѣ получаватъ нови подкрепления: при Златарица пристига и 2-та бригада отъ 26 пех. дивизия; 2 дружини съ една батарея отъ 3-а дивизия при манастира Св. Никола и още една дружина за усиление на Ребровския отрядъ. Тѣй че къмъ това време тѣ иматъ на линията Йовковци, Миндя, Златарица, Кесарево, Лѣсковецъ, Търново цѣлия XI корпусъ съ 13-а конна дивизия, почти цѣлата 9-а дивизия и 4-та стрелкова бригади, всичко: 36 дружини, 18 ескадрона и 145 орджия.

Всѣка опасностъ за Търново и дѣсния руски флангъ е отстранена.

Разполжжение на руситѣ къмъ 26 ноември около Търново:

На Йовковската позиция—34-и Сѣвски, 36-и Орловски, 43-и Охотски полкове 1-а друж. отъ 44-и Камчатски полкъ 4-а стрелкова бригада, 1-ва, 2, 3/11 батареи, 6/9 бат., 13 драгунски орденски п., единъ еск. отъ 13 хусарски Нарвски п., всичко: 14 дружини, 92 орджия, 5 еск.

При манастир. Св. Никола—2 друж. отъ 44 Камчатски п., 2 друж. 53 Волински п., 4/11 батарея, три еск. отъ 13 хусарски Нарвски п., всичко: 4 друж., 8 орджия, 3 ескадрона. При Фидабей (Марийно) 6/14 бат., 20-а конна бат.—14 орджия. При Дебелецъ 13 орджия отъ 4 и 5/9 батарея и 5/14 батарея отеглени за попълнение.

При Кесарево — 41 пех. Селенгински п., 6/11 батар., 13 улански Владимирски п., три сотни отъ 13 Донски каз. п., 6-а Донска каз. батарея, всичко: 3 друж., 14 орджия, 4 еск. и 3 сотни.

При Златарица—101-ви Устюжски п., две дружини отъ 102 Вятски полкъ, една друж. отъ 42 Якутски п., 1-ва, 4-а и 6|26 батар., единъ еск. отъ 11-и драгунски Рижски п., една сотня отъ 13 Донски казашки п., всичко: 6 дружини, 24 орждия, 1 еск., 1 сотня.

При Миндя — 2 друж. отъ 42 Якутски п., 5|11 батарея, една сотня отъ 13 Донски каз. п., всичко: 2 друж., 8 орждия, 1 сотня.

При Лѣсковецъ — 2-а бригада отъ 26 пех. дивизия съ артилерията си, като общъ резервъ.

Вечерята на 28 ноемврий се получава известие за паданieto на Плѣвенъ, което, разбира се, се посрѣща съ общо облекчение и въодушевление, като предвестникъ на бързия и благополученъ край на войната.

Него день пада и първиятъ снѣгъ, съ който ще почнатъ нови и по-голѣми бойни трудности и несгоди за войскитѣ.

На 1|14 декемврий се получава известие и за кръвопролитно отбивание атаката на Сюлейманъ-паша при с. Мечка около Русе.

На другия день—2 декемврий, турцитѣ почватъ своето отстъпление отъ позициитѣ си срещу руситѣ при Йовковци.

Генералъ Домбровски, при получаване на първитѣ донесения за това отстъпление, изпраща веднага разузнавателенъ отрядъ подъ началството на Генералъ-щабния Подполковникъ Веригинъ, отъ два е-на Орденски драгуни и два е-на Нарвски гусари, който отрядъ да настѣпи по пѣтя презъ Яковци за Елена. Следъ него сж насочени, подъ началството на Полковникъ Крокъ, три стрелкови баталиона, (13, 15 и 16) съ 4 орждия 6/9 батарея, а други два е-на Орденски драгуни сж насочени презъ Буйновци по Твърдишкия пѣть.

Около 1 часа ескадронитѣ влизатъ въ гр. Елена. Градътъ е запаленъ отъ турцитѣ,—останалитѣ въ него за палежъ и грабежъ башибозуци и черкези сж изсечени отъ конницата. Конницата продължава къмъ Марянь и по пѣтя достига все по-чести и по-голѣми групи изостанали турци.

Съ излизането си на Марянската позиция ескадронитѣ забелязватъ насреща по височинитѣ вдлѣжъ на пѣть за Бебрево ариергарда на противника—голѣма пехотна колона около 6 дружини — на почивка. Съ 2-тѣ орждия, които скоро достигатъ ескадронитѣ, е откритъ огънь по турцитѣ, които се опитватъ да преминатъ въ настѣпление и следъ това бързо отстъпватъ къмъ Бебрево. Отрядътъ заношува при Марянь

15 и 16 стрелкови дружини се разполагатъ въ Елена, три роти отъ 16 стрелкова дружина сж изпратени въ Новачкини, отъ гдето влизатъ въ връзка съ дивизиона драгуни при Буйновци.

Градътъ Елена е окончателно освободенъ.

Но той сега е въ развалини и ограбенъ. По улицитъ, препрѣчени съ обгорѣли греди, съборени стени и купища всевъзможни нечистотии, лежатъ въ всевъзможни положения трупове на руски и турски войници, и на българи—случайно изостанали и избити мъже, жени и деца. Тѣлата на рускитъ войници и на българитъ сж съблѣчени и обезобразени.

Отдѣлятъ се команди за погребение на труповетъ. Рускитъ войници сж погребвани въ голъми общи братски гробове.

Напълно изгорена е едва десетата частъ отъ къщитъ въ града, но всички останали сж съ издънени врати и прозорци, всички сж разграбени, като това, което не е могло да бжде отнесено, е изпочупено и замърсено,

Вжтрешността на дветъ черкви е обгорена, тѣ сж омърсени.

Турцитъ сж си направили като че ли особено удоволствие да разрушатъ хубавото каменно училище, гордостта на Елена, отъ което не остава камъкъ върху камъкъ.

Втория день следъ заемаването на града, населението почва да се завръща и се залавя търпеливо да поправя нанесенитъ щети съ вѣра, че то почва да гради своето ново и свѣтло бждаще при единъ свободенъ животъ.

Този пътъ надеждитъ му не оставатъ измамени. България следъ вѣковно робство добива своята политическа независимостъ. На турското владичество се туря край.

На 4 декемврий цѣлиятъ отрядъ отъ позицията при Йовковци, настѣпва презъ Елена за Марянъ, гдето се разполага за нощувание, частъ въ селото, частъ на бивака въ землянкитъ на Сѣвцитъ.

Нощта е студена, вѣтровита, прехвърква снѣгъ. хората прекарватъ край огньоветъ.

На другия день отредътъ се връща въ Елена.

На 6/19 декемврий, бойниятъ празникъ на Сѣвци и Орловци, се отслужва срѣдъ града, въ присѣствие на цѣлото гражданство, панихида и молебенъ, следъ който Генералъ

Князь Святополкъ Мирски държи кжса прочувствена речъ за подвига на двата полка и подарява на Орловския полкъ иконата на Св. Александъръ Невски, обкована въ златна ризница.

По случай на този празникъ Дръновскитѣ граждани изпращатъ по една 40-ведрова бѣчва вино и нѣща за едене на всѣки единъ отъ двата полка.

Боятъ при Ахметлии.

Въ свръзка съ общото настѣпление на рускитѣ войски въ края на декемврий — Генералъ Гурко отъ София къмъ Пловдивъ, Генералъ Скобелевъ презъ Имитлии къмъ Шипка, генералъ Святополкъ Мирски презъ Тръвна за Шипка — на Полковникъ Красовски е заповѣдано да преследва противника на 24 декемврий къмъ Ахметлии (Константинъ), Стара Рѣка, съ отредъ въ съставъ: 42 пех. Якутски и 102 пех. Вятски полкове, единъ е-нъ отъ 13 драгунски, единъ е-нъ отъ 13 хусарски Нарвски полкъ, 1/2 сотня отъ 13 Донски каз. полкъ и взводъ отъ 20 конна батарея.

Отрядътъ се съсредоточава презъ нощта на 24 срещу 25 при Бебрево. Сутринята започва настѣплението въ две колони: лѣва колона: линейнитѣ роти на 2 и 3 Якутски дружини, линейнитѣ роти на 1 и 2 Вятски дружини (безъ 5-а линейна рота), единъ взводъ драгуни, ескадронъ хусари, като въ авангардъ има 1/2 е-нъ драгуни, 2 и 3 стрелкови Якутски роти и 1 и 3 Вятски стрелкови роти,—и следва по долината.

Дѣсната колона: 3-а друж. отъ Вятския полкъ съ 1-а, 2 и 3 линейни роти отъ Якутския полкъ съ единъ взводъ драгуни. Тази колона трѣбва да настѣпи по хребета южно отъ Бебревската рѣка къмъ Дѣвича Могила.

Движението започва въ 6 ч. пр. пл.

На 3 км. отъ Бебрево колонитѣ сж посрещнати съ огънь, — отъ първата турска позиция.

Авангарднитѣ роти отблъскватъ турцитѣ и, въпрѣки дълбокия снѣгъ и силния огънь на турцитѣ, движението продължава, като бойната линия постепенно се засилва съ роти отъ главнитѣ сили.

Турцитѣ се оттеглятъ на Девича Могила, гдето отъ по-рано сж приготвени окопи въ нѣколко линии.

Въ 4¹/₂ часа се започва ожесточенъ бой за овладѣване на тази височина.

Дѣсната колона е засилена съ нови части и се стреми да обхване отъ югъ Могилата, а лѣвата колона сжщо така обхожда отъ северъ.

Турцитъ, които иматъ отначало около 6 дружини съ 2 планински орждия и сотня черкези къмъ 4 часа вкарватъ подкрепления още около 6 друж. съ 2 сотни черкези но сж принудени да отстъпятъ къмъ Стара Рѣка.

Загубитъ на руситъ сж: ранени офицери 2, войници 189, убити войници 19. Загубитъ на турцитъ — около 300 убити и много ранени.

Въ Константинъ сж намѣрени голѣми запаси фуражъ, брашно, зърно, окопенъ инструментъ и бойни припаси.

Следъ този бой цѣлата Еленска околия е освободена окончателно отъ турското владичество и почва да се радва на свободенъ политически животъ.

Жертвитъ, които даватъ руситъ само въ тѣзи три боя, сж:
Убити и пленени: офицери 25, войници 1085,
Ранени: офицери 35, войници 1072.

Всичко: офицери . . 60, войници 2157.

Поклонъ предъ тѣхнитъ братски гробове.

Вѣчна имъ память.

Приложение.

Разположението на руситѣ въ началото на ноемврий (1877)

1. Въ северна Добруджа Генералъ Цимерманъ съ XIV корпусъ — на линията на Траяновия валъ — съ около 30,000 души.

2. На р. Ломъ, срещу Русе, Разградъ, Попово—армията на Престолонаследника — 4 пехотни дивизии и 2 конни, XII и XIII арм. корпуси, около 80,000 души.

3. Генералъ Радецки при Шипка—съ VIII корпусъ, 2 пех. дивизии и българското опълчение — 40,000.

4. При Търново — генералъ Деллинсгаузенъ съ части отъ XI корпусъ — отъ Хаинъ Кьой, Буйновци, Марянъ, Златарица до Кесарово — 30,000 души.

5. При Орханѣ, Вратца — Генералъ Гурко съ 2¹/₂ пех. и 3 конни дивизии, една стрелкова бригада.

Всичко 30 друж., 50 еск. 174 орждия—70,000 души.

6. При Плѣвенъ. Румънския кралъ Королъ съ Генералъ Тотлебенъ 6 руски и 4 румънски пех. дивизии, една стрелкова бригада, 2 кавалер. дивизии.

Всичко: 120,000 души. 510 орждия.

А всичко: 400,000 души.

Въ края на октомврий разположението на турскитѣ войски,

1. Източна армия срещу Търново, Бѣла, Русе — Сюлейманъ-паша съ 150,000 д., 230 орждия.

2. Балканска армия — Шипка, Троянъ, Твърдица—40,000; 76 орждия.

3. Западна България.

При Плѣвенъ — Османъ-паша 40,000 д. 60 ор.

София, Орханѣ, 40,000 д. 80 ор.

Видинъ, Ломъ, Рахово, Берковица 12,000 д. ?

Всичко: 272,000 д.

БОГСМИЛЪ М. РАДОСЛАВОВЪ
Миненъ Инженеръ и Инженеръ-
Землемѣръ по Минитѣ — София.

Минералнитѣ богатства на Еленска околия

Еленска околия заема юго-източната частъ отъ Търновски окръгъ, като граничи съ следнитѣ околии: Дръновска, Търновска, Горно-Орѣховска, Османъ-Пазарска, Котленска, Сливенска, Ново-Загорска и Казанлъшка. Тя, споредъ преброяването на 31. XII. 1926 год., обхваща едно пространство отъ 1306. 9 кв. кл. м., съ население отъ 49.461 души. Подобно на населението въ цѣлия Търновски окръгъ, това на Еленската околия е доста гъсто и се радва на една добра духовна и материална култура. То е едно отъ най-трудолюбивитѣ и възприемчиви населения у насъ. Една значителна частъ отъ него странствува, било изъ други мѣста на царството, било въ чужбина.

Въ орографско отношение Еленска околия е планиниста, хълмиста и сравнително доста залѣсена. Презъ нея протичатъ нѣколко по-голѣми и по-малки рѣки: Дренската рѣка, респ. р. Сѣнокошь, Еленската, респ. Златаришката рѣка, Миковската рѣка, Бебровската рѣка, които, извирайки отъ севѣрнитѣ склонове на Балкана, текътъ къмъ севѣръ и по-прекъ или косвенъ пѣтъ се вливатъ въ р. Янтра, а чрезъ нея въ Дунава.

Въпрѣки еднообразието на терена си, Еленска околия е била спохождана и проучавана въ петрографско и геологическо отношение отъ нѣколко пѣтешественици и учени. Така, презъ 1836 год., тя е била посетена отъ прочутия на времето си Ami Boué, който е главния основателъ на геологията на Балканския полуостровъ.

Следъ това, презъ първитѣ години следъ освобожде-

нието ни, тя е била посетена и проучена отъ Виенския геологъ и професоръ Franz Toula.

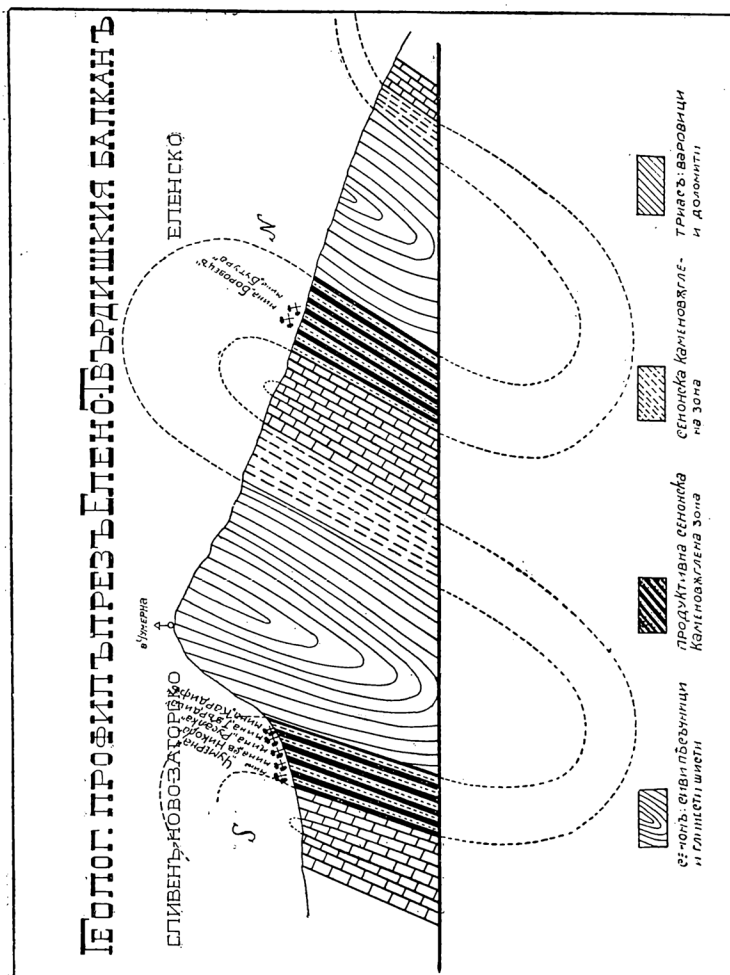
Презъ сжщитѣ почти години и малко по късно, тя е била проучавана въ геологическо и петрографско отношение отъ първиятъ нашъ геологъ и професоръ Георги Златарски, който произхожда отъ с. Златарица—Еленска околия. Най-после нека спемениме и за обстойнитѣ петрографо — геологически изучавания, които презъ последнитѣ години направи г. Проф. Д-ръ Г. Бончевъ на тази околия (Списание на Бъл. Академия на Наукитѣ, книга XXXII).

Въ петрографско отношение, терена на Еленска околия е сравнително еднообразенъ. Така, неговия общъ петрографски характеръ е седиментеренъ, като въ него сж застъпени: пѣсчници, мергели, варовици, конгломерати, шисти, пѣсци, чакъли и пр. Въ геологическо отношение този теренъ е сжщо така твърде еднообразенъ; той се състои главно отъ отложенията на кредната формация и то отъ: неокомския, ценоманския и сенонски етажи.

Въ тектоническо отношение, терена въ границитѣ на Еленска околия, вслѣдствие на тектоническитѣ сили, дошли отъ къмъ югъ презъ средата на терциера, е по-вече или помалко нагънатъ и начупенъ, като долнитѣ линии на гънкитѣ му иматъ изобщо взето изтокъ-западно направление; т. е. такова паралелно съ гребена на Балкана. — По сжщото това време и вслѣдствие на сжщитѣ тектонически причини е билъ надигнатъ и нагънатъ Балкана (респ. Еленската планина). Като резултатъ отъ това нагъване на терена въ Еленска околия и досегашната ерозивна дейность на водитѣ тукъ, се е оформила сегашната топографска конфигурация на терена въ тази околия.

Въ това отношение особено голѣмъ интересъ представлява геологическия профилъ презъ Балкана, прокаранъ презъ в. Чумерна и паралелно съ Елена — Твърдишкия проходъ и засѣгащъ отложенията на Балканската сенонска каменовжглена зона.

Отъ този профилъ се вижда, че продуктивната частъ отъ Балканскитѣ сенонски отложения, следъ като правятъ една голѣма синклинала подъ в. Чумерна, образуватъ въ северния склонъ на Балкана една въздушна (еродирана) антиклинала, следъ която слѣдва една синклинала. Въ южното

крило на тази именно синклинала се намиратъ единственитѣ за сега двѣ каменовжглени мини въ Еленска околия. Отъ аналитичното проучване на горѣспоменатия профилъ и устройството на севѣрния склонъ отъ Балкана въ Еленска и сжседнитѣ ней околии, могатъ да се направятъ извѣстни прѣдположения за продължението на Балканската продуктивна каменовжгленна сенонска зона къмъ севѣръ и дълбоко подъ терена севѣрно отъ Балкана. — Ако съ течение на времето и евентуалнитѣ бждащи монтанистически изучвания се докаже това предположение, то тогава ще можеме да се надѣваме, че въ Еленска околия бързо ще се намерятъ минни обекти, които, биха създали началото на една по-обширна минна индустрия въ този край.

При сегашното обаче положение, минното дѣло въ Еленска околия е сравнително слабо застъпено, както това ще се види отъ следнитѣ таблици:

I таблица за числото и пространството на запазенитѣ периметри по години

ВЕЩЕСТВА	Година на запазването	Число на периметритѣ	Пространство въ хектари
Отъ частни лица.			
Камени вжглища	1900	2	
” ”	1901	1	
” ”	1902	—	
” ”	1903	1	
” ”	1904	1	
” ”	1905	1	
” ”	1906	1	
” ”	1907	—	
” ”	1908	—	
” ”	1909	1	
” ”	1910	—	
” ”	1911	—	
” ”	1912	—	
” ”	1913	—	
” ”	1914	—	
” ”	1915	2	

Камени	вжглища	1916	—	
"	"	1917	—	
"	"	1918	—	
"	"	1919	1	460.—
"	"	1920	3	1554.—
"	"	1921	8	4259.82
"	"	1922	1	672.62
"	"	1923	1	352.—
"	"	1924	1	122.—
"	"	1925	1	840.—
"	"	1926	—	
"	"	1927	1	750.—
"	"	1928	—	—
"	"	1929	12	4062 ⁵
"	"	1930	4	1192 ⁵
				43

Държавни периметри.

Камени	вжглища	1900 до 1914 год. . . —	
"	"	1915	2 757.210 ха
"	"	1916	—
"	"	1917	—
"	"	1918	—
"	"	1919	—
"	"	1920	1 414.—
"	"	1921	7 3400.650
"	"	1922	2 841.620
"	"	1923	2 1000.—
"	"	1924	2 973.500
"	"	1925	113 100675.025
"	"	1926	—
"	"	1927	—
"	"	1928	—
"	"	1929	—
"	"	1930	—
		Държавни	129 108062.005 ха

А всички запазени периметри въ Еленска околия 172.

Като резултатъ отъ тѣзи 172 запазени периметри сж отстъпени само двѣ концесии за експлоатиране камени вжглища, а именно :

- 1.) Концесия „Бутура“, съ пространство 800 хектара, находяща се въ землището на с. Дрънъта, Еленска околия, отстъпена презъ 1924 год.
- и 2.) Концесия „Боровецъ“, съ пространство 600 хектара, въ землището на гр. Елена и с. Мийковци, Еленска околия, отстъпена презъ 1924 год.

За сравнение ще приложимъ слѣднитѣ таблици относно числото на запазенитѣ периметри, отстъпени концесии, производството на камени вжглища и коксъ въ Търновския окръгъ: (Вижте II таблица на стр. 301 и 302).

Възъ основа на горнитѣ запазени периметри сж отстъпени слѣднитѣ концесии :

III таблица на миннитѣ концесии въ Търновския окръгъ

- 1.) „Принцъ Борисъ“ за експлоатиране камени вжглища въ землището на с. Нейковци, Дръновска околия, 500 хектара.
- 2.) „Бждаще“ за експлоатиране камени вжглища въ землището на с. с. Стоевци и Радевци, Дръновска околия, 405 хектара.
- 3.) „Ботевъ“ за експлоатиране на камени вжглища въ землището на с. Радевци, Дръновска околия, 330 хектара.
- 4.) „Калпазанъ“, за експлоатиране камени вжглища въ землището на с. Нова-Махала, Габровска околия, 42 хектара.
- 5.) „Левъ“ за експлоатиране камени вжглища въ землището на с. Станчовъ ханъ, Дръновска околия, 310 хектара.
- 6.) „Борушица“ за експлоатиране камени вжглища въ землището на с. Нейковци, Дръновска околия, 410,225 хектара.
- 7.) „Царица Елеонора“ за експлоатиране камени вжглища въ землището на с. с. Нейковци и Станчовъ ханъ, Дръновска околия, 300 хектара.

II Таблица за запазенитѣ

ГОДИНА	ОКОЛИЯ Габровска				ОКОЛИЯ Г.-Орѣховска				ОКОЛИЯ Дръновска					
	Кам. вжглища	Златни руди	Камен. соль	Всичко	Кам. вжглища	Камен. соль	Живакъ	Всичко	Кам. вжглища	Петролей	Камен. соль	Оловни и др. руди	Злато	Всичко
1900	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
1901	1	—	—	1	—	—	—	—	4	1	—	—	—	5
1902	1	—	—	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
1903	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1904	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
1905	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1906	—	—	—	—	—	—	1	1	2	—	—	1	—	2
1907	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
1908	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1909	1	—	—	1	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3
1910	2	—	—	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
1911	4	—	—	4	—	—	—	—	5	—	—	1	—	6
1912	2	—	—	2	—	—	—	—	6	—	—	—	—	6
1913	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1914	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	5
1915	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	4
1916	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
1917	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1918	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1919	2	—	—	2	—	—	—	—	4	—	—	—	—	4
1920	3	—	—	3	—	—	—	—	8	—	—	—	—	8
1921	5	—	—	5	—	—	—	—	9	—	—	—	—	9
1922	4	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1923	5	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1924	2	—	—	2	3	1	—	4	1	—	—	—	—	1
1925	25	—	—	25	4	—	—	4	56	—	—	—	—	56
1926	1	—	—	1	—	—	—	—	2	—	1	1	—	4
1927	—	—	—	—	13	—	—	13	2	—	—	—	—	2
1928	2	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
1929	1	—	—	1	—	—	—	—	6	—	—	—	—	6
1930	4	6	—	10	20	—	—	20	2	—	—	—	3	5
	70	7	3	80	27	15	1	43	128	1	1	3	3	136

**периметри въ Търновския окръгъ отъ 1900 до 1930 год.
включително.**

Околия Еленска				Околия Свищовска			Околия Севлиево.			Околия Търновска							
Кам. вжглища	Мѣдни руди	Желѣзни руди	Всичко	Битум. шисти и петролъ	Кам. соль	Всичко	Камен. вжглища	Петролъ	Всичко	Кам. вжглища	Петролъ	Асфалтъ	Кам. соль	Оловни руди	Златни руди	Всичко	Всичко
2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	8
1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
1	—	—	1	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
—	—	—	—	4	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
3	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	10
13	—	—	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	25
16	2	—	18	—	—	—	11	—	11	—	—	1	—	—	—	—	44
10	—	—	10	—	—	—	6	—	6	—	—	—	—	—	1	1	20
3	—	—	3	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	10
3	—	3	6	—	—	—	4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	17
115	—	—	115	—	—	—	—	—	—	37	—	—	—	—	—	37	237
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	6
1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16
—	—	—	—	26	—	26	—	3	3	—	5	—	—	—	—	5	37
12	—	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19
4	—	—	4	—	1	1	—	—	—	1	—	—	1	1	—	2	42
190	2	3	195	27	9	36	24	3	27	41	5	2	1	1	1	51	568

- 8.) „**Бутура**„ за експлоатиране камени вжглища въ землището на с. Дрѣнѣта, Еленска околия, 800 хектара.
- 9.) „**Боровецъ**“ за експлоатиране камени вжглища въ землището на г. Елена и с. Мийковци, Еленска околия, 600 хектара.
- 10.) Държавна мина „**Бѣлноврѣхъ**“ за експлоатиране камени вжглища въ землището на с. Станчовъ-ханъ, Дрѣновска околия, 1800 хектара.

Отъ минитѣ въ Търновския окръгъ сж произведени следнитѣ количества камени вжглища: (Вижте IV таблица на стр. 304.)

Отъ сжитѣ мини е произведенъ коксъ, както това се вижда отъ следната V Таблица:

V т а б л и ц а :

Год.	„Принцъ Борисъ“		„Бждаше“		„Борушица“		„Боровецъ“		В с и ч к о	
	тона	к.	тона	к.	тоне	к.	тона	к.	тона	к.
1920	342	825	168	497	80	950	—	—	592	272
1921	1428	500	1967	500	171	020	—	—	3567	020
1922	1291	900	2049	360	28	790	20	—	3390	050
1923	955	—	1115	100	—	—	—	—	2070	100
1924	840	—	1932	—	—	—	—	—	2772	—
1925	567	—	310	500	—	—	—	—	877	500
1926	450	—	1132	—	—	—	—	—	1582	—
1927	—	—	1448	—	—	—	—	—	1448	—
1928	—	—	898	—	—	—	—	—	—	—
1929	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1930	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Всичко	5895	225	11020	957	280	760	20	—	16298	942

Следъ изложеното до тукъ нека ни бжде позволено да опишемъ въ общи черти единственитѣ до сега две камено-вжглени мини въ Еленска околия.

1.) Мина „Боровецъ“.

Мината „Боровецъ“, за експлоатиране камени вжглища въ землището на гр. Елена и с. Мийковци, Еленска околия, има формата на правоъгълникъ съ пространство 600 хектара. Тя принадлежи на Бѣл. Минно-Акционерно Д-во „Боровецъ“ въ гр. Гор. Орѣховица.

IV Таблица за производството на кам. вжглища отъ минитѣ въ Търновския окръгъ въ тонове.

Наименование на мината	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Принцъ Борисъ	760	2252	1739	645	226	1660	1727	2190	2096	2615	2477	2484	1492	3875	3231
Бждаше	—	161	238	195	662	—	996	1770	1639	—	—	—	524	889	1320
Ботевъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Капазанъ	405	442	657	563	—	—	394	366	95	95	1911	1756	636	1539	1628
Левъ	1091	1292	1261	1072	1103	156	54	523	723	437	417	698	726	888	1545
Борушица	182	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	20	200	250	200
Царица Елеонора	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Бутура	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Воровецъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Бѣловръхъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2438	4147	3895	2475	1991	1816	3171	5149	4553	3147	4825	4958	3575	6941	7924

1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	ВСИЧКО въ тонове
5213	3411	4484	9665	11155	13563	15280	17023	25075	16471	13583	16273	20287	14704	17146	19249	251,852
2191	697	1491	2101	2488	6568	7030	9579	12257	20258	17581	19319	16447	15385	16529	5483	163,798
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1328	371	510	40	—	65	—	65	511	631	323	162	—	—	—	—	14,428
1310	1151	1436	894	844	1334	2136	2718	5381	5554	7161	7834	3042	4155	5520	5858	68,414
1733	4649	554	4567	2370	2064	2073	3200	4636	5454	2837	2175	3857	4534	3887	8931	58,379
50	350	435	466	1092	1021	568	1470	1407	1325	246	450	1325	1415	980	—	12,600
—	—	—	—	20	—	210	143	655	1397	1175	689	1112	1110	1889	2734	11,139
—	—	—	—	—	—	182	180	285	652	525	44	—	102	370	155	2,445
30	—	—	—	200	—	303	—	—	—	—	—	—	—	—	—	533
1855	10329	13896	17733	18169	24550	27782	34328	50205	51842	43434	46946	46070	41405	46321	37410	583,683

Въ геологическо отношение терена въ и около границитѣ на тази мина, респ. минна концесия, принадлежи къмъ сенонския етажъ на кредната формация и се състои отъ глинести шисти, мергели и пѣсъчници, които залѣгътъ непосредствено върху триаскитѣ варовици и доломити. Въ тѣзи именно сенонски наслаги се намиратъ конкордантно отложени съ тѣхъ 5 каменовжглени пластове съ направление И — З и падание къмъ Югъ.

Мина „Буура“

Тѣзи каменовжглени пластове иматъ непостояненъ алюръ и профилъ, вслѣдствие на което, изобщо взето, иматъ брое-ницообразенъ до лещообразенъ пластовъ характеръ. Тукъ могатъ да се наблюдаватъ дебелини на нѣкои отъ пластоветѣ отъ 30|см. до 5.00 м.

Неправилния характеръ на пластоветѣ, както и тѣхната доста голѣма нагънатость и начупеность се дължатъ на голѣмитѣ тектонически процеси, които сж се отиграли тукъ главно презъ средата на терциера и които сж имали за

резултатъ надигане и формиране на Балкана, респ. Еленската Планина.

Каменитѣ вжглища на мината „Боровецъ“ сж отъ типа на чернитѣ кам. вжглища, които горятъ съ дълтъ свѣтълъ пламъкъ и се коксуватъ, като даватъ обаче не достатъчно плътенъ коксъ.

Отъ направенитѣ анализи въ лабораторията при Одѣ-лението за Минитѣ върху двѣ срѣдни проби, взети, едната отъ пласта въ галерията „Витоша“, а другата отъ пласта въ галерията „Бабанка“, сж получени следнитѣ резултати:

I проба отъ галерията „Витоша“		II проба отъ галерията „Бабанка“
Влага	0.40 %	0.30 %
Летливи вещества	16.80 „	15.20 „
Твърдъ вжгленъ	63.10 „	64.50 „
Пепель	19.70 „	20.00 „
Сѣра по Eschke	5.17 „	4.57 „
Калории по Berthier	5890 „	5840 „

Благодарение близостта на Мината до шосето Твърдица-Елена, условията за транспорта на кам. вжглища, въ сравнение съ тези при нѣкой други мини, е по-благоприятенъ.

Отъ досегашнитѣ, опити се вижда, че вжглищата на мината „Боровецъ“ освенъ за индустриални цели, сж добре пригодени и за ковашки цели.

Отъ мината „Боровецъ“, сж добити следнитѣ количества камени вжглища въ тонове по години:

1921 год.	— 182 тона
1922 „	— 130 „
1923 „	— 285 „
1924 „	— 652 „
1925 „	— 525 „
1926 „	— 44 „
1927 „	— — „
1928 „	—
1929	—
1930 „	—

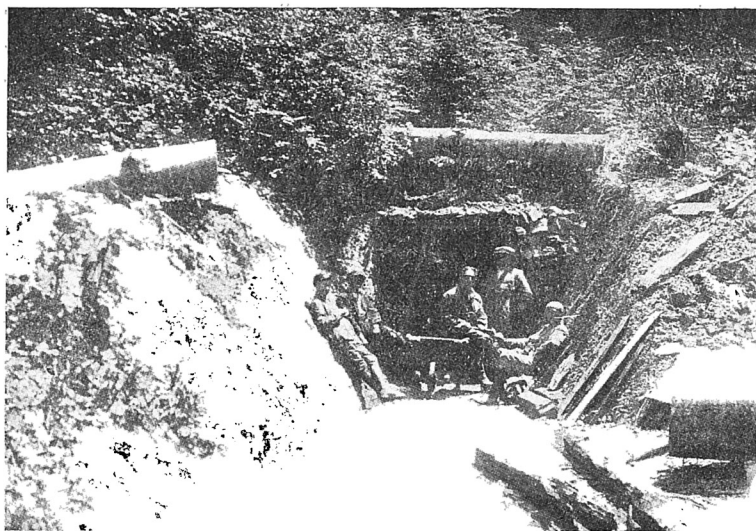
Или всичко

1818 тона камен. вжглища.

Мина „Бутура“

Мината „Бутура“, за експлоатиране камени въглища, въ землището на с. Дренъта, Еленска околия и с. Златни рътъ, Казанлъшка околия, има формата на шестоъгълникъ съ пространство 800 хектара. Тя принадлежеше на Централната Балканска Каменовъглена Компания Л. Саеъ, Ив. Домусчиевъ и П. Джуровъ, която недавна я продаде на г. Емилъ Ламберъ, респ. на французкото Д-во „Дифъ“.

Въ геологическо и петрографско отношение, терена въ и около границитъ на минната концесия „Бутура“ представлява пълна аналогия съ този въ минната концесия „Боровецъ“. Той принадлежи къмъ сенонския етажъ отъ кредната формация, като въ петрографско отношение се състои отъ гли-

Изгледъ отъ мината „Бутура“

нести шисти, мергели и пясъчници, които сж въ непосредственъ конкордантенъ контактъ съ триаскитъ варовици и доломити.

Въ тѣзи наслаги конкордантно сж отложени каменно-въгленитъ пластове, които сж събрани въ тѣй наречената каменовъглена зона. — Всичкитъ тѣзи отложения сж доста

начупени и нагънати, като въ границитѣ на тази минна концесия образуватъ две наклонени къмъ югъ синклинали.

Въ продуктивната частъ на сенонския теренъ се срѣщатъ конкордантно отложени 7 каменовжглени пластове, отъ които 3 сж проучени и иматъ практическа стойностъ. Тѣзи каменовжглени пластове иматъ броеницообразенъ до лещовиденъ пластовъ характеръ, като дебелинитѣ имъ се движатъ между нѣколко сантиметра и 7.5 м.

Главната причина за да бждатъ тукъ пластоветѣ така нагънати, дислокирани и неправилни се дължи на тектоническитѣ процеси, които сж се отиграли тукъ на това мѣсто презъ средата на младия Терциеръ, като за резултатъ сж имали надигането и формирането на Балкана, респ. Еленската Планина.

Каменитѣ вжглища отъ мината „Бутура“ сж отъ рода на чернитѣ камени вжглища, които горятъ съ дълъгъ светливъ пламъкъ и се коксуютъ, като даватъ не достатъчно плътенъ и твърдъ коксъ.

Две средни проби отъ тѣзи кам. вжглища, отъ които едната взета отъ каменовжгленитѣ пластове въ мѣстността „Бутура“ а другата — отъ тѣзи въ мѣстността „Китката“, анализирани въ лабораторията при Отдѣлението за Минитѣ и пр., дадоха следния резултатъ:

	Проба „Бутура“	Проба „Китката“
Влага	0.60 %	1.00 %
Летливи вещества	15.00 „	14.60 „
Твърдъ вжгленъ	78.70 „	67.40 „
Пепель	5.70 „	18.00 „
Сѣра по Eschke	1.22 „	3.38 „
Калории по Berthiér	7000	6000

Съ цель да се улесни транспорта на вжглищата, концесионера е построилъ коларски пжть отъ мината къмъ с. Гурково, като по този начинъ постепенно се свързва съ пжтищата въ Нова-Загорско. Сжщо такъвъ пжть се строи и за Елена.

Отъ мината „Бутура“ сж добити следнитѣ количества каменни вжглища въ тонове и по години.

1919 год.	—	20 тона
1920	„ —	„
1921	„ —	210 „
1922	„ —	143 „
1923	„ —	655 „
1924	„ —	1397 „
1925	„ —	1175 „
1926	„ —	689 „
1927	„ —	1112 „
1928	„ —	1110 „
1929	„ —	1889 „
1930	„ —	2734 „

Или, всичко добити вжглища 11,134 тона.

Карieri

Като резултатъ отъ доста еднообразния петрографски характеръ на терена въ Еленската околия е доста голѣмото еднообразие въ карьернитѣ матеряли на тази околия. Добиванитѣ матеряли въ карьеритѣ на Еленска околия сж изключително седиментни, по-вечето отъ които сж не особено подходящи и издържливи за голѣми дълготрайни строежи. Тукъ между карьернитѣ матеряли има такива отъ които би могло ди се добие варъ, циментъ и пр.

Въ следния списъкъ сж изложени по главнитѣ карieri въ Еленска околия, съ указание матеряла който се добива:

с. Костелъ	— 2 карieri за варовити кѣмъни
„	— 2 „ „ водепични „
с. Стара рѣка	— 1 карьера за глина ;
с. Миндя	— 1 карieri „ едроломени камъни;
с. Кипилово	— 2 „ „ глина;
с. Константинъ	— 4 „ „ камани за строежъ;
гр. Елена	— 1 „ „ камани за строежъ;
с. Ставрекъ	— 1 „ „ глина;
с. Блъсковци	— 1 „ „ камани за строежъ;
с. Дрѣнъта	— 1 „ „ варовити камъни;
с. Чаталъ дере	— 1 „ „ за глина;
с. Туркьой	— 1 „ „ за глина;

Матерялитѣ отъ тѣзи карieri се употребяватъ за мѣстни нужди.

Минерални води;

Отъ досегашнитѣ изучвания, направени въ границитѣ на Еленска околия, се вижда, че въ тази околия не се намиратъ минерални извори, които по своя съставъ или температура, да представяватъ интересъ въ балнеологическо или практическо отношение. Тази е именно причината за гдето въ тази околия нѣма никаква минерална баня даже и съ локално значение.

Отъ извършенитѣ напоследъкъ изучвания е откритъ и отчасти проученъ единъ минераленъ изворъ при с. Беброво.

Терена отъ който извира този минераленъ изворъ принадлеже къмъ кредната формация (Неокомъ и Ценоманъ). Дебита на сѣщия изворъ е около 1 л. мин., а температурата му 12°C; измѣрвани при температура на въздуха 14°C и барометрическо налягане 717.5 м/м.

Тази минерална вода е алкална и има радиева еманация. 2.02 Емана.

При това положение на нѣщата, тази минерална вода може да има локално значение, като се употреби само за пиене. Независимо този минераленъ изворъ, въ Еленска околия напоследъкъ стана извѣстенъ и минералния изворъ при с. Шилковци, който обаче не е изученъ.

Еленски народни пѣсни.

Събралъ и записалъ Илия С. Бобчевъ

Обнародванитѣ по-долу 11 народни пѣсни сж събрани и записани въ Елена, подъ мое ръководство, отъ брата ми Илия още презъ 1891 г., т. е. тъкмо преди 40 години. Тѣ сж една часть отъ сбирката, отъ която обнародвахме 34 пѣсни въ „Сборникъ за народни умотворения, книжнина и наука,“ издаванъ отъ М-вото на нар. просвѣщение, кн. VI, IX и X. Тамъ тѣ сж печатани по единъ мой особенъ, строго фонетиченъ способъ, защото цѣлѣта ми бѣше тогава да дамъ примѣри отъ малко познатия на филолозитѣ ни Еленски говоръ, който, както се знае, се отличава съ твърде характерни особености, най-вече въ смегчаването на съгласнитѣ. Върху моя начинъ на записване фоклорни материяли обърна тогава внимание и самата редакция на Сборника, като го препоръча обаче само на по-опитнитѣ, филологически подготвени записвачи, иначе сочеше за примѣръ правописа, който тя следва при обнародване на нар. умотворения въ Сборника (Вж. кн. IX стр. 61, отд. Нар. умотворения).

Въ долупечатанитѣ 11 Еленски народни пѣсни, азъ отстъпвамъ малко отъ моя фонетиченъ записъ, употребенъ въ обнародванитѣ въ Сборника 34 пѣсни — по съображения, които сж подбудили и г. проф. М. Арnaudова да отстъпи въ своя известенъ капиталенъ трудъ „Фолклоръ отъ Еленско“ отъ строго фонетичното записване, като направихъ и азъ „възможната най-голѣма концесия на книжовния правописъ, безъ да изневѣррявамъ на диялекта“ (Вж. Фолклоръ отъ Еленско. Наблюдения и материали отъ Д-ръ М. Арnaudовъ, изд. на Бълг. Академия на наукитѣ, кн. XXVII, стр. 116 и сл. на отд. отпечатъкъ). Въ това отношение азъ отидохъ дори малко по-далечъ, като пиша предлозитѣ на, за и съюза да споредъ книж. правописъ, а не н ж, з ж и д ж както се изговаря въ Елена. Знакътъ ' надъ съгласка отлѣво означава силно нейно смекчаване (палатализуване), но азъ го употрѣбихъ го на нѣколко мѣста и при изпущане на звука в (напр. т'ойтж вм. твойта кѣк'о вм. какво, хуб'у вм. хубаво. Стр. 317 и 119)

При това считамъ за неизлишно да отбележа тукъ, че, доколкото ми е познато, първи обнародвани образци отъ Еленски народни пѣсни сж именно пѣснитѣ отъ нашата

сбирка, печатани преди 38 години въ споменатия Сборникъ на Министерството.

Отъ нашата сбирка се възползува и г. проф. Арnaudовъ и помѣсти въ своя отличенъ трудъ нѣколко бройки отъ нея, които той и надлежно е отбелязалъ.

Трудътъ на проф. Арnaudовъ подаде богати и прекрасни материяли отъ „фолклоръ отъ Еленско“, но рудницата тукъ, струва ми се, все още не е изчерпана, та е желателно мѣстнитѣ интеллигентни хора да се заинтересуватъ отъ предмета и да продължатъ събирането на фолклоренъ материялъ отъ мѣста, гдето до сега не е събиранъ и записванъ такъвъ, напр. въ нѣкои отъ по-южнитѣ прибалкански села, като Мийковци, Буйновци, Папратлево, Дренъта или пъкъ въ по-отдалеченитѣ Срѣдни Колиби. Освенъ това незачекнати сж въ фолклорно отношение по-голѣмитѣ селища на Еленска околия. Думата ми е за Бебрево и Бебревско, Златарица, Миндя и др. Трѣбва на първо мѣсто да се опишатъ гóворитѣ (диялектитѣ) въ тия области, които (говори), до колкото зная, представятъ нѣкои интересни за филолога отличителни чърти. Сжщо така заслужватъ по-особено внимание народнитѣ обичаи и вѣрвания, за да се види, въ каква мѣра и въ кой видъ тѣ сж се запазили до сега. Ето благодарна работа за мѣстнитѣ учители и други интеллигентни хора тукъ. И трѣбва да се побърза съ тая работа, защото, както се знае, съ проникването на градската култура въ по-отдалеченитѣ и запазени до сега отъ нейното влияние мѣста, народнитѣ пѣсни, приказки обичаи, и изобщо народнитѣ умотворения всѣкидневно изчезватъ. Не е далечъ деньтъ, когато отъ тѣхъ нѣма да остане поменъ. А какво значение има тѣхното събиране за вникване въ народния битъ и народната култура, е вече добре известно и утвърдено. Тия, които биха се заели да събератъ нови фолклорни материяли отъ Елена и Еленския край, биха сторили добре да се обърнатъ за упътвания къмъ Народния Етнографически музей въ София. Въ случая и азъ бихъ желалъ да услужа.

Събранитѣ материяли ще могатъ да се обнародватъ въ „Известията“ на Музея, или въ Еленския сборникъ, който ще излѣзе въ нѣколко книги.

София, Великдень, 1931.

Д-ръ НИКОЛА БОБЧЕВЪ.

1. Кумъ вѣнчава либе и го кълне.

Гудѣни, гудини,
Усилни гудини,
Рѣдум ли сти душлѣ,
Или сал ду мен'ж?
'Ку редум сти душе,
Дубрѣ ми сти душе;
'Ку стѣ сал ду мен'ж;
Огън' ви гурѣлу,
Пужар пужърѣлу,
Вѣтър ви зъвеѣл,
Удж ви зънѣслж.
Сндшти бях си сѣднъл,
Седнъл да вичѣрѣм (2)
Слаткѣтж вичерѣж
Хъбер' ми и(е) душлѣ
Ду две кълѣсници—
Две желти бѣклици
С вину пилинѣту.
Първж кълѣсницж
Дѣти да кръщавѣм,
Фторж кълесницж
Кумж да кумѣвѣм,
Либи да вѣнчавѣм:
Сърцѣ ни ми давж
Ф черкувж да влѣзж (2)
И да сж прикрѣск'ж,
Дѣлким¹ да кумувѣм,

¹ Турска дума, — нежели, камо-ли.

Либи да віѣнчавѣм.
 Удгуваріж тугас
 Кумйчкѣтж Янкж:
 „Віѣнчѣй, либе, віѣнчѣй,
 Честу ни¹ въздишѣй,
 Люту ни пуклѣвѣй,
 Чи кумувж клѣтвж
 Твѣрг'ж скѣру стигж“.
 Пѣк ас віѣнчѣх, віѣнчѣх,
 Віѣнчѣх и въздишѣх (2)
 И люту пуклевѣх:
 Дѣнѣ дѣде Гѣспук',
 Кумйчки ле Йенке,
 Здрѣвж да сж вѣдиш,
 Кѣту рѣшѣтуту;
 Г'ѣчѣ² да ти траѣт,
 Кѣту тѣмѣнѣжж . . .

(Слушана отъ кака Кина Драгостинчина)

¹ Ни тукъ, както и въ следния стихъ е отриц. частица не!

² Т. е. деца!

2. Данюва мама сънува чуденъ сънъ.

Сън' сънувѣлж Данювж мамж
 Сън' сънувѣлж, сън' бѣлнѣвѣлж,
 Чи си й душѣл бре син й Даню;
 Хем гу й глѣдѣлж, хем гу й пѣтѣлж:
 „Бре дубре душѣл, сѣнку ле Дан'о,
 Кѣк'ѣ¹ правити на унѣй мясту,
 На унѣй мясту, на ваш вѣлѣят?
 Удгуваріж ми бре син й Даню:
 „Нжли мж пѣтѣш да ти убѣг'ж:
 Ф рай Божи грѣдим райскж грѣдѣнкж;
 Кол'иту й ж сѣ млѣди мѣмци,
 Сѣ млади момци, се гуг'ѣници,

¹ Кѣк'ѣ, т. е. какво. Тукъ знакѣтъ не означава мекѣта, а пропуснато ѣ,

Прѣк'иту и сж сѣ млади мумй,
 Сѣ млади мумй, се русукоси,
 Се русукоси, се гуг'ъници,
 Пѣл'ъзж ѝ сж сѣ дребни г'ъча,
 Сѣ дребни г'ъча, се гудинаѝи.
 Путпѣрки му сж сѣ стѣри хѣрж,
 Се стари хорж, се иннж пѣрж.¹
 Ни ни дустѣгж за малж пѣртж,
 За малж портж, за ключѣлницж;
 Бѣля шж зѣмним за малж портж,
 Пѣк дѣтиту ѝ за ключелницж.“
 Чи сж събѣди Дѣнювж майкж,
 Чи си зѣпѣли свиштж ѡшк'ънж,
 Чи сж ѝ крѣстилж дудѣ ѝ сѣмнѣлу;
 Дѣнювж булѣж ни бѣ стѣнѣлж.
 Чи сж расѣрди Дѣнювж мамж,
 Чи си ѝ дѣгнѣлж гѣбир' рѣвѣѣник?²
 Дѣнювж булѣж лижѣ умрялж,
 Лижѣ умрялу и дѣтиту ѝ.

(Слушана и испѣна отъ Аглика бабина Миховичина отъ с. Руховци).

¹ Сѣ иннж пѣрж — т. е. все една възраст. — Заслужва да се отбележи, че подобно описаніе на „райската градина“ се дава и въ друга една еленска пѣсень, — въ пѣсенъта „Архангелитѣ и Янка“, обнародвана отъ насъ въ Минист. сборникъ, кн. X, (г. 1894), стр. 23, отд. Народни умотворения.

² Губир' рѣвѣѣник — равенъ, гладкъ губеръ (по еленския говоръ съ меко р'); епитетътъ рѣвѣѣник (равеникъ) — е не само съвсемъ рѣдкъ, но е изобщо нова, непозната до сега дума въ нашето слово богатство.

3. Чума умаря едничѣкъ синъ на майка.

Пручѣлу сж ѝ пѣшж жумѣлѣж,
 Ни е билѣ пѣшж жумѣлѣж,
 Жмѣ билѣ чѣмж мурѣлѣж.
 Чи ѝ хѣдилж рѣдум пу свѣк'ѣту*,
 Чи ѝ мурилж чумж и трѣшкѣлж.
 Ни мурилж де трѣмж — читѣрмж
 Най мурилж де идѣн, де двѣмж.

Чи утйди из Будѣмж-гралж¹,
 Чи умурѣ идин син нж мамж :
 Той бе за син, той бе за дѣштиріж.
 Сѣлуту ѣ три гудѣн жилѣлу,
 Так'ю² му гу ѣ седим гудин жилаял,
 Съмѣ мамж девид гудин жилаялж;
 Сутрин, вечѣр на грѣбж му хѣди
 Свеш му пали, с тѣмѣн гу прикаждж.
 И си плачи Стуянювж мамж :
 Стѣни, стѣни, синку ле Стуене,
 Хубѣ'у ли ѣ кѣштж пуд зимѣтж,
 Топлу ли ѣ дѣхчѣнж зѣвѣфкж,
 Меку ли и кѣмѣнж пудлѣшкж.
 Чи тугѣс Стуѣн уд грѣп прудумж :
 „Стигж, мамо на Богж нѣк'яквж,
 Жми кѣлни Юмерѣж---билбер,
 Чи той мж нж гулям дѣнь убрѣснж,
 На гулям дѣнь, на Хѣрѣлампиѣж³;
 Стигж, мамо, стигж си плѣкѣлж;
 Душѣтж ми ф раѣ беши утишла,
 Ти ѣж мамо ф пѣкѣлж нѣкарж.

(Слушана отъ кака Кина Драгостинчина)

* Рѣдум пу свѣк'ету = редомъ по свѣта.

¹ Споредъ другъ вариянтъ: На Вѣдинж градж.

² Т. е. татю, татко му.

³ Споредъ други: на лют празник.

Чи и ас, казва кака Кина, кѣту гледѣм сига ай-туѣ (като слуша тая пѣсень) чи ни ми давж сѣрце да зѣплачи за Петкж (за мжжа си т.е.

4. Синѣ наказва майка си за прелюбодеяние.

Пѣнѣйр' ми сж зѣйрѣши
 Зѣт (задѣ) Свитѣ Гурж зилѣнж,
 Зѣт Хилиндарскѣй мѣнѣстир',
 Дет гу Свитѣгу Никѣлж.
 Крѣлови ѣждѣт и пиѣт
 И сж вѣсѣлбж вѣсѣлѣт

И сж нж Бѡгж мѡл'ѣхж :
 „Дѣнѡ Зѣмáндж ни дѡди,
 Пѣнѣир' шж ни рѣзвѣлй.“
 Пуку туй дѣмѣт кралюви,
 Евж Зѣмандж де иди,
 На бяснж мечкж ѣзг'ѣши
 На раму кривак носѣши —
 Тѣнкж издѣнкж илхáчкж,
 Илхачкж тѣнкж букáчкж.
 Кѣг гу кралюви виг'ѣхж,
 Сек'ж¹ му нж крáк стáнѣхж
 Сек'ж му силам дáдухж ;
 Христу ми мумчѣ ирлийчи,
 Ирлийчи мумче ш ѣ р л и й ч и*
 Нитѣ му стáнж на крѣкá,
 Нитѣ му силам пудáди.
 Зѣмандж Христу дѣмѣши :
 Шту мй сж, Христо, гулѣмйш
 Гулѣмйш, Христо, пудйгѣш ?
 Бѣлки тж, Христо, ни знáѣж,
 Ни знáѣж ни тж пузнáвѣм ?
 Белки мамж ти ни одих,²
 Ни ѡдих дѣвит гудйни —
 Ни идйн ни нй знáѣѣши.“
 Христу му нйшту ни рѣчи,
 Жмй си у к'ях утйди
 И на мáмж си дѣмѣши :
 „Мáйну ле, стáрж мáйнѣ ле,
 'Иск'ѣнж ли си ѡдилж
 Зѣмандж девит гудини,
 Ни идин дж ви ни знаи ?“
 Христувж мамж дѣмѣши :
 „Христу ле, сйнко, Христу ле,
 Ас си Зѣмáндж ни знáѣж,
 Ни знаѣж ни гу пузнáвѣм“.
 Христу сж нѣзакѣ' пувѣрнж,
 Чи при Зѣмандж утйди,

¹ Сѣкйж, т. е. сетѣ,isetѣ (вситѣ), всичкитѣ

² т. е. не водихъ !

Чи сжс Зъмандж фанъхж,
 Фанъхж тж сж збóрихж.
 Три дни сж дин'е бóрихж:
 Нитѹ си Христу нѣдвѣвж,
 Нитѹ Зъмандж нѣдвѣвж.
 Христу мами си думъши:
 „Майну ле, старж майну ле,
 Зимнѣ ми óстру нòхчинци,
 Зъманду учкур прирѣзнѣ,
 Дънó Зъмандж нѣдвѣѣж.“
 Мамж му грабнж нòхчинци,
 Зъманду учкур ни удрязж,¹
 На Христж учкур удрязж.
 Христу сж люту рѣсърди,
 Чи си Зъмандж улувѣ,
 Улувѣ йóшти пулóми
 Двѣнѣйси пѣди в зимѣтж.
 Чи си ук'ях си утѣди,
 Чи ѣ мамж си улувѣѣ
 Чи ѣ ф ругòскж зѣсмуй:
 Маѣкж му гурѣ и пиштѣ,
 Христу си ѣжде и пиѣ.
 Кѣ си на Христа думъши:
 „Христу ле, синко, Христу ле,
 Ду бѣли гърдѣ изгурях,
 Чи ни ти ли сж дусвѣг'ѣх
 Дету тж ѣ мамж кърмилж“.
 Какту си Христу сѣг'ѣши
 И си филжѣнж държѣши
 Сѣс руйну вину чървену,
 Чи си филжанж путфърли,
 Тж ѣ мамж си угѣсил,
 Чи на мамж си думъши:
 „Майну ле, моѣж майчице,
 Ти ми си била душманкж.“

(Слушана отъ баба Николица Кочанката)

* ш ѣ р л и ѣ ч и, зика баба Николица, май нешту кѣту ш и ѣ р е т и ѣ!

¹ У-то тукъ вѣ израза „ни утряжж“ и вѣ други подобни случаи, т. е. при начално у следъ гласна, е полугласка, т. е. не образува сричка. Проф. Арнаудовъ го уподобява на английското *wh*, като го отбелязва съ знака кратка надъ буквата у. Вж. „Фолклоръ отъ Еленско“ стр. 117.

5. Дойчинъ залѣгва свадбаритѣ и открадва булката.

Дуйчин диници¹ дѹмъши:
 „Динице, яснѣ звѣдѣще,
 Къту висѡку излазиѣш
 И на шѣрѡку угрявѣш,
 Виг'ж ли мѡйтѣ приликѣ,
 Приликѣ и да дуган'ж?²“
 Диницѣ дѹмѣ Дуйчине:
 „Дуйчине, лѹдж гидийѡ
 „Ас виг'ѣх т'ойтѣ приликѣ,
 Дету на тебѣ приличѣ,
 Приличѣ и да дуган'ж,
 Жмѣ й твѣрг'ж дѣлѣку —
 Приз дѣвик' силѣ в дисѣту;
 Жмѣ й мумѣ згудѣнѣ —
 Ф читвѣртѣк бе им гудѣжѣ,
 Ф пѣтѣк им бяхѣ зѣсѣвки,
 Ф събутѣ при кѹм шѣ йдѣт,
 Ф нидѣл'ж шѣ им свадбѣтѣ.
 Скѡру, Дуйчине, да йдиш,
 Булкѣ пуд бѹлу шѣ свариш“.
 И Дуйчин станѣ, утиди.
 Тѣмам свадбѣтѣ пукѣ рѣмѣ²,
 Дуйчин си кѡнчи рѣзигра,
 Жѣлти жѣлтици фѣрл'ѣши.
 Чи сѣ й свадбѣтѣ рѹкнѣлѣ,
 Жѣлтици да си събѣрѣ,—
 И момѣкѣ сѣ нѣведи
 Жѣлтици да си събѣрѣ;
 Дуйчин си бѹлкѣтѣ фанѣ,
 Чи иѣ на кѡнчи угѹди,
 Чи тѣрти Дуйчин да бягѣ, —
 Свадбѣтѣ тѣчѣ пудѣрѣ

¹ отъ денница (звезда).

² Тръгва, ще върви. — Майкитѣ казватъ на дѣцата си: „Къ дѣ пукѣрми?“, когато неохотно ги виждатъ да отиватъ на нѣкъде да играятъ.

И на Дуйчинж дѹмъхж :
 „Дуйчине, лудж гидийо,
 Я ни булкѣтж устѣви
 Зерѣж кѣту тж пристѣгним,
 Чи ти глѣвѣтж утвѣг'ж“.
 Дуйчин им нѣшту ни дѹмж :
 Колкуту бягж пѣ бягж,
 Буйнж си удж нѣгази,
 Тж си булкѣтж прифѣрли.

(Слушана отъ баба Николица Кочанката)

6. Самоубѣсване на еленски първенецъ.¹

Ут Цар'ж фирман дуфтасж,
 Ут Цар'ж ут Цариградж
 До Иленскиж хѣжйи,
 Хѣжйи и чурбѣжйи,
 До Миланж хѣжи Крѣскювж :
 „Да збирж Милан пѣрик'ж
 Пѣрик'ж шийсе хѣл'ѣди,
 На минзѣл'² да ги прѹ'оди,
 Милан с минзѣл'ж да дѣди;
 Жку ни рѣчи да доди,
 Глѣвѣтж шж му зѣмними“.
 Ф пѣтък фѣрманж дуфтасж,
 Ф събутж вѣрахж вѣрхухж,
 Вѣрхухж и гу смѣтухж.
 Милан пу двори хѣг'ѣши,
 Кѣхѣрин Милан, усѣрин.
 Станкж Милани³ дѹмѣши :

¹ По-горе, на стр. 154 е препечатанъ други вариантъ на тая пѣсень;
 съ нашия тѣ взаимно и характерно се допълнятъ.

² Т. е. съ бѣрза поща, съ нароченъ куриеръ. Минзѣл е турска дума

³ в.м. Милану.

„Милане, първу віънчен'и,
 Я вйш, Милане, житуту,
 Кък'о й житуту хубъ'у“.
 Милан на Станкж думъши:
 „Станки ле, първу віънчен'и,
 „Хубъ'у й, Станке, житуту,
 За душж шж гу давъти,
 За Миланувж душицж.“
 Станкж Милани думъши:
 „Милане, първу в'ънчен'и,
 Стой нидей думж тъз думж,
 Тъз думж, къту зла чумж.“
 Туку туй Станкж издумж,
 Милан нагоріж излѣзи¹,
 На горіж къг'е плѣвник'ж,
 Кончиту да си примѣсти;
 Ни си кончиту примѣсти,
 Жми гу ф плевник'ж фведи,
 Чи му сижимж удвързж,
 Чи си кончиту привѣди,
 Чи си на кончиту стъпи,
 Чи сж Милан зъкъчй,
 Зъкъчй чи сж убѣси.
 Мйнж сж малку и многу,
 Станкж на Кънчж думъши:
 „Кънчу ле, сйнку Кънчу ле,
 Я излѣс, Кънчо, нагор'ж
 Дж вйдиш, синко, бѣштж си,
 Зѣштѣ сж толкус зѣмаіж,
 Чи сж на нѣсам ни върнж?“
 Кънчу й нагор'ж утишъл.
 Куга ф плѣвник'ж пугледнж:
 Бѣштá му вйси нѣдолу.

Той зъкъпи бигликиж пак нѣправи зърар', чи си пубъркж умж. Уд ден' на ден' „ах, ух,“ пувредй сж чиякж. Зѣми сига нушкѣе (нощемъ), шж си вѣсѣдни кон'ж, пак шж гу при-

Въ нѣкои околни Еленски колиби, като напр. въ Руховци, се чува и излѣзи, т. е. съ силно смекченол (л').

пѹсни, чи викж-ли-викж-„еха!“. Хог'ъхж да гу стигътъ синувек'ж му. „Пърй, казвж, пърй ни йскът,—малку пърй, жминний дисаги тъмám.“

(Слушана отъ баба Николица Кочанката)

7. Кървавъ бой между котленски и сливненски ергени

Нѣклáли сж сж сѣдѣн'ки
 На Кóтил' на срѣт мигден'ж.
 Трѣстж ги мумй нѣклáли
 И трѣстж млáди иргéни.
 Чи сж утишлѣ, утишлѣ
 И трѣмж млáди сливнѣни
 Фсрѣт сѣдѣн'ки сж сѣднѣли,
 Нѣрѣт мумйк'ж глѣдѣхж,
 Куѣ й мумж най-дубрá,
 Най-дубра и най-хубѣвж.
 Раткж й мумж най-дубра,
 Най-дубра и най-хубѣвж
 Сливнѣни млáди иргéни
 Иннж си думж думѣхж:
 „Хайдити Раткж дж земим,
 На Сливин' да ѣж зѣвидѣм.“
 Кѣг ги зѣчѹли, зѣчули
 Кóтлѣни млáди иргéни,
 Те кѣл ни сж стáнѣли:
 Фáнѣхж бой да сж бѣѣт,
 Ут óсим ду двѣнайсикиж;¹
 Чи сж избѣили истрили
 Трѣстж сж муми избѣили
 И трѣстж момкѣ истрили.
 Чи сж станѣли, станѣли
 Шѣстутин нови грубóви.
 Кѣту събутж дóг'ъши,

¹ Т. е. отъ 8 до 12 часа.

Шестутин — грѣбж свѣтвѣхж,
 Шестутин майки пѣсвѣхж.
 Куя майчицж най-плачи,
 Най-плачи и най-нѣреждж?
 Раткинж мамж най-плачи,
 Най-плачи и най-нѣреждж :
 „Ратки ле, сѣнко, Ратки ле,
 Зѣштѣ тж ѣ мамж хранилж
 Толкузи, Ратке, хубѣвж,
 Куга си била злучѣстж?“

(Слушана отъ кака Кина Драгостинчина)

8. Мома бошнакинѣ избива 6000 царска войска.

Прувикнж сж мумж Бушнѣкин'ж,
 Прувикнж сж ут Бушнашкж зимѣж:
 Нѣмѣм страхж ут нѣйди — никугу,
 Ни ут цар'ж нѣту ут визир'ж;
 Сал страх ѣмѣм ут вишнѣгу Богж.
 Кѣк ѣж зѣчѣ цар'ж и визир'ж, —
 Пудѣгнѣхж тѣшкж сѣлнж вуйскж,
 Да сж бѣѣт сѣ мумж Бушнѣкин'ж,
 Пудѣгнѣхж шес хѣлѣди жскѣр'.
 Кѣк гѣ зѣчѣ мумж Бушнѣкин'ж,
 Зѣпасж си крѣвай нѣтж сабѣж,¹
 Ублѣчи си срѣбѣрнж рѣзницж,
 Нѣридѣ си чифтѣк'ж пиштѣви,
 Пурѣми си пѣшкѣтж буйлѣж,
 Чи утѣди ф шес хѣлѣди жскѣри.
 Крушѣми ѣж кѣт дрѣбин дѣш бѣѣт,
 Саби ѣж сѣкѣт кѣто тѣмни мѣгли;
 Ни ѣж сабѣж сѣчѣ, ни ѣж крушѣм бѣи.
 Зѣвѣрк'ѣ сж мумж бушнѣкин'ж,

¹ Кравайна сабя — интересенъ ѣ тѣрде рѣдѣкъ епитетѣ, който тѣкъ за прѣвѣ пѣтѣ срѣщаме. Обикновено сабята въ народната поезѣя е остра, дамаскинѣ (димаскинѣ), френгинѣ, по-рѣдко—дипленица, която се нагѣва на 12 дипли. „Кравайна“ е завѣрно сабя, подобна на „дипленицата“, т. е. такава, която се нагѣва като кравай.

Чи изсечи шес хиліѣди жскер',
 Чи ѣ усталу иннѡ лѣду, млѣду.
 То сж моли и сж Бѡгу клѣн'ж:
 „Ой тж тѣбіж, мумж Бушнѣкин'ж,
 Прусти мж, прустѣ, мумж боушнѣкин'ж;
 Ас тук сѣм сѣ ни сѣм душѣл,
 Мен'ж мж сж зорлѣн дукѣрѣли,
 Ас сѣм идѣн нж мамж, нж так'ж.
 Чи гу прибрѣ мумж Бушнѣкин'ж
 Чи гу прибрѣ, рѡпчи да и стѣни,
 Зѣвѣди гу на Бушнѣшкж зиміж.

(Слушана отъ баба Николица Кучанката)

9. Младѣ Стоянѣ отрѣзва главата на невѣрницата: си жена.

Стуян на Дѡбружж шж иди,
 Да кѣрж кѣрѣви ялуви,
 Да карж да ги прудавж;
 Бялж гу Недж ѣспруваждж.
 Стуян на Недж дѣмѣши:
 „Неду ле, пѣрву вѣнчѣлу,¹
 Неду ле бѣлкж хѣбѣвж,
 Тѣбіж тж тукж уставѣм
 Пак тѣк да тж нѣмѣріж.
 Сѣс слѣнци пѡрти утѣрѣіѣ,
 Сѣс слѣнци да ги зѣтѣрѣіѣш,
 Чѣсту сж ни примѣнѣувѣй²,
 Чѣсту на удж ни худѣ,
 На Лѣзѣр'ювж клѣг'ѣниц;
 На тебіж Лазѣр' е стар дос,
 Пѣк на мен'ж е стар душмѣн.“
 Днес кѣту Стуян зѣмѣнж,
 Бялж сж Недж примѣнѣи,
 За бѣстрж удж утѣди
 На Лѣзѣр'ювж клѣг'ѣниц.

¹ Пѡ-горе, вѣ пѣсѣнь шеста — пѣрву вѣнчѣн'и.

² Т. е. да не се гизди често.

Тъмѧм си стѡвни нѣпѣлни,
 Евж и Лѧзър' де йди
 И си на Нѣдж думѣши:
 Нѣдуле, либе, Неду ле,
 Кѣдѣ й, Недо, млѧт Стуѧн.
 Недж Лазѣри думѣши:
 „Немж гу тукж, Лазѣре,
 Той на Добружж утиди
 Да карж крави ялуви,
 Да карж, да ги прудавж.“
 Лазър' на Недж думѣши:
 „Неду ле, либе, Неду ле,
 Хубѣ'у, либе, нѣгутвѣ
 Ас дувѣчѣрж шж додж“.
 Тъмѧм туй Лазър' издѣдмж,
 Евж млѧт Стуѧн де йди
 И на Лазѣриж думѣши:
 „Лазѣре, мой пѣбрѧтиме,
 Ас ѣмѣм нѣвж хѣбѣвж;
 Нѣгѧдил ми сж й идѣн бик
 Да йди да ѣж упѧсѣж,—
 Нивѣтж ли да пуженж,
 Или бикж да убѣѣж?“
 Лазър' Стуѧну думѣши:
 „Нѣдеѣ си бикж убѣвж,
 Жми нѣвѣтж пужинѣ.“
 Извади Стуѧн остѣр нош —
 На Недж глѣвж удразж.

(Записана въ Елена отъ К. Т. Кирчевъ)

10. Тодора нехае за тежко болната си майка.

Мѣри Тудѡро, злѣтж ѧбѣлко,
 Кждѣ утивѣш таму надолу?
 Майкж ти лижѣ, лижѣ умирж,
 Лижѣ умирж, за тебѣж питж:
 Кѣде й Тудорж, злѣтж ѧбѣлкж?
 — Некж да лижѣ, некж да умре,

Чи ни мж ѝ далж на кугот съм искіѣлж,
 Жми мж ѝ далж на куготу ѝ кя искіѣлж —
 На луду на младу, на дукіѣнжийчи:
 Вечър кѣт доди, рибж ми носи.
 Рибж да пѣржж, чесѣн дж чукѣм.

(Записана отъ К. Т. Кирчевъ).

11. Откриване пола на прикривалъ се войникъ—мома..

Дѣвит гудин кѣк с Кюрк-пѣшж хѣг'ж,
 Ни мж пузна ни ѝдин ни бѣри ѝдин,
 Бог дж убий пашувж хѣзнѣтар':
 Двамж с нѣгу на баніж хѣдихми,
 Той мж пузнá пу тѣнкѣтж снѣгж,
 Пу тѣнкѣтж снѣгж, пу русѣтж кусж.
 Убáди мж на Кюрк-пѣшѣлии,
 Кѣк мж рѣзбрá сáм Кюрк-пѣшѣлж,
 Пру'оди мж при мáмж, при тáк'ж
 Ах, чи ми ѝ мѣлу за врѣнѣту кѣнчи,
 За врѣнѣту кѣнчи, за тѣнкѣтж пушкж,
 И ми ѝ мѣлу за мѣйк'ж другáри.'

(Слушана отъ баба Николица Кочанката).

По-важни печатни грѣшки.

Стр.	редъ	напечатано :	да се чете :
15	4 отдолу	есеѣта	есеньта
22	6 отгоре	населени	на „елени“
25	4 отдолу	войната	войната
26	5 отгоре	освобождението	осѣществлението
30	7 отдолу	„кузу“	„куру“
34	4 отдолу	К. Пиндиковъ	Хр. Берберовъ
39	14 отдолу	пристигнатъ	пристигатъ
45	12 отдолу	паприца	парица
50	4 отдолу	живѣяъ	живѣятъ
51	13 отгоре	записаиъ	записанъ
58	12 отгоре	настанявалъ	наставлявалъ
59	2 отдолу	сиоменахме	споменахме
79	21 отгоре	пооледниятъ	последниятъ
81	11 отдолу	следъ	съсь
87	18 отгоре	иа	на
88	13 отдолу	премлхне	премахне
95	12 отдолу	1826	1856
97	19 отдолу	реченити	реченитѣ
109	10 отдолу	свои	нейни
109	9 отдолу	Неиовъ	Неновъ
146	4 отгоре	нарство	царство
147	10 отгоре	Инакъ	Иванъ
155	15 отдолу	защотт	защото
171	17 отгоре	отчаети	отчасти
177	8 отгоре	нъ	въ
178	13 отдолу	търновки	търновски
187	9 отдолу	цель	цель
188	9 отгоре	неприятелски	неприятелски
„	12 отгоре	другунски	драгунски
185	13 отдолу	другански	драгунски
191	17 отгоре	аащото	защото
198	19 отгоре	юнашески	юношески
211	17 отдолу	1952	1852
219	13 отдолу	старей	старей
225	13 отгоре	(изпусната думата „въ“)	

Пояснение на снимката (стр. 46) „Дъщери на еленскитъ чорбаджии презъ Освободителната война“ (1877):

Отъ лѣво на дѣсно (прави) Кина Ив. Минчева Михайловска, по мжжъ Д-ръ Ив. Стойкова, Ката Ив. Теодорова, по мжжъ проф. С. С. Бобчева; Фроса х. Христова Михайловска, по мжжъ полковн. Д. Витанова; (седнали на столъ): Сиса х. Хр. Михайловска, по мжжъ С. Фарашева; Мария Кирчева, по мжжъ Ник. Церовска, Елена М. Михайловска, по мжжъ Д. Бъклова; (седнали на пода): Мария Ил. Бобчева, по мжжъ Ив. Бѣлинова, и Иорданка Григорева, по мжжъ Тодорова.

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Каталогизация в публикацията

Еленски сборник. Кн. 1, Описание на гр. Елена и Еленско. –
Фототип. изд. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2016.
ISBN 978-954-523-150-6

908(497.21-21)(08)

1. Елена (град) – история – сборници

ЕЛЕНСКИ СБОРНИК
Описание на гр. Елена и Еленско
Книга първа

Фототипно издание

Формат 70х100/16 Печатни коли 22,25 Тираж 500
Печатница на Национална библиотека
„Св. св. Кирил и Методий“